

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 40 (43)

Київ 2017

УДК 32:159.9 (082)

ББК 88.5 я 43

Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
протокол № 13/17 від 14 грудня 2017 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень,
С. Д. Максименко, О. О. Рафальський, О. В. Сухомлинська*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
Л. М. Коробка – канд. психол. наук (заст. голови);
М. Левицька (Польща) – дійсний д-р психології;
О. Є. Блинова, О. М. Васильченко, П. П. Горностай, З. С. Карпенко,
О. М. Кочубейник, Л. А. Найдьонова, Т. С. Яценко – доктори психол. наук;
Е. Кірхлер (Австрія), А. С. Роза (Італія), Дж. Хакер-Хьюз (Велика
Британія) – доктори філософії в галузі психології;
В. В. Жовтянська – канд. психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата психологічних наук
(рішення Атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р.,
наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Черговий випуск збірника знайомить читача з напрацюваннями в галузі
методології, теорії та практики соціальної психології. Обговорюється широке
коло соціально-психологічних проблем, зумовлених трансформаційними процесами
в українському суспільстві, – від особистісної проблематики до проблем
освіти та виховання у соціальному та політичному вимірах. Представлено ре-
зультати теоретичних та емпіричних досліджень з тем цінностей, ідентичності,
самовизначення, гендеру, емоційної стійкості, задоволеності життям. Розгля-
даються концепти інформаційного обміну, реклами, політизації, реформування.
Аналізуються проблеми функціонування та взаємодії окремих соціальних
груп, мас і спільнот. Пропонуються прогнози та рекомендації щодо впрова-
дження представлених напрацювань.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук,
викладачів, аспірантів і студентів.

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2017

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В. О. Васютинський

СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНА МОДЕЛЬ РЕФЛЕКСІЇ ГРОМАДЯНАМИ ЗАСАД ЦІННІСНОГО ПОРОЗУМІННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Висвітлено один з етапів соціально-психологічного дослідження ціннісного порозуміння між громадянами України в умовах воєнного конфлікту. Його метою було визначення параметрів, за якими респонденти здійснюють рефлексивні умовиводи з приводу такого порозуміння. За методом напівстандартизованого інтерв'ю опитано 45 мешканців Києва, яким було запропоновано для оцінювання раніше розроблений перелік засад ціннісного порозуміння. За результатами контент-аналізу отриманих відповідей виділено дев'ять параметрів. Сім із них мають формально-логічний характер: згода/незгода з запропонованою засадою (ступінь прийняття її слушності, визнання доцільності впровадження в громадське життя); оцінка ефективності втілення засади (ступінь віри в те, що її реалізація сприятиме досягненню ціннісного порозуміння в суспільстві); оцінка поточного стану справ у суспільстві (констатація, здебільшого негативна, загальної соціально-економічної ситуації або характеристика її окремих аспектів); намагання пояснити причини суспільних процесів (міркування з приводу підстав виникнення певних явищ, умов їхнього перебігу); пошук імовірних винуватців (визначання провини тих чи тих агентів суспільного розвитку, спроба пояснити відповідні процеси як результат їхньої діяльності); висунення інших пропозицій (намагання змінити дискурс проблеми, запропонувати власне бачення подій і явищ); спонукання до змін або дій (обґрунтування потреби діяти в певному напрямі, обстоювання правильних, на думку респондента, змін). Два параметри мають порівняно більш змістовий характер: політико-ідеологічні оцінки та оцінки державної влади. За допомогою кластерного аналізу розкрито провідне спрямування рефлексії засад ціннісного порозуміння громадянами України: загальна оцінка громадсько-політичної ситуації, орієнтація на майбутнє, конспірологічні пояснення, зміна дискурсу, оцінка впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, оцінка патріотизму, оцінка перспектив суспільного розвитку. Надалі описані параметри мають стати структурно-логічною основою практичної організації рефлексії громадянами засад ціннісного порозуміння в сучасній Україні.

Ключові слова: воєнний конфлікт, ціннісне порозуміння, структурно-логічна модель, політична рефлексія, рефлексивне самовизначення.

Постановка проблеми. За результатами дослідження психологічного змісту неминучого в майбутньому і почасти втілюваного вже тепер, в умовах воєнного конфлікту, ціннісного порозуміння між громадянами України (особливо мешканцями східних і західних регіонів) було сформульовано перелік засад такого порозуміння [1]. Наступна розробка технологій його досягання в практичній діяльності психологів та лідерів громадської думки в роботі з представниками цільових груп (спільнот) передбачає вивчення особливостей того, у який спосіб пересічні громадяни – члени спільнот – сприймають та оцінюють зміст і перспективи ціннісного порозуміння в різних сферах колективної життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній соціальній та політичній психології склалася певна традиція аналізу рефлексування громадянами стану і тенденцій розвитку масової (політичної) свідомості. Різні моделі такої рефлексії розглянуто на трьох рівнях – загальноносуспільному або спільнотному, міжособовому або груповому, індивідуально-особистісному.

Імплицитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді досліджувала О. В. Петрунко, яка встановила, що найбільш прийнятними з погляду здорового глузду є такі моделі: консолідація навколо спільних для більшості соціально значущих цілей; “консолідація проти” (спільного ворога, зовнішньої загрози); консолідація-боротьба; консолідація-співпраця; консолідація-компроміс; консолідація-конформізм; моделі бінарні, що припускають лише одну істину, і полівекторні (що припускають плюралізм істин і їхніх авторів) [6]. Кожна з цих моделей передбачає певний рівень рефлексивного самовизначення учасників (суб’єктів) консолідації: найменшою мірою, мабуть, “консолідація проти” та консолідація-боротьба, а найбільшою – консолідація-співпраця, консолідація-компроміс та, особливо, полівекторні моделі.

Л. А. Найдюнова запропонувала поняття рефлексивного капіталу спільноти та розглянула його форми в співвіднесенні із соціальним капіталом. Першу форму визначає усвідомлення сенсу спільності, належності, відданості, єдності й згуртованості. Ця форма рефлексивного капіталу є базовою, передбачає глибокі емоційні механізми переосмислення власної ідентичності та індивідуальні внески в культуру спільноти. Другу форму спрямовано на переосмислення сусідства як ресурсу спільноти в розбудові мереж і поліпшенні економічного та політичного добробуту. Тут усвідомлюваними є нормованість, ритуальність, структурованість та організованість. Третю форму пов’язано з розбудовою колективної ефективності спільноти. Психологічні феномени уповноваження і наснаження дають змогу переосмислити спільноту і себе як її члена. Четверта форма поєднує три попередні, розгор-

таючи їх у динаміці колективної дії, паритетної громадської участі [5]. Опанування та реалізація членами спільноти цих форм колективної рефлексії вочевидь надає відповідним процесам психологічної повноти та практичної ефективності.

Специфічні категоріально-рефлексивні структури свідомості виборців виявив Д. В. Позняк. Він визначив їх як когнітивні утворення, функціональний зміст яких полягає у формуванні оцінних ставлень до суб'єктів політичної взаємодії та рефлексуванні їхніх ставлень до себе, актуалізації відповідних рефлексивних механізмів на інтеріндивідному та метаіндивідному рівнях. Основними механізмами метаіндивідного рівня рефлексії є політична інтернальність, політична екстернальність, позитивна і негативна проекції, політична стереотипізація. На інтеріндивідному рівні рефлексії чільну роль відіграють політична інтернальність, рефлексивна ідентифікація, позитивна і негативна проекції, диференціація впливу [7]. Як бачимо, на обох описаних рівнях діють механізми політичної інтернальності, позитивної і негативної проекцій. Натомість виразно специфічними для метаіндивідного (суспільного або спільнотного) рівня рефлексії є політична екстернальність та політична стереотипізація, а для інтеріндивідного – рефлексивна ідентифікація та диференціація впливу.

Про інтелектуальну та особистісну рефлексію як смислові складові дискурсів взаємодії, взаєморозуміння і взаємоузгодження пише М. І. Найдъонов. Характеризуючи соціокогнітивні закономірності функціонування групової суб'єктності при переході до соціально-психологічного супроводу взаємодії групи розвитку з груповим суб'єктом управління, він виділяє такі особливості рефлексивних процесів групового та індивідуального суб'єктів, як цілісність, поліфункціональність і масштаб. Цікавим видається положення про те, що управління рефлексивними процесами індивідуальних і групових суб'єктів відбувається як рефлексія зсувів дискурсу партнерів між подіями [4]. В описаному контексті рефлексії привертає увагу те, що можна було б назвати дискурсивною нерозривністю індивідуальних і групових суб'єктів: рефлексія – і продукт, і умова творення відповідного дискурсу.

У власне індивідуальному аспекті В. Климчук веде мову про типи трансформацій мотиваційного дискурсу особистості: тематичні (перебудова тематики), структурні (зміна наративно-ментативної структури), трансформації практик (зміна звичних практик конструювання дискурсу) [3]. Тут важливо відзначити, що коли йдеться про вербально-комунікативні (не практичні) форми рефлексування (розмова, діалог), то має місце поєднання або й конкуренція змістових (тематичних) і формальних (структурних) елементів рефлексії.

Описуючи процеси стимулювання та врівноваження рефлексивних проявів особистості, О. І. Зімовін і Є. В. Заїка сформулювали від-

повідні принципи. Принципами стимулювання рефлексії є рефлексування в спілкуванні з іншими (поділяння досвіду з іншими, обмін думками в рівноправному діалозі) та упередження рефлексивних проявів (розгортання внутрішнього рефлексивного процесу в зовнішньому плані). За принципи врівноваження рефлексії визнано стимулювання креативності (що сприяє загальній організації саморозвитку) і занурення в практичну дію (замість тривоги і переживань – зосередження на виконанні дії) [2]. Якщо конкретизувати ці принципи в застосуванні їх до умов реального рефлексування з приводу тих чи тих громадсько-політичних питань, то можна говорити про відображення спілкування, усвідомлення і діяльності, а також, меншою мірою, – про творчий саморозвиток особи або спільноти.

Метою висвітлюваного в цій статті дослідження стало визначення параметрів, за якими респонденти здійснюють рефлексивні умовиводи з приводу спільних/колективних оцінок можливостей досягти ціннісного порозуміння в просторі масової свідомості та поведінки в умовах воєнного конфлікту. Надалі ці параметри мають стати структурно-логічною основою практичної організації рефлексії громадянами засад ціннісного порозуміння в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методом напівстандартизованого інтерв'ю опитано 45 осіб – мешканців Києва, різного віку і статі. (Інтерв'юерами були студенти-психологи Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Вибірка мала головно стихійний характер, заданими були два параметри: повноліття та видима для інтерв'юера когнітивна спроможність респондента оцінювати доволі складні характеристики масової свідомості та поведінки. Серед опитаних 62,2% становили особи віком до 30 років (що можна пояснити молодим віком інтерв'юєрів, які легше заходили в контакт зі своїми ровесниками), а також переважили жінки – 57,8%. За професійним складом більшість – представники інтелігенції, інженерно-технічні працівники, службовці (55,6%), решта – студенти (22,2), працівники сфери обслуговування (11,1), інші категорії (11,1%).

Зміст запитань до інтерв'ю склав перелік засад ціннісного порозуміння між громадянами України в умовах воєнного конфлікту, який було визначено за результатами проведених досліджень. Ці засади подано в тому вигляді, як їх було сформульовано у відповідних наукових звітах (слід визнати, що частина респондентів нарікала на надмірну складність цих формулювань).

Ось ці засади:

- виразніше акцентування гуманістичного, а не політичного контексту подій – людських страждань, руйнації звичного способу життя;
- істотна переорієнтація з цінностей минулого на цінності майбутнього; наголошування на ролі молоді як носія прогресивних цінностей;
- емоційно врівноважене плекання загальноукраїнського патріотизму на основі поєднання його етнічних і політичних чинників;

- переважне співвіднесення наявних ціннісних суперечностей із зовнішньополітичними впливами, натомість згладжування їх у внутрішньоукраїнському контексті;

- зосередження уваги на зовнішніх і явних внутрішніх ворогах за одночасного розмивання вини решти представників суспільства; щодо влади – увага не на її провинах, а на обов'язках;

- інтенсифікація міжрегіональних зв'язків – співпраці громад, особистих контактів;

- посилення уваги до економічних реформ – визначення і пояснення перспектив, наведення прикладів успішного реформування [1].

В інструкції до кожного з перелічених пунктів респондентам пропонувано висловити свою згоду чи незгоду з його змістом і в довільній формі прокоментувати свою позицію.

Отримані в такий спосіб відповіді було піддано процедурі контент-аналізу, за результатами якої виділено дев'ять параметрів. Сім із них мали очевидний формально-логічний зміст і стали основою шуканої структурно-логічної моделі:

- згода/незгода з пропонованою засадою – ступінь прийняття її слушності, визнання доцільності впровадження в громадське життя;

- оцінка ефективності втілення засади – ступінь віри в те, що її реалізація сприятиме досягненню ціннісного порозуміння в суспільстві;

- оцінка поточного стану справ у суспільстві – констатація, здебільшого негативна, загальної соціально-економічної ситуації або характеристика її окремих аспектів;

- намагання пояснити причини суспільних процесів – міркування (часто-густо психологічного змісту) з приводу підстав виникнення певних явищ, умов їхнього перебігу;

- пошук імовірних винуватців – визначання провини тих чи тих агентів суспільного розвитку, спроба пояснити відповідні процеси як результат їхньої діяльності;

- висунення інших пропозицій – намагання змінити дискурс проблеми, запропонувати власне бачення подій і явищ;

- спонукання до змін або дій – обґрунтування потреби діяти в певному напрямі, обстоювання правильних, на думку респондента, змін.

Ще два параметри мали порівняно більш змістовий характер, але їх також було враховано з огляду на відносну частотність їхнього застосування у відповідях респондентів: це, по-перше, політико-ідеологічні оцінки, що містяться в діапазоні між проукраїнськими і проросійськими поставами, і, по-друге, оцінки державної влади, що відображають про- та антивладні позиції.

У такий спосіб виділено 63 ознаки – по дев'ять на кожному із сімох засад.

Наступною процедурою обробки даних був кластерний аналіз за методом Варда. За його результатами виділилися сім кластерів.

До першого кластера ввійшли 20 дескрипторів, більшість яких відображала оцінку поточного стану справ у суспільстві, політико-ідеологічні оцінки та оцінки державної влади. Цьому кластерові дано назву “загальна оцінка громадсько-політичної ситуації”.

Як бачимо, власне змістові характеристики відповідей респондентів виразно переважають характеристики формально-логічні. Це й не дивно: по-перше, більшість опитаних досить або дуже емоційно поставилася до давання відповідних оцінок через істотну дражливість та актуальність поставлених запитань; по-друге, у їхніх відповідях легко й швидко актуалізовувалися наявні та звичні словесно-оцінні штампи, засвоєні під час неодноразових обговорень порушених проблем у повсякденному житті.

Коли розглянути співвідношення даних оцінок, то можна виснувати, що в них переважає увага до двох проблем. По-перше, респонденти висловлювалися з приводу загальнополітичних орієнтацій – переважно проукраїнськи або намагаючись уточнити якісь нюанси чи шукаючи компроміси в цьому питанні. По-друге, відчутними були нарікання на важке соціально-економічне становище в країні. (Зрозуміло, що через ненадійність вибірки та кількісну нечіткість методики отримані пропорції не розкривають загальних соціологічних закономірностей, а лише віддзеркалюють певні логіко-психологічні концепти, що мають місце в оцінках респондентів).

У другому кластері, який ми назвали “орієнтація на майбутнє”, об’єдналися тільки дві ознаки – зі згодою/незгодою та оцінкою ефективності переорієнтації з цінностей минулого на цінності майбутнього і наголошування ролі молоді в цьому аспекті. (Можна припустити, що причиною вагомості таких оцінок почасти став здебільшого молодий вік більшості респондентів).

Переважає позитивне бачення майбутнього як привабливого вектора зміни громадських поглядів і настроїв, але водночас на рівних конкурують оптимістична і песимістична оцінки можливостей успішного розвитку.

Власне формально-логічний зміст оцінок найвиразніше проявився в ознаках третього і четвертого кластерів. В обох спостерігаємо наявність намагання пояснити причини та спонукання до змін або дій.

У третьому кластері (10 ознак) до цих двох параметрів додався пошук імовірних винуватців. Відтак кластер названо “конспірологічні пояснення”. Такі пояснення більшою мірою стосувалися до порівняння гуманістичного і політичного контексту воєнних подій (“війна триває, бо комусь вигідна”), патріотизму (недовірливе ставлення до українських патріотів або проросійських громадян, чия поведінка – одних чи других – призвела до війни), зовнішніх або внутрішніх ворогів (залежно від політичних уподобань) та, особливо, очільників державної влади

(активна критика їх аж до неадекватного звинувачення в усіх щонай-можливіших гріхах).

Два вищеназвані параметри разом із намаганнями висунути якісь інші пропозиції утворили четвертий кластер (18 ознак), який дістав назву “зміна дискурсу”. Тут ідеться про те, що, відповідаючи на запитання, респонденти істотно відхилялися від заданої тематики і висловлювали свої власні міркування – як правило, раніше вже проговорені і сформовані у вигляді готового наративу. Така зміна дискурсу мала місце в оцінці всіх запропонованих засад порозуміння. Отже, можна гадати, по-перше, що обговорювані проблеми значуще зачіпають ціннісно-смыслову сферу респондентів, а по-друге, що велика частина їх (проте не більшість) має, як правило, власну думку і намагається її висловити.

Подібними за характером відповідей виявилися п’ятий, шостий і сьомий кластери: в усіх них основний зміст становили згода/незгода та оцінка ефективності тих чи тих засад ціннісного порозуміння.

П’ятий кластер утворили чотири дескриптори, які відображають “оцінку впливу зовнішніх і внутрішніх чинників”. Респонденти говорили про важливість визначення оптимальних співвідношень у цьому аспекті, але в оцінці ефективності відповідних рішень переважали скептичні міркування.

До шостого кластера увійшли дві ознаки, що стосуються до “оцінки патріотизму” – доцільності та ефективності відповідного пункту. Суто позитивні оцінки помірно переважали над висловами, що містили більш чи менш виражені сумніви або були “не досить” патріотичними. Ще більш проблемною була оцінка ефективності акцентування патріотизму: істотну частину висловів становили сумніви з цього приводу або прямі заперечення.

Зміст сьомого кластера визначили сім дескрипторів, які описують “оцінку перспектив суспільного розвитку”: по-перше, доцільність та ефективність утвердження гуманістичних аспектів громадсько-політичного життя, здійснення економічних реформ; по-друге, спонукання до орієнтацій на майбутнє та економічного реформування.

Висновки. Узагальнення змісту оцінних висловів респондентів із приводу засад ціннісного порозуміння в сучасній Україні дало підстави покласти в основу структурно-логічної моделі рефлексії громадянами відповідних процесів такі формально-логічні елементи: згода/незгода з пропонованою засадою, оцінка ефективності її втілення, оцінка поточного стану справ у суспільстві, намагання пояснити причини суспільних процесів, пошук імовірних винуватців, висунення власних пропозицій, спонукання до змін або дій. До них також можна долучити два змістові параметри: політико-ідеологічні оцінки та оцінки державної влади. За допомогою кластерного аналізу розкрито провідну тематику рефлексії засад ціннісного порозуміння громадянами України: загальна оцінка

громадсько-політичної ситуації, орієнтація на майбутнє, конспірологічні пояснення, зміна дискурсу, оцінка впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, оцінка патріотизму, оцінка перспектив суспільного розвитку.

Література

1. *Васютинський В. О.* Порозуміння щодо Донбасу: осуд, співчуття і ціннісна переорієнтація / В. О. Васютинський // Психолого-економічні вектори розвитку особистості і суспільства: матеріали III Всеукр. наук.-практ. семінару 27 жовт. 2016 р., м. Запоріжжя. – Запоріжжя, 2016. – С. 22–24; Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі / В. О. Васютинський // Український психологічний журнал. – 2016. – № 2. – С. 7–18; Психологічні аспекти ціннісного порозуміння українців в умовах воєнного конфлікту / В. О. Васютинський // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – Вип. 4 (18). – К., 2016. – С. 3–14; Позиції мешканців Сходу і Заходу України щодо подій на Донбасі як основа майбутнього ціннісного порозуміння / В. О. Васютинський // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 8–16; Імпліцитний зміст ставлення українців до війни на Донбасі / В. О. Васютинський // Український психологічний журнал. – 2017. – № 3 (5). – С. 42–53.
2. *Зімовін О. І.* Стимуляція та рівноваження рефлексивних проявів особистості / О. І. Зімовін, Є. В. Заїка // Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (30 берез. 2017 р., м. Харків, Україна). – Харків : ХНУВС, 2017. – С. 36–38.
3. *Климчук В. О.* Мотиваційний дискурс особистості в інтеракційному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соц. психологія; психологія соц. роботи” / В. О. Климчук. – Київ, 2015. – 28 с.
4. *Найдьонов М. І.* Формування рефлексивного управління в організаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соц. психологія; психологія соц. роботи” / М. І. Найдьонов. – Київ, 2010. – 36 с.
5. *Найдьонова Л. А.* Соціальний та рефлексивний капітал територіальних спільнот як чинник суспільних перетворень / Л. А. Найдьонова // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ : Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 3. – С. 195–202.
6. *Петрунько О. В.* Імпліцитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді / О. В. Петрунько // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 75–86.
7. *Позняк Д. В.* Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соц. психологія; психологія соц. роботи” / Д. В. Позняк. – Київ, 2004. – 20 с.

References

1. Vasiutynskyi, V. O. (2016). Porozuminnia shchodo Donbasu: osud, spivchuttia i tsinnisna pereorientsiia [Mutual understanding toward Donbas: conviction,

- sympathy, and value reorientation]. *Psykhologo-ekonomichni vektory rozvytku osobystosti i suspilstva: Materialy III Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru 27 zhovtnia 2016 r., m. Zaporizhzhia* [The Psychological and Economic Vectors of Personality and Society Development: Materials of III All-Ukrainian scientific and practical seminar October, 27, 2016, Zaporizhzhia]. Zaporizhzhia, 2016, 22–24 (ukr); Vasiutynskyi, V. O. (2016). Perspektyvy tsinnisnogo porozuminnia ukrainsiv Skhodu i Zakhodu v otsinkakh podii na Donbasi [The prospects of Eastern and Western Ukrainians' mutual understanding on values in the evaluations of the events on Donbas]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 2, 7–18 (ukr); Vasiutynskyi, V. O. (2016). Psykholohichni aspekty tsinnisnogo porozuminnia ukrainsiv v umovakh voiennoho konfliktu [The psychological aspects of Ukrainians' mutual understanding on values in the terms of the military conflict]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 4(18), 3–14 (ukr); Vasiutynskyi, V. O. (2017). Pozytsii meshkantsiv Skhodu i Zakhodu Ukrainy shchodo podii na Donbasi yak osnova maibutnioho tsinnisnogo porozuminnia [Eastern and Western Ukraine inhabitants' position toward the events on Donbas as a base of future mutual understanding on values]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 1 (3), 8–16 (ukr); Vasiutynskyi, V. O. (2017). Implitsytnyi zmist stavlennia ukrainsiv do viiny na Donbasi [Implicit content of Ukrainians' attitudes toward the war on Donbas]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 3 (5), 42–53 (ukr).
2. Zimovin, O. I., Zaika, Ye. V. (2017). Stymuliatsiia ta vrvniovazhennia refleksyvnnykh proiaviv osobystosti [Stimulating and balancing personality's reflexive manifestations]. *Osobystist, suspilstvo, zakon: psykholohichni problemy ta shliakhy ikh rozviazannia: zbirnyk tez dopovidei mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi pamiatii profesora S. P. Bocharovoi (30 berez. 2017 r., m. Kharkiv, Ukraina)* [Personality, Society, Law: Psychological Problems and the Ways of their Solving: Collection of reports thesis of the International scientific and practical conference dedicated to memory of prof. S. P. Bocharova]. Kharkiv, pp. 36–38 (ukr).
 3. Klymchuk, V. O. (2015). *Moťyvatsiinyi dyskurs osobystosti v interaktsiinomu prostori* [Personality's Motivational Discourse in Interactional Space], Abstract of D. Sc. dissertation, Kyiv (ukr).
 4. Naidonov, M. I. (2010). *Formuvannia refleksyvnogo upravlinnia v orhanizatsiakh* [Forming Reflexive Management in Organizations], Abstract of D. Sc. dissertation, Kyiv (ukr).
 5. Naidonova, L. A. (2005). Sotsialnyi ta refleksyvnnyi kapital terytorialnykh spilnot yak chynnyk suspilnykh peretvoren [Territorial communities' social and reflexive capital as a factor of social transformations]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy* [Scientific Notes of the H. S. Kostiuk Institute of Psychology, APS of Ukraine], is. 26, vol. 3, 195–202 (ukr).
 6. Petrunko, O. V. (2014). Implitsytni modeli konsolidatsii hromadskoi dumky u svidomosti studentskoi molodi [Implicit models of consolidating public opinion in the student youth' mentality]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 1 (15), 75–86 (ukr).

7. Pozniak, D. V. (2004). *Refleksyivni mekhanizmy svidomosti vybortsiv yak subiektiv politychnoi vzaïmodii* [Reflexive Mechanisms of Voters' Mentality as the Actors of Political Interaction], Abstract of Ph. D. dissertation, Kyiv (ukr).

Vasiutynskyi V. O. Structural and Logical Model of Citizens' Reflection of the Principles of Mutual Understanding on Values in Modern Ukraine

The article covers one of the stages of social and psychological research of mutual understanding on values among Ukrainian citizens in a context of the military conflict. Its goal was to determine the parameters by which respondents make reflexive inferences about such an understanding. By the semi-standardized interview method, 45 residents of Kyiv were interviewed. They were asked to evaluate the previously developed list of the principles of mutual understanding. According to the results of content analysis of the received answers, nine parameters are selected. Seven of them are of formal-logical character: agreement/disagreement with the proposed principle (the degree of acceptance of its appropriateness, recognition of expediency of implementation in public life); assessment of effectiveness of the principle implementation (the degree of belief in the fact that its implementation will contribute to achievement of mutual understanding on values in society); assessment of the current state of affairs in society (statement, mostly negative, of general socio-economic situation or characteristic of its special aspects); attempts to explain causes of social processes (reasoning about the grounds for the emergence of certain phenomena and conditions of their course); search of probable perpetrators (determination of any of social development agents' fault, an attempt to explain the relevant processes as a result of their activities); making other suggestions (trying to change the discourse of a problem, to offer one's own vision of events and phenomena); induction to change or action (justification of the need to act in a certain direction, advocating the correct, by the respondent's opinion, changes). The two parameters are relatively more meaningful: political and ideological assessments and assessments of state power. With the help of cluster analysis, the main directions of Ukrainian citizens' reflection of the principles of mutual understanding are presented: general assessment of the socio-political situation, orientation towards the future, conspiracy explanations, change of discourse, assessment of the influence of external and internal factors, assessment of patriotism and of the social development prospects. Subsequently, the described parameters should form the structural and logical basis for the practical organization of citizens' reflection of the principles of mutual understanding on values in modern Ukraine.

Key words: military conflict, mutual understanding on values, structural and logical model, political reflection, reflexive self-determination.

© Васютинський В. О.

О. Ю. Осадько

ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ОСОБИСТІСТІЮ СПОСОБІВ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В СИТУАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПОТРЯСІНЬ

Статтю присвячено створенню теоретичних засад вивчення та оптимізації тих суб'єктивних стратегій, до яких вдається особистість, вирішуючи завдання політико-правової ідентифікації. Обстоюється думка, що в період соціальних потрясінь, що тривають в Україні, результат соціалізації (зокрема набуття політико-правової ідентичності) залежить не стільки від конкуруючих впливів різних агентів соціалізації, скільки від того, як особистість здійснює вибір між різними варіантами осмислення дійсності. Наголошується, що слід досліджувати суб'єктивні способи здійснення особистістю ідентифікаційних виборів, а не обмежуватися лише вивченням змісту та структури набутих нею ідентичностей. Звертається увага на те, що концепція статусів ідентичності Дж. Марсія спрямована насамперед на розкриття тих способів, за допомогою яких суб'єкт соціалізації створює смислову основу своїх ідентифікаційних виборів. Показано, що залежно від типу самообмежень особистості, які порушують стабілізацію або змінюваність набутої моделі ідентичності, можна виділити чотири основні стратегії взаємодії суб'єкта вибору із суперечливими варіантами конструювання дійсності: 1) збалансована реалізація інтенцій до самоздійснення і саморозвитку ("досягання ідентичності"); 2) обопільне обмеження цих інтенцій ("запозиценона ідентичність"); 3) обмеження переважно інтенцій до самоздійснення ("дифузна ідентичність") або 4) інтенцій до саморозвитку ("мораторій ідентичності"). Зроблено висновок, що з погляду опанування криз ідентичності найбільш доцільно залучати суб'єкта соціалізації до таких комунікативних практик, у яких знімаються його смислотворчі самообмеження.

Ключові слова: моделі соціалізації особистості, особистісні самообмеження, самоздійснення, саморозвиток, смислотворча комунікація, способи політико-правового самовизначення, статус ідентичності.

Постановка проблеми. Політико-правова соціалізація являє собою процес засвоєння індивідом політичних цінностей і правових норм, необхідних для адаптації в чинній політичній системі та для вибору законодавчо дозволених форм її вдосконалення. На етапі трансформації соціальних, економічних та політичних засад суспільства громадяни мусять змінювати свої усталені ідентичності відповідно до нових реалій життя. Завдання самовизначення в новій системі владнопідвладних відносин є само по собі викликом для особистості, оскільки вона має асимілювати новий досвід у раніше набутій системі цінностей, переконань і патернів поведінки. Складність цього завдання відбивається у феномені масових криз ідентичності, який свідчить про те, що значна

частина населення країни неспроможна підтримувати стійкість своїх конструкцій дійсності в умовах швидких соціокультурних змін.

Якщо період трансформації суспільства затягується на десятиліття, а мінливість не має ознак упорядкованості та послідовності й оцінюється населенням як “протиправова” (що спостерігається в Україні), то громадяни потрапляють у ситуацію, коли старі моделі ідентичності не працюють, а для створення нових немає об’єктивних підстав (затяжні соціальні потрясіння позбавляють особистість надійних орієнтирів для самовизначення). Додатковим потужним чинником ескалації масових криз політико-правової ідентифікації жителів України став воєнний конфлікт на сході країни, тривання якого не тільки дестабілізує економічне, соціальне та політичне життя суспільства, а й наповнює інформаційний простір “войовничим контентом”. З одного боку, це “диверсійні” впливання країни-агресора, що веде інформаційну війну за душі громадян, а з другого – це “контрпропаганда” продержавних агентів соціалізації, які “демонізують” не тільки Росію разом з росіянами, а заодно і всіх інакодумців, що не підтримують “позицію влади”. Якщо додати сюди ще й міжпартійні суперечки, які теж відбиваються в суперечливості пропонованих населенню моделей розуміння та оцінювання політико-правової дійсності, то стає очевидним, що результат такої соціалізації (ідентичності) залежить не стільки від змісту і кількості інформаційних впливів, як від того, яким чином суб’єкт соціалізації долає їхню суперечливість, тобто від вибору особистістю способів політико-правового самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд проблеми політичного та правового самовизначення особистості показує, що основним об’єктом наукового вивчення є змістові та структурні характеристики тих ідентичностей, що притаманні певним групам і спільнотам громадян (В. О. Васютинський, 2014; В. Г. Воропаєва, 2011; Н. В. Хазратова, 2015; О. В. Грицай, М. В. Ніколко, 2009; І. В. Жадан, 2016; Я. М. Куценко, 2011; О. М. Крилов, 2010; В. Л. Носевич, 2005). Вивчається також вплив набутої ідентичності на те, як громадяни оцінюють та переживають кризові ситуації в суспільному житті; до яких сценаріїв розв’язання політико-правових проблем тяжіють (М. Брюер, К. Пірс, 2005; М. В. Тлостанова, 2010; Л. Д. Хашиєва, 2014; М. Хайт, 2014 та ін.). Розкривається зв’язок специфіки соціальної ідентичності особистості з її психологічним благополуччям (А. Брук, Дж. Гарсія; Л. А. Найдьонова, 2012; М. Флемінг, 2008; І. Сеттлс, 2004; П. Тгойтц, 2003), вивчаються феномени конфлікту ідентичностей (О. Маланчук, В. І. Сусак, 2015; І. Р. Петрівська, 2017; І. Сеттлс, 2004); стереотипних загроз та самостереотипування (self-stereotyping) (Р. Рідел, А. Макконнелл, С. Бейлок, 2009; С. Сінклер, С. Хардін, Б. Лоурі, 2006).

Проблему впливу ситуації соціальних потрясінь на становлення національної ідентичності сучасних українців активно вивчають

вітчизняні дослідники (П. П. Горностай, 2015; І. В. Остапенко, 2017; З. Ф. Сіверс, 2015) [2; 7; 9]. Зокрема, велика увага приділяється аналізу негативних соціально-психологічних проявів порушення процесу особистісної ідентифікації (С. Л. Кравчук, 2016; Ю. А. Семенова, 2004; З. В. Шевченко, 2007) [5; 8; 12] і визначенню об'єктивних чинників порушення процесу політико-правової соціалізації громадян сучасної України (В. М. Духневич, 2015; О. М. Скар, 2017; Т. М. Титаренко, 2017) [3; 10; 11].

Невирішені частини загальної проблеми. Напрацьований у ході цих досліджень матеріал дає підстави для того, аби констатувати, що особистісна ідентичність являє собою динамічне системне утворення, що постійно перебуває в розвитку. У процесі соціалізації (результатом якої і є самовизначення особистості щодо тих чи інших сфер життя) людина не тільки піддається впливу певних агентів соціалізації, а й сама стає суб'єктом вибору, інтерпретації та створення змісту цих впливів у свою власну концепцію дійсності. Цим і пояснюється те, що за однакових обставин життя або під час взаємодії з одними й тими ж самими агентами соціалізації люди по-різному долають кризи ідентичності та формують діаметрально протилежні ставлення до суспільно значущих подій та явищ. Вивчення цієї суб'єктивної складової процесу політико-правового самовизначення особистості досі ще не проводилось. Утім, з'ясувати ці питання необхідно не тільки для оптимізації процесу громадянської соціалізації сучасних українців, а і їхньої здатності долати життєві кризи без втрат для свого біопсихосоціального здоров'я.

Мета статті полягає у створенні теоретичних засад вивчення та оптимізації тих суб'єктивних стратегій, до яких вдається особистість у ході вирішення завдань політико-правової ідентифікації, що враховує актуальність та недостатню вивченість проблем конструювання особистістю політико-правової дійсності в умовах гібридної (і зокрема інформаційної) війни. *Об'єкт* дослідження: процес вибору особистістю своїх способів ставлення до суперечливих варіантів розуміння та оцінювання політико-правової дійсності. *Предмет* дослідження: актуалізація стану ідентичності як прояв суб'єктивних стратегій особистості, спрямованих на долання невизначеності комунікативної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес політичної соціалізації наука тривалий час розглядала як вплив політичного середовища на особистість, коли певні моделі мислення і поведінки передаються через систему організованих громадських інститутів і цінностей. При цьому індивіди або групи розглядалися як пасивні об'єкти соціалізації, а сам процес соціалізації – як “вертикальні” відносини між тими, хто соціалізує, і тими, кого соціалізують. Результатом соціалізації стає розвиток особистісної ідентичності – системи суб'єк-

тивних конструкцій дійсності, що зумовлюють самовизначення людини щодо тих чи інших сфер дійсності. У процесі соціалізації людина так чи інакше переживає кризи ідентичності, пов'язані з необхідністю самовизначення щодо способів взаємодії із соціумом, який змінює свої вимоги до неї. Ці вимоги в умовах традиційного суспільства були більш-менш стабільні, тож проходження криз ідентичності переважно корелювало з віком його членів, які в міру дорослішання мали засвоювати нові суспільні норми, цінності, ролі тощо.

Сучасна епоха швидких змін у соціокультурній системі відрізняється від стабільного суспільства тим, що глобальні трансформації вкладаються в проміжки часу, менші за період життя людини. Це створює умови для “масових” криз ідентичності, які корелюють не з віком людини, а зі змінами в суспільному житті. Якщо суспільство різко змінює вимоги до своїх членів, то громадяни не завжди встигають відповідним чином відкоригувати свої суб'єктивні конструкції дійсності й знайти свої способи життєздійснення в нових умовах. Процеси модернізації, інформатизації, глобалізації суспільства, які визначають новий спосіб соціального життя з кінця XX століття, відбиваються і на процесі соціалізації громадян.

Наукові дослідження специфіки процесу соціалізації особистості в епоху глобалізації світу виявили такі феномени, як зниження ролі авторитету віку – більш старший вік батьків, учителів, наприклад, не стає підставою для поваги і наслідування; те ж саме відбувається і в контексті родинних стосунків – роль родинних зв'язків знижується. Крім того, у сучасному світі процес соціалізації втратив свою односторонню спрямованість: політичні цінності та переконання тепер транслюються не тільки в “один бік” – від старшого покоління до молодшого, а й у другий – є чимало даних, що молоді люди ретранслюють свої власні політичні орієнтації батькам [4; 14].

Теоретичне усвідомлення тих змін, що відбулися в соціальній та політичній реальності, утілилося в моделі переходу від “вертикальної” до “горизонтальної” соціалізації особистості. Цю модель запропонував 1986 р. Р. Мерелман [14] як принципово нове розуміння механізму засвоєння і ретрансляції політичних цінностей і настановлень у період модернізації суспільства. Згідно з його ідеєю “горизонтальної” (lateral) політичної соціалізації цей процес є безперервним вибором із широкого числа можливих і конкуруючих між собою образів світу і моделей поведінки, кількість яких постійно збільшується в результаті взаємин між “рівними” учасниками процесу соціалізації на “горизонтальному” рівні. У “горизонтальній” соціалізації відносини між об'єктом і агентами соціалізації добровільні, рівні і тимчасові. Особистість того, хто соціалізується, стає центром моделі, на відміну від моделі “вертикальної” соціалізації, де особистість виявлялася своєрідним “кінцем” ланцюжка впливів.

Розведення цих двох моделей політико-правової соціалізації не означає, що вони протистоять одна одній. Їх можна розглядати і як такі, що взаємно доповнюють одна одну, різною мірою сприяють соціалізації на різних етапах розвитку особистості. Так, Ф. Васбурн пропонує таку модель процесу політичної соціалізації: стадії життєвого циклу особи (дитинство, підлітковий вік, юність, зрілість і старість) і агенти соціалізації (сім'я, в якій особа виховувалася, школа, церква, ЗМІ, родина самої особи, її робота і політичний досвід) являють собою інтерактивні системи. Між агентами соціалізації існують комплексні взаємини на всіх стадіях життєвого циклу, і відносна значущість кожного агента соціалізації може варіювати від одного періоду життєвого циклу до іншого. Політичні орієнтації особи в будь-якій точці життєвого циклу визначаються як об'єктивними умовами її життя (до яких можна віднести й інформаційні впливи агентів соціалізації), так і суб'єктивними способами конструювання цієї дійсності (стратегіями ідентифікації).

Іншими словами, результат соціалізації (особистісна ідентичність) залежить не тільки від позицій різних агентів соціалізації, а й від того, як особистість робить вибір між різними варіантами осмислення дійсності: як сприймає, переживає й опрацьовує пропоновані їй варіанти. Якщо в традиційному суспільстві (за “вертикальної” моделі соціалізації) її бажаним результатом ще можна було вважати “запозичену політико-правову ідентичність” (засвоєння особою тих цінностей та настановлень, що панують у соціумі), то в період глобальних змін суспільного устрою це вже неможливо. По-перше, тому що такої однозначності в суспільстві вже не існує, а по-друге, тому що соціокультурні трансформації відбуваються швидше, ніж зміна поколінь. Тому відповіддю на виклик часу стає необхідність розвитку суб'єктної позиції особистості в розбудові власної ідентичності – її здатності свідомо формувати свій образ політико-правової дійсності на основі виявлення і засвоєння суперечностей між наявними в соціумі точками зору.

Актуальність завдань розвитку суб'єктної позиції особистості в конструюванні власного образу політико-правової дійсності вимагає від психологічної науки вивчення проявів цієї позиції в суб'єктивних способах смислоутворення (в індивідуальних стратегіях прийняття рішення щодо того, що сприймати, як це інтерпретувати і як із цим бути) [6]. Оскільки особистість завжди є суб'єктом вибору свого способу ставлення до виявлених невизначеностей комунікативної ситуації, ці вибрані нею контекстуальні способи смислоутворення відрізняються мірою їх спрямованості на збереження/розвиток власних конструцій дійсності. Якщо ці інтенції до стабілізації і вдосконалення своїх моделей дійсності реалізуються повною мірою, то особистість виступає в цій комунікативній ситуації “суб'єктом саморозвитку”. У разі обме-

женої реалізації однієї із цих інтенцій, або їх обох, особистість блокує контакт зі своїм смислотворчим потенціалом і втрачає можливості його розвитку. Можна сказати, що в таких комунікативних ситуаціях особистість стає “суб’єктом самообмеження”. Прояв тієї чи іншої “суб’єктної позиції” особистості залежить від контексту комунікативної ситуації (констеляції обставин у їх даності суб’єкту комунікації).

Самообмеження особистості в процесі смислоутворення (створення смислової основи вибору свого способу ставлення до невизначеності комунікативної ситуації) проявляються у блокуванні наявних можливостей сприймати, досліджувати та солідаризувати альтернативні варіанти вибору. Ці самообмеження проявляються, відповідно, у тому, що процес ідентифікації припиняється, дестабілізується або тимчасово гальмується. Повноцінність процесу смислоутворення (“завершеність циклу контакту з актуалізованими смисловими суперечностями”) [1] проявляється в здійсненні таких суб’єктивних виборів, що сприяють “досягання особистісної ідентичності” (її зміні без втрати стабільності).

Теорія статусів ідентичності, розроблена Дж. Марсія [13], дає змогу досліджувати не тільки зміст та структуру набутих особистістю моделей самовизначення, а й динамічні характеристики процесу її ідентифікації. Такий “процесуальний” підхід до вивчення проблем самовизначення особистості стає все більш популярним у сучасній науці (Дж. Р. Адамс, 1979; А. Ватерман, 1985; В. Турячанін, Д. Майс-торович, 2013; А. ван Доммелен, К. Шмід, М. Х’юстон, К. Гонсалкорале, М. Брюер, 2015), оскільки пропонує процедуру визначення тих способів ідентифікації, що визначають повноцінність або обмеженість актуалізованого “статусу ідентичності”.

Статуси ідентичності визначаються за параметром суб’єктивно прийнятих засобів розв’язання особистістю смислотворчих проблем: “*прийняття чи уникання зобов’язань*” (commitment) та “*дослідження або витіснення альтернатив*” (exploration of alternatives). Перший параметр відображає прояв особистісної інтенції до самоздійснення (до реалізації суб’єктивних моделей дійсності в процесі конструювання виборів); другий – прояв її інтенції до саморозвитку (до засвоєння розвивальних ресурсів виявлених смислових суперечностей).

Якщо в процесі смислоутворення особистість реалізує обидві інтенції, то її вибори актуалізують статус “досягання ідентичності” (identity achievement). Статус “запозиченої ідентичності” (foreclosure identity) актуалізується тоді, коли особистість обмежує реалізацію обох інтенцій – не виробляє власної позиції, а приєднується до думки референтної групи і намагається захистити такі ззовні накинута переконання від змін. Два інших типи статусів ідентичності є проявом порушення балансу в реалізації тих самих інтенцій: статус “дифузної ідентичності” (identity diffusion) спричиняється особистісними обмеженнями само-

здійснення, а “мораторій ідентичності” (moratorium) – обмеженнями саморозвитку.

Критеріями “неприйняття зобов’язань” є виявлені в ході інтерв’ю прояви делегування цих обов’язків іншим людям чи групам, стереотипізація відповідних моделей дійсності, неможливість побачити їхні внутрішні суперечності, недостатня усвідомленість підстав своїх виборів тощо. Критеріями “неопрацювання альтернатив” є прояви амбівалентності в ставленнях людини до відповідної сфери життя, наявність великої кількості нерозв’язаних смислових суперечностей, відстрочування здійснення вибору через страх схити. Тобто, як очевидно, обидва параметри, на перетині яких Дж. Марсія виділяє статуси ідентичності, розкривають способи, якими особистість обмежує реалізацію свого смислотворчого потенціалу в процесі конструювання життєвих виборів.

Теоретичний аналіз проблеми політико-правової ідентифікації особистості з позицій повноцінності/обмеженості смислотворчої комунікації суб’єкта вибору із суперечливими варіантами конструювання дійсності дає змогу, по-перше, розкрити психологічну природу актуалізації тих чи інших статусів ідентичності; а по-друге – розробити соціальні технології розвитку суб’єктної позиції особистості в процесі вирішення питань політико-правового плану. З огляду на комунікативну природу та контекстуальну зумовленість процесу смислоутворення актуалізація статусу “досягання ідентичності” потребує залучення особи до таких контекстів взаємодії, в яких її повноцінне самоздійснення і саморозвиток стають необхідними і можливими. Це можуть бути різноманітні соціальні практики (дотичні певним чином до політико-правової сфери життя), в яких бажаний для всіх результат може бути досягнутий лише шляхом виявлення, вивчення та засвоєння тих суперечностей, що виникають між носіями різних поглядів на дійсність.

Отже, проведене нами теоретичне дослідження проблеми вибору особистістю способів політико-правового самовизначення особистості в епоху соціальних потрясінь дає підстави зробити такі *висновки*:

1. В умовах політичної нестабільності і в ситуації “гібридної війни”, що триває в сучасній Україні, процес політико-правової ідентифікації громадян залежить не так від інформаційних впливів агентів соціалізації (що воюють за уми), як від того, яким чином особистість здійснює вибір між суперечливими варіантами осмислення дійсності.

2. Процес здійснення особистісних виборів являє собою смислотворчу комунікацію, в якій особистість може як обмежувати свої інтенції до самоздійснення й саморозвитку, так і повною мірою їх реалізувати. Повноцінність процесу смислотворчої комунікації проявляється в тому, що виявлені в ході конструювання вибору смислові суперечності усвідомлюються, досліджуються і засвоюються суб’єктом комунікації.

3. Залежно від типу самообмежень особистості, які порушують стабілізацію або змінюваність набутої моделі ідентичності, можна виділити чотири основні стратегії взаємодії суб'єкта вибору із суперечливими варіантами конструювання дійсності. Такими стратегіями є: збалансована реалізація інтенцій до самоздійснення та до саморозвитку; обопільне обмеження цих інтенцій; обмеження переважно інтенції до самоздійснення або інтенції до саморозвитку.

4. Кожна із цих стратегій проявляється в актуалізації відповідного статусу процесу ідентифікації: оптимального “досягання ідентичності” та проблемних – “запозиченої ідентичності”, “дифузної ідентичності” та “її мораторію”. Це дає змогу скористатися процедурою “напівструктурованого інтерв'ю статусів ідентичності” Дж. Марсія як методом вивчення способів політико-правового самовизначення особистості. Ідеться про те, що діагностичний параметр “стійкості суб'єктивних конструктів і прийняття зобов'язань” відображає міру реалізації в здійснюваних досліджуванам виборах особистісної інтенції до самоздійснення, а параметр “опанування кризи, опрацювання альтернатив” – міру реалізації інтенції до саморозвитку.

5. Оскільки процес смислотворчості має комунікативну природу і залежить від контексту взаємодії, в якій відбувається самовизначення особистості щодо певної (у тому числі і політико-правової) сфери дійсності, можна припустити, що чинником прийняття особистістю тієї чи іншої стратегії політико-правового самовизначення є якість особистого досвіду взаємодії з оточенням у процесі вирішення відповідних питань.

Перспективи подальших досліджень полягають у тому, щоб емпірично перевірити висунуте припущення про вплив способів організації взаємодії з агентами соціалізації на повноцінність/обмеженість самореалізації особистості в процесі розв'язання проблем політико-правової ідентифікації.

Література

1. Гингер С. Гештальт-терапия контакта / С. Гингер, А. Гингер ; пер. с фр. Е. В. Просветиной. – Санкт-Петербург : Специальная литература, 1999. – 287 с.
2. Горностай П. П. Громадянська ідентичність українців та її еволюція / П. П. Горностай // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 98–111.
3. Духневич В. М. Особливості політико-правової активності молоді в умовах трансформації українського суспільства / В. М. Духневич // Юридична психологія. – 2016. – № 1 (18). – С. 33–45.
4. Ильясов Ф. Н. Политическая социализация / Ф. Н. Ильясов // Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах. – Москва : ИМА-пресс, 2000. – С. 32–38.

5. *Кравчук С. Л.* До проблеми дослідження духовних цінностей та неконструктивних форм поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту / С. Л. Кравчук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Психологічні науки : зб. наук. праць. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – № 6 (51). – С. 182–190.
6. *Осадько О. Ю.* Общение как эликсир здоровья (Коммуникативные механизмы саногенеза личности) : монография / О. Ю. Осадько. – Киев : Милениум, 2016. – 340 с.
7. *Остапенко І. В.* Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської ідентифікації / І. В. Остапенко // Український психологічний журнал. – 2016. – № 2. – С. 73–84.
8. *Семенова Ю. А.* Криза ідентичності в умовах трансформації системи цінностей / Ю. А. Семенова // Гуманітарний часопис. – 2004. – № 1. – С. 96–103.
9. *Сіверс З. Ф.* Уявлення молоді про власні права як показник очікувань інституціональної справедливості / З. Ф. Сіверс // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 175–185.
10. *Скнар О. М.* Модель емпіричного дослідження комунікативних практик розвитку самосвідомості як чинника громадянської та національної самоідентифікації молоді / О. М. Скнар // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2017. – № 5 (19) – С. 179–187.
11. *Титаренко Т. М.* Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації / Т. М. Титаренко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2017. – Вип. 5 (19). – С. 3–11.
12. *Шевченко З. В.* Криза ідентичності як деструктивний прояв індивідуалізму: соціально-філософський аналіз / З. Ф. Шевченко // Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. – Черкаси, 2007. – Вип. 106. – С. 37–46.
13. *Marcia J. E.* Identity in adolescence [Electronic resource] / J. E. Marcia ; J. Adelson (ed.) // Handbook of adolescent psychology. – New York : John Wiley, 1980. – P. 159–187. – Access mode : https://www.researchgate.net/profile/James_Marcia/publication/233896997_Identity_in_adolescence.
14. *Merelman R. M.* Revitalizing Political Socialization / R. M. Merelman ; M. Hermann (ed.) // Political Pshychology. – San-Francisco, 1986. – P. 279–319.
15. *Wasburn Ph.* A life Course Model of Political Socialization / Ph. Wasburn // Politics and Individual. – 1994. – Vol. 4. – №2. – P. 1–26.

References

1. Ginger, S. & Ginger, A. (1999). *Geshtalt-terapiya kontakta* [Gestalt-contact therapy]. St. Petersburg: Spetsialnaya literatura Publ. (rus).
2. Gornostay, P. P. (2015). Hromadianska identychnist ukrainsiv i yii evoliutsiia [Civic identity of Ukrainians and their evolution]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 2 (16), 98–111 (ukr) .

3. Dukhnevych, V. M. (2016). Osoblyvosti polityko-pravovoi aktyvnosti molodi v umovakh transformatsii ukrainskoho suspilstva [Features of political and legal activity of youth in the conditions of transformation of Ukrainian society]. *Yurydychna psykholohiia* [Legal Psychology], 1 (18), 33–45 (ukr).
4. Ilyasov, F. N. (2000). Politicheskaya sotsializatsiya [Political socialization]. In F. N. Ilyasov, *Politicheskyy marketing. Iskusstvo i nauka pobezhdat na vyborah* [Political marketing. Art and science nin elections]. Moscow: IMA-press Publ., pp. 32–38 (rus).
5. Kravchuk, S. L. (2017). Do problemy doslidzhennia dukhovnykh tsinnosti ta nekonstruktyvnykh form povedinky molodi u polityko-pravovii sferi v umovakh voiennoho konfliktu [To the problem of the study of spiritual values and non-constructive forms of youth behavior in the political and legal sphere in the context of a military conflict]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Psykholohichni nauky* [Scientific Bulletin of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. Psychological sciences], 6 (51), 182–190 (ukr).
6. Osadko, O. Yu. (2016). *Obshcheniye kak eliksir zdorovya (Kommunikativnyye mekhanizmy sanogeneza lichnosti)* [Communication as an Elixir of Health (Communicative mechanisms of the personality sanogenesis)]. Kyiv: Millenium Publ. (rus).
7. Ostapenko, I. V. (2016). Kontseptualni zasady doslidzhennia komunikatyvnykh bar'yeriv natsionalnoi i hromadianskoi identyfikatsii [Conceptual framework for studying the communication barriers of national and civic identification]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 2, 73–84.
8. Semenova, Yu. A. (2004). Kryza identychnosti v umovakh transformatsii systemy tsinnosti [Identity crisis in the context of the transformation of the value system]. *Humanitarnyi chasopys* [Gumanitarian Newsletter], 1, 96–103 (ukr).
9. Sivers, Z. F. (2015). Uiavlennia molodi pro vlasni prava yak pokaznyk ochikuvan instytutsionalnoi spravedlyvosti [Representation of young people about their rights as an indicator of the expectations of institutional justice]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 35 (38), 175–185 (ukr).
10. Sknar, O. M. (2017). Model empyrchnoho doslidzhennia komunikatyvnykh praktyk rozvytku samosvidomosti yak chynnyka hromadianskoi i natsionalnoi samoidentyfikatsii molodi [Model of empirical research of communicative practices of the development of self-awareness as a factor in the civic and national identity of young people]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 5 (19), 179–187 (ukr).
11. Tytarenko, T. M. (2017). Osobystist pered vyklykamy viiny: psykholohichni naslidky travmatyzatsii [Personality before the challenges of war: the psychological consequences of traumatism]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 5 (19), P. 3–11 (ukr).
12. Shevchenko, Z. V. (2007). Kryza identychnosti yak destruktivnyi proiav individualizmu: sotsialno-filosofskyi analiz [Identity crisis as destructive manifestation of individualism: socio-philosophical analysis]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Filosofiia* [Bulletin of the University. Series: Philosophy], 106, 37–46 (ukr).

13. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In Adelson J. (ed.), *Handbook of adolescent psychology*. New York: John Wiley, pp. 159–187, https://www.researchgate.net/profile/James_Marcia.
14. Merelman, R. M. (1986). Revitalizing Political Socialization. In Hermann M. (ed.), *Political Psychology*. San-Francisco, pp. 279–319.
15. Wasburn, Ph. (1994). A life Course Model of Political Socialization. *Politics and Individual*, vol. 4, no. 2, pp. 1–26.

Osadko O. Yu. The Problem of Personality's Choice of The Ways of Political-and-Legal Self- Determination in the Situation of Social Upheavals

The article is dedicated to the creation of theoretical foundations for the study and optimization of those subjective strategies to which the person uses while solving the problems of political and legal identification. The author defends the notion that during the period of social upheavals in Ukraine, the result of socialization (in particular, acquisition of political and legal identity) depends not only on the competing influences of various agents of socialization but on how the person chooses between different ways of comprehension of reality. The necessity of the studying of the subjective ways of implementing identity elections, and not only studying the content and structure of the identities acquired by it, is emphasized. The article notes that J. Marsia's conception of the identity status is aimed at revealing the ways with the help of which the subject of socialization creates the semantic basis of their identification choices. It is shown that the type of individual's self-limitation, which violates the stabilization or modification of the acquired model of identity, gives an opportunity to highlight four basic strategies of an interaction of the subject of choice with different variants of constructing reality. Such strategies are: balanced implementation of intentions of self-realization and self-development ("identity achievement"); the mutual restriction of these intentions ("foreclosure identity"); mainly the restriction of the intention of self-realization ("identity diffusion") or, preferably, the intention of self-development ("moratorium on identity"). The author concludes that the involvement of the subject of socialization in communicative practices, where his semantic self-limitations will be removed contributes to overcoming of identity crises.

Key words: models of individual's socialization, personality's self-limitations, self-realization, self-development, cognitive communication, strategies of political-and-legal self-determination, identity status.

© **Осадько О. Ю.**

Т. І. Сила

ДОВІРА В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ У ГРОМАДІ

Розкривається роль довіри в конструюванні форм і змісту сучасної соціальної роботи в громаді, яка б відповідала актуальному соціальному замовленню. Показано, що соціальна робота в громаді завдяки своїм повсякденним практикам наділена ресурсом трансформації міжособистісної довіри в інституційні форми соціальної довіри і, таким чином, спрямована на розв'язання комплексних соціальних проблем, зумовлених невизначеністю майбутнього в постмодерному суспільстві, що трансформується і переживає багаторівневу кризу. У міждисциплінарному науковому дискурсі феномен довіри “вплітається” в тематику соціального капіталу та соціального благополуччя як їхня складова, умова і наслідок. Обстоюється думка, що об'єднавчий (від англ. bridging – “той, що будує мости”) соціальний капітал дає змогу мобілізувати додаткові ресурси людських відносин на основі довіри і зв'язків, тобто нарощування соціального капіталу спільноти зміцнює її, забезпечуючи згуртованість людей у громаді. Наголошується на тому, що чим більший радіус довіри (коло осіб чи соціальних груп, що становлять єдину систему довірчих стосунків), тим потужніший соціальний капітал громади. Представлено результати аналізу змісту групових дискусій і поділених рефлексій навколо феноменологічних смислів довіри та чинників, що впливають на становлення довіри і взаєморозуміння в місцевих громадах (дослідження здійснювалося на партисипативній основі під час фасилітації програми “Активні громадяни” Британської ради). На основі використання методології феноменологічного і конструктивістського підходів, методик партисипативного дослідження зроблено висновок про те, що взаємовідносини довіри є сутністю соціальної роботи в громаді і водночас її метою, засобом, принципом і ресурсом, а в контексті професійної діяльності – ще й важливою компетенцією.

Ключові слова: довіра, соціальний капітал, громада, професійна діяльність соціальних працівників.

Постановка проблеми. Складний, мінливий, трансформаційний контекст сьогодення часто є для людей непрозорим, а тому стає для них незрозумілим і викликає недовіру. Для того щоб виживати і функціонувати в суспільстві, люди повинні постійно тестувати навколишній світ у пошуках тих осіб, засобів, продуктів, організацій, ідей, які будуть їм потрібні, корисні, необхідні. І тут на допомогу приходить довіра, що стає “містком над прірвою невпевненості, протезом, який дає змогу почуватися впевненіше у невизначеному світі” [8, с. 30]. Тому, виступаючи інструментом переходу в невизначене і невідоме майбутнє, довіра як соціокультурний ресурс є найважливішим феноменом з тих, що визначають благополуччя людей і суспільства.

Проблемі довіри науковці останнім часом приділяють усе більше уваги. Це зумовлено загальним зниженням довіри між людьми в суспільстві через загострення соціально-економічної ситуації у світі та окремих країнах. Для України, як і інших країн постсоціалістичного табору, втрата довіри в суспільстві, що потрапило у вир знаменних історичних подій, стала наразі вкрай актуальною проблемою. П. Штопка оцінює радикальні соціальні зміни пострадянського періоду як глибоку суспільну трансформаційну травму, що викликала руйнування соціальної довіри [8].

Діяльність соціальних працівників як форма соціальної допомоги ставить за мету підтримку можливостей клієнта (людини, сім'ї чи громади) аби допомогти йому самостійно долати труднощі в різних сферах життєдіяльності. В основі такої діяльності лежить довірлива взаємодія як взаємозв'язок суб'єктів діяльності в процесі сумісного пошуку способів розв'язання проблеми, довіра як позитивне ставлення до того, що відбувається.

Соціальна робота з розвитку громад, що перебуває наразі в Україні на етапі становлення, інституціоналізується переважно в громадському секторі за підтримки міжнародних агенцій. Рівень громади надає професійній діяльності соціального працівника політико-психологічного змісту, оскільки передбачає вплив на владно-підвладні відносини і взаємодію. Фахівці з розвитку місцевих громад ставлять перед собою, зокрема, такі завдання:

- нарощування здатності населення до спільних позитивних дій шляхом навчання і консультування (capacity building);
- наділення населення владою над умовами свого життя (community empowerment), перетворення місцевих жителів з об'єктів впливу на суб'єктів взаємодії, розвиток партисипативної демократії і залучення жителів у процеси розвитку території (enhanced participation);
- конструювання відносин довіри, солідарності, партнерства, взаємної поваги між людьми на локальному рівні, підсилення готовності людей до співробітництва, формування у жителів почуття належності, усвідомлення ними спільності інтересів, генерування соціальних зв'язків (нарощування соціального капіталу), протидія соціальній ізоляції.

Довіра є ключовою категорією для розуміння соціально-психологічної сутності професійної діяльності соціального працівника. Вона характеризується передусім тим, що спрямована на майбутні перетворення ситуації клієнта (індивіда, сім'ї, групи, громади), які відбуваються в повсякденному житті у відносинах з іншими. Соціальна робота в громаді завдяки своїм повсякденним практикам наділена ресурсом трансформації міжособистісної довіри в інституційні форми соціальної довіри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд літератури з досліджуваної проблеми показує, що довіра як багатоаспектне явище вивчається з різних сторін. Довіру розглядають як почуття, очікування,

стан, уявлення, психологічне ставлення, здібність, процес тощо. Нерідко довіру трактують як форму соціальної компетентності (уміння і готовність будувати довірчі стосунки), частину загальної культури (сукупність правил і норм). Окрему увагу звернемо на розуміння довіри в контексті соціальної психології як партнерських взаємовідносин, що формуються на основі зіставлення взаємних оцінок, настановлень, очікувань. Наразі довіру все частіше вважають властивістю міжособистісних відносин, атрибутом суспільно-індивідуального поля, в якому функціонують люди. Наприклад, практичні аспекти довіри в професійній діяльності працівників соціальних служб, особливості та чинники налагодження і підтримки довірливих відносин у системі “соціальний працівник – клієнт” на індивідуальному рівні в межах конкретної соціальної служби дослідила І. М. Крючкова [3].

У науковому дискурсі різного предметного спрямування (політологічного, соціально-філософського, соціологічного, економічного, соціально-психологічного та ін.) феномен довіри щільно поєднується з тематикою соціального капіталу та соціального благополуччя як їхня складова, умова та наслідок [1; 2; 4; 6–8]. Так, довіра у відносинах взаємності, а також її роль у конструюванні благополуччя стали предметом розгляду авторів книги “Наснажувальна соціальна робота: дослідження і практика” (“Empowering social work: research and practice”) [10]. Цікаво, що, розглядаючи відносини довіри у зв’язку із соціальним капіталом, автори обмежуються індивідуальним рівнем соціальної роботи та питаннями сімейної соціальної політики, оминаючи рівень громади.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Невирішеною залишається проблема довіри та її зв’язку із соціальним капіталом у системі професійної діяльності соціального працівника в громаді у процесі розв’язання актуальних соціальних проблем.

Мета статті: висвітлення феноменологічного змісту довіри в просторі розвитку громад як важливої функції сучасної соціальної роботи в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологічною основою цієї розвідки стали феноменологічний і конструктивістський підходи, а інструментами – партисипативні методи дослідження, що передбачають планування та проведення дослідницького процесу *разом із, за участі* (від англ. participation – участь) тих людей, чий життєвий світ і значущі дії вивчаються. При цьому мета запиту і дослідницькі питання перебувають на перетині двох точок бачення – з перспективи як науки, так і практики.

Щоб мати ефективні результати, коли йдеться про процес розвитку громад, соціальний працівник повинен вірити, що їхні члени мають не тільки бажання, а й здатність будувати власне благополуччя за допомогою запропонованих засобів. Сподівання на ефективність своєї діяльності соціальний працівник пов’язує з довірою до себе і до громади.

Важливим при цьому є розуміння сутності довіри, закономірностей побудови та збереження відносин взаєморозуміння в системі “соціальний працівник – клієнт” як на міжособистісному рівні, так і на рівні громади.

За П. Штомпкою [9], довіра поєднує два елементи – упевненість і її вияв у практиці, з якими пов’язані особливі очікування: довіра спирається на думку людини про поведінку іншої особи в тій чи тій ситуації в майбутньому. Довіряти – це означає передбачати майбутнє, тобто поводитися так, немовби ми впевнені у майбутньому. Однак самої передбаченої впевненості недостатньо для того, щоб можна було говорити про довіру. Довіра – це щось більше, ніж пасивні роздуми про майбутні можливості. Обов’язковою ознакою довіри є спрямованість на активне прийняття майбутнього, тобто довіра передбачає впевненість у дії. Довіра – це впевненість плюс дії, які на ній базуються, а не лише сама впевненість. Тобто довіра – це поняття із сфери активного дискурсу.

Недовіра – це дзеркальне відображення довіри, але з протилежним знаком. Поняття “недовіра” пов’язане з негативними очікуваннями щодо майбутніх дій інших (з ворожими передбаченнями, шкідливими або образливими діями) і передбачає налаштованість оборонятися від них (шляхом ухиляння від дій, відмови їх розпочинати, відсторонення, вжиття охоронних заходів щодо тих, до кого є недовіра). Це відбувається тоді, коли є підстави вважати, що партнер не буде діяти в інтересах того, хто йому довіряє. Тим більше, коли є впевненість, що він буде діяти проти його інтересів.

Термін “брак довіри” означає нейтральну ситуацію, коли до іншої людини немає як довіри, так і недовіри через несформованість власної думки про неї. Таке ставлення може скластися щодо значної кількості інших людей – невідомих або байдужих. Термін “брак довіри” використовується щодо партнерів по інтеракції в значенні початкового її стану, поки не виникли передумови для оцінювання цього стану як довіри або недовіри. Тобто важливим аспектом розуміння феномену довіри є її соціальні межі, що можна описати “горизонтально” в континуумі “довіра-недовіра”, а також у “вертикальному” ракурсі – усередині суспільної ієрархії.

Л. А. Найдьонова розглядає сучасну територіальну спільноту як “мережеве утворення, що має сутнісні рефлексивні властивості, твориться через самовизначення, переосмислення історії, здійснення індивідуальних внесків у смисл спільноти, які відбуваються в комунікації її членів” [5, с. 241]. Звідси випливає, що побудова і зміцнення відносин довіри стають можливими в разі поділяння членами спільноти соціальних та рефлексивних практик. Об’єднуючи концепти креативного і соціального капіталів, капітал рефлексивний створює ресурси для розв’язання проблем у спільнотах, які сприяють зростанню якості життя і психологічного благополуччя спільнот [5].

Практикуючи впровадження програми “Активні громадяни” Британської ради (ідеться про фасилітацію понад 20 тренінгів для близько 600 учасників різного віку, соціального статусу, місця проживання, під час яких учасники потрапляли в різні ситуації рефлексії власного досвіду повсякденних соціальних відносин), авторка цієї статті мала змогу на партисипативній основі досліджувати смисли аналізованого громадськими лідерами та активістами феномену. Наводимо деякі результати аналізу змісту групових дискусій та поділених рефлексій щодо таких питань:

– *Що для вас означають поняття “довіра” і “взаєморозуміння”?*

– *Що в наших громадах перешкоджає побудові відносин довіри і взаєморозуміння?*

– *Що в наших громадах сприяє розвитку довіри і взаєморозуміння?*

У визначеннях, що продукувалися учасниками малих груп на основі спільного обговорення, довіра найчастіше постає як компетенція і ресурс (“здатність”, “спроможність”, “можливість”, “уміння”): “спроможність людини покластися на іншу особу”, “здатність людини вільно і комфортно почуватися в спільноті”, “здатність відкривати іншим свій внутрішній світ і бути готовим відповісти за свої дії”, “уміння допустити інших до вирішення своїх проблем”, “здатність повірити в іншу людину, відкритися їй, почути і прийняти думку іншого” та ін.

Інший модус існування довіри в уявленнях учасників тренінгів – “довіра як основа і передумова” суспільних відносин і досягнення змін: “основа співпраці з іншими”, “одна з найважливіших умов позитивного результату, важлива потреба кожної людини”, “одна з передумов сталого розвитку, яка характеризується спільністю ідей, єдністю думок, пріоритетів розвитку, взаємною підтримкою, порядністю, толерантністю, визнанням рівноправності”.

Довіра сприймається також як набір соціально-психологічних характеристик, що ґрунтуються на відносинах взаємності (“довіра як взаємовідносини”): “взаємовідносини людей, що базуються на порядності і позитивному ставленні”, “відкритість та відчуття підтримки, впевненості в іншій людині, відсутність страху, взаємодопомога, чесність, повага до думки іншого та зворотний зв’язок”.

Простежується також і зв’язок з афективно-мотиваційним виміром довіри: “віра в те, що тебе не зрадять”, “бажання і готовність висловити свою думку і прийняти іншу сторону”.

Можна говорити про різні рівні та виміри довіри. На міжособистісному рівні довіра сприяє задоволенню індивідуальних потреб та інтересів, забезпечуючи психологічне і життєве благополуччя окремих особистостей у процесі взаємодії з навколишнім середовищем. Корпоративні інтереси забезпечують відчуття партнерства, почуття взаємного професійного і товариського визнання, підвищення взаємовідповідаль-

ності за стабільне становище господарюючих організацій на ринку. Що ж стосується довіри на громадському рівні, то вона задовольняє суспільний інтерес, формує громадянськість, забезпечуючи стабільність та соціальну безпеку в суспільстві.

Довіра, як культурний феномен, є важливим аспектом громадянського суспільства. Солідарна спільнота громадян, яка бере участь у політиці і має лояльних до влади громадян, не могла б існувати без горизонтальної довіри, яку виявляють громадяни взаємно один до одного, а також без вертикальної довіри до публічних інститутів.

Важливо, отже, що в переважній більшості аналізованих визначень довіра розглядається на міжособистісному рівні, тоді як соціетальний вимір довіри з'являється у рефлексіях щодо сильних і слабких сторін своїх громад у питаннях побудови довірчих відносин. Спостерігається слабка тенденція переваги “слабких”, “проблемних” рис над “сильними” сторонами своїх громад (у загальній аналізованій сукупності 132 суб'єктивно оцінені учасниками “позитивні риси” у порівнянні зі 151 “із знаком мінус”).

Аналіз результатів підтвердив також існування й функціонування аналізованого явища в суспільній свідомості у формі дихотомії “довіра-недовіра”, що проявляється в діадах суб'єктивної оцінки конструктивів у системі “плюс – мінус”: *“прагнення до спільних дій, згуртованість у критичних ситуаціях – егоцентризм населення, індивідуалізм”, “відкритість – закритість”, “наявність знань – низька обізнаність”, “віра в краще, бажання змін – страх змін, зневіра”, “ініціативність – безініціативність”, “правда – брехня”, “підвищення авторитету влади – бізнесова та владна непорядність”, “подолання корупції – кумівство і процвітання корупції”* та ін.

Цікавою виявилася і рефлексія чинників, що різними групами оцінювалися як протилежні за впливом на розвиток довіри і взаєморозуміння. Наприклад, доволі часто згадуваний соціетальний макрочинник *“геополітична ситуація в країні”* оцінювався одними групами як сприятливий з поясненнями на кшталт *“геополітична відкритість країни та пов'язані з цим можливості розширення міжкультурного обміну в громадах”*, а іншими – як об'єктивно існуюча *“загроза єдності”, “ідеологічно-ціннісний розкол у суспільстві”*.

Ще один приклад – дискусія навколо амбівалентності соціально-психологічного мезочинника *“різні погляди в одній громаді”*: чи це *“стримує громаду в розвитку”*, *“перешкоджає виробленню поділового бачення і стратегії бажаного поступу до благополуччя”*, а чи, навпаки, співіснування і прийняття різних поглядів, ментальностей і психологій *“є ознакою толерантності і переходу довіри на якісно новий рівень”*, виходу за межі внутрішньогрупової підтримки і розуміння, найближчого кола довіри, нарощування соціального капіталу як ресурсу громади?

Адже для розвитку громади *критично важливими є рефлексивні практики взаємодії між членами громади – представниками різних соціальних груп*, які формуються в ході тривалого історичного процесу і стають детермінантами успіху (чи неуспіху) таких спільнот [9].

Соціальний капітал громади виникає в міжособистісній взаємодії, забезпечує стабільність соціальної системи та посилює таким чином особистісні ресурси людини. Один із творців теорії соціального капіталу Р. Патнем вважає його важливим чинником політичної стабільності, ефективності урядів і навіть економічного прогресу, адже він базується на взаємності і довірі між людьми, поширенні добровільних асоціацій та залученості жителів до політики задля вирішення проблем громади [6]. На думку дослідника, громадська взаємодія на основі горизонтальної та вертикальної довіри – це більший скарб, ніж економічні ресурси, адже основними формами соціального капіталу є мережі (горизонтальні відносини), соціальні норми та інституціоналізована в соціальних практиках довіра. Соціальний капітал можна порівняти з “клеєм”, що дає змогу мобілізувати додаткові ресурси людських відносин на основі довіри і зв’язків, тобто нарощування соціального капіталу спільноти зміцнює її, забезпечуючи згуртованість людей у громаді. Чим більший радіус довіри (коло осіб чи соціальних груп, що утворюють єдину систему довірчих стосунків), тим потужніший соціальний капітал громади, тим ширше коло “якісних” відносин між людьми.

Отже, нарощування соціального капіталу не тільки сприяє зміцненню спільнот, а й впливає на відчуття благополуччя і добробуту. Ідеться про збагачення життєвого світу членів спільноти, підвищення якості їхнього життя, суб’єктивне відчуття соціального добробуту, психічне благополуччя. Зміцнення соціального капіталу може означати: підтримку соціальних мереж, які поєднують групи; розвиток спільного відчуття належності, спільного бачення майбутнього та акцентування на тому, що спільного мають різні соціальні групи; заохочення спільної участі та активного залучення осіб із різним соціальним контекстом; *побудову довіри (люди, які довіряють одне одному та місцевим інституціям, що діють справедливо)*; виховання поваги й толерантності – розвиток розуміння інших та визнання цінності різноманітності; підвищення здатності держави реагувати на потреби громадян.

Залежно від того, на які соціальні мережі покладається людина, розрізняють зв’язувальний (від англ. bonding – “той, що пов’язує”) та об’єднавчий (від англ. bridging – “той, що будує мости”) соціальний капітал. Зв’язувальний соціальний капітал – це ресурс відносин індивідів, що мають схожі характеристики (родинні чи дружні стосунки), а об’єднавчий соціальний капітал будується на основі відносин між різними соціальними групами (зв’язки в межах громадських організацій та спільнот, формальні зв’язки). Наприклад, як показало дослідження

“Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні”, проведене ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”, ВПО частіше мають більший зв’язувальний, а не об’єднавчий соціальний капітал – соціальна підтримка та довіра всередині родинних мереж стає основним ресурсом. Підтримка родичів для ВПО дуже важлива, але вона обмежує взаємодію з місцевими громадами та інститутами, що є основним джерелом формування об’єднавчого соціального капіталу та інституціоналізації довіри в ширше коло громади. Розбудова “об’єднавчих” соціальних мереж ВПО у приймальних громадах на основі налагодження відносин довіри є пріоритетним чинником їхньої успішної соціальної інтеграції [7]. На рівні практик соціальної роботи в громаді це виявляється в міжособистісному спілкуванні переселенців та місцевих жителів приймальних громад, долученні до місцевих звичаїв і традицій, проведенні спільних культурно-мистецьких заходів.

Висновки. Сприяння згуртованості громади передбачає усунення бар’єрів і заохочення до накопичення позитивного досвіду взаємодій між групами. Соціальна робота в громаді тісно пов’язана з нарощуванням довіри і соціального капіталу, оскільки має на меті побудову таких громад, де люди, взаємодіючи з іншими, мали б усвідомлене відчуття належності і комфорту.

З огляду на інтерактивну сутність професійної діяльності соціальних працівників та спираючись на етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи (принцип 4 – Довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнта), а також у контексті проблем, зумовлених невизначеністю майбутнього в постмодерному суспільстві, що трансформується, маємо підстави стверджувати таке: взаємовідносини довіри є сутністю соціальної роботи в громаді і водночас її метою, засобом, принципом і ресурсом, а в контексті професійної діяльності – ще й важливою компетенцією.

Перспективою подальших досліджень вважаємо когнітивне картування феноменів довіри і соціального капіталу в процесі реконструкції змісту сучасної соціальної роботи як професійної діяльності, а також узагальнення і систематизацію наявних та розвиток інноваційних соціальних практик формування довіри й нарощування соціального капіталу.

Література

1. Галиуллин Д. Л. Социальное доверие и социальный капитал в региональной политике развития / Д. Л. Галиуллин // Вестник ТОГУ. – 2009. – № 2 (13). – С. 221–228.
2. Звонкина О. П. Формирование социального доверия местного сообщества посредством социальных практик / О. П. Звонкина // Дискурс. – 2017. – № 1. – С. 91–94.

3. *Крючкова И. М.* Социально-психологические аспекты доверия в профессиональной деятельности сотрудников социальных служб / И. М. Крючкова // Человеческий капитал. – 2017. – № 8 (104). – С. 88–94.
4. *Мейжис І. А.* Соціальний капітал як ресурс розвитку українських міських громад / І. А. Мейжис, Ю. В. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – 2011. – № 26 (43). – С. 358–368.
5. *Найдьонова Л. А.* Рефлексивна психологія територіальних спільнот / Л. А. Найдьонова. – Київ : Міленіум, 2012. – 280 с.
6. *Патнем Р. Д.* Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. – Київ : Основа, 2001. – 302 с.
7. *Середа Ю. В.* Соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб як чинник локальної інтеграції в Україні [Електронний ресурс] / Ю. В. Середа // Український соціум. – 2015. – № 3 (54). – Режим доступу : <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-3-2015ukr/29-41.pdf>.
8. *Ткачук А.* Внутрішні та зовнішні ресурси для розвитку громади або Чому брак грошей не є первинною проблемою громади? : навчальний модуль / Анатолій Ткачук, Маркіян Дацишин. – Київ : Легальний статус, 2016. – 152 с.
9. *Штомпка П.* Доверие – основа общества / Петр Штомпка ; пер. с пол. Н. В. Морозовой. – Москва : Логос. 2012. – 440 с.
10. *Empowering Social Work: Research and Practice* [Electronic resource] / Edited by Maritta Torronen, Olga Borodkina, Valentina Samoylova, Eveliina Heino. – Kotka : Palmenia Centre for Continuing Education, University of Helsinki, 2013. – Access mode : https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/41105/empowering_social_work.pdf.

References

1. Galiullin, D. L. (2009). Sotsialnoye doveriye i sotsialnyy kapital v regionalnoy politike [Social Trust and Social Capital in the Regional Development Policy]. *Vestnik TOGU*, 2(13), 221–228 (rus).
2. Zvonkina, O. P. (2017). Formirovaniye sotsialnogo doveriya s pomoshchyu sotsialnykh setey [Social Trust Forming in the Local Community through Social Practices]. *Diskurs*, 1, 91–94 (rus).
3. Kryuchkova, I. M. (2017). Sotsialno-psikhologicheskiye aspekty doveriya v professionalnoy deyatel'nosti sotrudnikov sotsialnykh sluzhbb [Socio-psychological Aspects of Trust in the Professional Activities of Social Services' Employees]. *Chelovecheskiy kapital*, 8(104), 88–94 (rus).
4. Meizhys, I. A., & Tatenko, Yu. V. (2011). Sotsialnyi kapital yak resurs rozvytku ukrainskykh miskyykh hromad [Social Capital as a Resource for the Development of Ukrainian Urban Communities]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 26(29), 358–368 (ukr).
5. Naidonova, L. A. (2012). *Refleksyvna psykholohiia terytorialnykh spilnot* [Reflexive Psychology of the Local Communities]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
6. Patnem, R. D., Leonardi, R. & Nanetti, R. Y. (2001). *Tvorennia demokratii: tradytsii hromadianskoi aktyvnosti v suchasnii Italii* [Creation of Democracy: the Traditions of Civic Activity in Modern Italy]. Kyiv: Osнова Publ. (ukr).

7. Sereda, Yu. V. (2015). *Cotsialnyi kapital vnutrishno peremishchenykh osib yak chynnyk lokalnoi intehtatsii v Ukraini* [The Social Capital of Internally Displaced Persons as a Factor of Local Integration in Ukraine]. *Ukrainskyi sotsium*, 3(54). Retrieved from <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-3-2015ukr/29-41.pdf>.
8. Tkachuk, A., & Datsyshyn, M. (2016). *Vnutrishni ta zovnishni resursy dlia rozvytku hromady, abo Chomu brak hroshei ne ye pervynnoiu problemoiu hromady* [Internal and External Resources for the Community Development or Why the Lack of Money is not a Primary Community Issue]. Kyiv: Lehalnyi status Publ. (ukr).
9. Shtompka, P. (2012). *Doveriye – osnova obshchestva* [Trust as the Foundation of Society]. Translation from Polish by N. V. Morozova. Moskva: Logos Publ. (rus).
10. Torronen, M., Borodkina, O., Samoylova, V., & Heino, E. (Ed.). (2013). *Empowering Social Work: Research and Practice*. Kotka: Palmenia Centre for Continuing Education, University of Helsinki. Retrieved from https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/41105/empowering_social_work.pdf.

Syla T. I. Trust in the System of the Social Workers' Professional Activities in the Community

It is revealed the role of trust in designing the forms and content of modern social work in the community, which corresponds to actual social order. It has been shown that social work in the community through its day-to-day practices is endowed with a resource of transformation of interpersonal trust into institutional forms of social trust, and thus is aimed at solving complex social problems caused by the uncertainty of the future in a postmodern society that is transforming and undergoing a multi-level crisis. In the interdisciplinary scientific discourse, the phenomenon of trust "intertwines" in the subject of social capital and social well-being as a component, condition and consequence. It is argued that united (from the "bridging") social capital enables the mobilization of additional resources of human relations on the basis of trust and connections, that is, the increase of social capital of the community strengthens it, ensuring the cohesion of people in the community. It is emphasized that the larger the radius of trust (the circle of individuals or social groups who make up a single system of trust relations), the more powerful is the social capital of the community. There are presented the results of the analysis of the content of group discussions and divided reflections around the phenomenological meanings of trust and factors, which influence on the establishment of trust and mutual understanding in local communities (the study was carried out on a participatory basis during the facilitation of the British Council's "Active Citizens"). Based on the use of the methodology of phenomenological and constructivist approaches, methods of participatory research, it was concluded that the relationship of trust is the essence of social work in the community and at the same time its purpose, mean, principle and resource, and in the context of professional activity, it is also an important competence.

Key words: trust, social capital, community, professional activities of social workers.

© Сила Т. І.

О. О. Сусська

РЕКОНСТРУКЦІЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРОЦЕСАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО ОБМІНУ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Обстоюється думка, що в середовищі сучасних процесів, які впливають на визначення особистісної ідентичності, велику вагу має простір масової комунікації. Звертається увага на те, що в цьому просторі місце друкованих засобів поступово займає інтернет, а радіо й телебачення за впливом на коло спілкування і духовний світ людини, хоч і досі посідають перші місця, але суттєво змінюють свої методи й засоби впливу. Стверджується, що протидіяти зовнішньому тиску істотно допомагають ефективні комунікативні зв'язки: саме завдяки глибокому корінню ідентичності особистість зберігає надійний зв'язок між сутнісними пластами свого "Я". Наголошується, що сам характер спілкування та його розвиток значною мірою залежать від інтересів особистості і тих інформаційних потреб, які задовольняє зміст матеріалів мас-медіа. Зауважено також, що не меншу роль у цьому процесі відіграє усвідомлення людиною особистісної ідентичності та рівень культури споживання продукції масової комунікації.

Ключові слова: особистість, ідентичність, мас-медіа, інформаційний простір, психологічні якості, трансформація.

Постановка проблеми. Якщо оглянути увесь сучасний набуток спеціальних галузей як психології, так і соціології, що зосереджуються на предметі ідентичності та персоніфікації особистості в середовищі масової комунікації, то відчувається певний внутрішній дисонанс між розумінням глибини процесів і змін, що відбуваються, і поясненням цих змін у неklasичному й постнеklasичному ключі соціопсихологічної та соціокомунікативної теорії.

Невирішеною частиною загальної проблеми тут виявляється лише часткова (переважно соціологічна) інтерпретація активізації гібридних впливів мас-медій в умовах різкої поляризації думок і позицій особистості в суспільстві. При цьому будь-яка чиста теоретизація в цьому напрямі не може бути вичерпною, адже ані психологічні теоретизації щодо трактування сутності ідентичності, ані макро- і мікросоціологічні піходи, що домінують у вивченні ефектів масових комунікацій у методах поточних досліджень медіакомунікації, не можуть дати всеохопної картини трансформацій, що відбуваються в сучасному інформаційному просторі.

Мета статті: аналіз та інтерпретація процесів самовизначення особистістю своєї ідентичності, її реконструкція в разі певних деформацій, які виникають під впливом кризових явищ дійсності та засобів масової комунікації, що активно діють в інформаційному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх 20 років, які прийшлися на перетин століть, простежується досить явна тенденція до виокремлення комунікативної дії й особи діяча (“actor” за Ю. Габермасом), а також агентної (представницької) ролі мас-медій щодо подання картини світу (“agency”) [9]. Тут варто було б згадати твердження Н. Лумана, який, виступаючи проти поширеного тоді в соціальних науках помилкового бачення, наголошував, “що ані дії, ані дійові особи не даються нам у вигляді емпіричних фактів. Адже межі (а значить, і єдність) дії та дійової особи не можна ні побачити, ні почути”[4, с. 55]. Розвиваючи думку Лумана, можна констатувати, що одним з надійних критеріїв для оцінювання ролі масової комунікації в процесі становлення особистості є її розвиток і розширення спектру її інтересів, спрямованість особистості на приймання інформації різних типів і тематики (суспільно-політичної і художньої, пізнавальної і розважальної тощо), оскільки це свідчить про соціальну активність особистості та усвідомлення нею своєї *соціокультурної (у тому числі етнокультурної) і національної ідентичності*.

Останнім часом з’явилося чимало публікацій, автори яких намагаються “об’єктивізувати” процес легітимації національної ідентичності та пояснити більш-менш наближено до істини, чому й досі ми не пережили, не подолали тих наслідків тоталітарної свідомості, які явно гальмують усі скільки-небудь сучасні й прогресивно-цивілізаційні ідеї і реальні кроки до їх утілення. Часто в цих публікаціях можна побачити щось більше схоже на “самовираження”, ніж справжній аналіз можливих причин та наслідків такого стану речей. Начебто сама незалежність була першим і останнім із цих кроків до загальносвітової цивілізації. Справжніми поборниками викристалізовування національної ідентичності можна вважати таких провідників ідеї незалежності України, як В. Брюховецький, Є. Сверстюк, В. Скуратівський, М. Слюсаревський та ін. Аналіз поглядів цих відомих оборонців ідеї української незалежності наведено в одній з моїх статей [7], де зазначається, що сьогоднішній, поширений нині в Україні, тип людини бачиться їм як “тип людини без Бога, без святинь, без національної гідності, без народних традицій і великих принципів, які ставляться вище користі”. Це, власне, тип корисливого споживача, який наперед погоджується з керівною лінією, але не погоджується ступити хоч один крок задля громадського добра коштом власної користі [там само, с. 108–109].

Рідкісним винятком, на жаль, можна вважати психологічно виважений аналіз, чому відбулися ті чи ті масові виступи, ті чи ті зрушення у свідомості мас, або ж замітки чи статті справді аналітично-об’єктивного спрямування. Такий аналіз здебільшого продукований людьми, які так чи інакше були пов’язані з політикою в минулому або деякою мірою включені в сьогоденне політикотворення. Навіть на

хвилі Майдану до керівництва просвітницько-політичними процесами не прийшли фахівці (особливо це стосується сфер мас-медійного ринку, де ринкові умови значною мірою витіснили й далі витісняють справжніх журналістів – фахівців своєї справи).

Розглядаючи відповідно до психологічних традицій сучасні зміни мас-медійного дискурсу в тренді соціометрії Дж. Морено як “науки про суспільство”, можна констатувати деякі неактивно впливові, але досить значущі моменти та прийоми, що застосовуються для того, щоб ускладнити сприймання цілісної картини та узагальнених проблем суспільного значення. Мультиплікованість, дискретність і дріб’язковість стали типовими прийомами в подання матеріалів електронними засобами мас-медій, включаючи дифамаційну сутність більшості текстів або “постів” (у соціальних інтернет-мережах). Останні поступово займають місце офіційної суспільної думки, часто-густо заступаючи собою об’єктивну інформацію [8]. Гібридизація інформаційного простору, маніпулювання “всіма і вся” також породжують невпевненість, особливо беручи до уваги те, що, за словами Романа Чайки, ведучого ток-шоу “Клуб реформ” на “5-му каналі”, “досягання аудиторії через телебачення страшенно впало порівняно з тим, який вплив телебачення мало ще п’ять років тому” [3]. Серед найважливіших подій минулого політсезону Р. Чайка відмітив: “остаточний вихід усіх так званих експатів-реформаторів: завершення грузинської команди, і потім усіх інших. Дуже важко працювати з людьми, яким апріорі видавався карт-бланш і які вважаються супер-пупер-реформаторами, зірками; оскільки в нас міністри – політичні фігури, до них було дуже важко добиратися, в плані отримання об’єктивної, критичної інформації” [там само]. Беручи до уваги соціальні ролі в малих групах, можна спробувати проаналізувати взаємодію соціальних інститутів та їхніх організацій (зокрема політичних), оцінити їхню потенційну спроможність/неспроможність виконувати ті чи інші суспільно-політичні функції. З огляду на сучасний владно-структурний і політичний спектр України зауважимо, що й до сьогодні в державі немає реальних, дієвих політичних сил, які б ставили у своїх програмах і відтак вирішували завдання *легітимації* національної ідентичності в національному масштабі і на рівні спільнот, які проживають на території України.

Якщо розглядати процес легітимації як трискладовий, або триступеневий, неважко побачити, що фактори, значущість яких висока (тобто які можна вважати такими, що задають норми поведінки), відображатимуть водночас і соціетальні, і психологічні аспекти:

соціетальні: 1) формальна підпорядкованість поведінки соціальному порядку, законам країни; 2) афективність комунікативних дій; 3) ціннісна раціональність дій; 4) релігійність/атеїстичність;

психологічні: 1) хиткість атитюдів; 2) цілераціональність діяльності; 3) традиційність/нетрадиційність учинків.

Остання якість (релігійність/атеїстичність) у ряді соцієтальних аспектів віддзеркалює непорушний порядок цілей і цінностей. Це, до речі, помітив ще М. Вебер, який стверджував, що власна значущість людини завжди підкріплена вірою. На думку Дж. Александера, такий людині властива також більша стабільність, зокрема в поведінці, адже вона визначається не лише цілераціональними мотивами [1], тому навіть чисто емоційна відданість певному порядку (афективність діяння), а також упевненість у його незаперечності як утіленні безумовних цінностей не убезпечує від хиткості атитюдів. Як наслідок, для такої людини “перфоманси персуазивної комунікації” не спрацьовують, а лише посилюють недовіру. “На моє переконання, – зазначає М. Нанн, – комунікація – це наука і мистецтво, що набуває рис театру. За двадцять років, що я працюю в Україні, мабуть, найчастіше я стикався з комунікацією як театральним дійством. На мою думку, сьогодні в практиці впровадження комунікації українських органів влади бракує наукових підходів й методичного забезпечення” [5, с. 37].

Згідно з ідеями Т. Парсонса, “суспільство являє собою соціальну систему, яка визначається відносною самодостатністю з точки зору критеріїв рівноваги між такими факторами, як територіально орієнтована політична організація, доступ до економічних ресурсів, відтворення й соціалізація населення і культурна легітимізація системи як незалежного цілого. У кінцевому підсумку легітимізація вивисується до релігійних обґрунтувань, але в складних суспільствах, крім релігійного, існує і багато інших нижчеположних рівнів узаконювання” [10, р. 268].

Так само, як і шаблі влади, у структурі держави формується центральна культурна система, яка рано чи пізно стає носієм базових засад культури нації як такої. Остап Дроздов, ведучий ток-шоу “Drozдов” на телеканалі “ZIK”, резюмує: “І цей політичний сезон, і минулий, і наступний я сприймаю як ще один віраж у реальності, яка в постмодерні зветься симулякром. Нам здається, що країна живе, що в ній щось робиться – погане чи добре, що життя в країні йде вперед, але все це – глобальна омана. Політичне життя є фейком. Політики вдають, що вони існують, а народ вдає, що цього не бачить” [2].

Дані досліджень громадської думки щодо вибору майбутнього шляху розвитку України та її суспільного устрою свідчать про проблематичність формування загальнонаціональної ідеї на ґрунті ідеологічних засад. Таким чином, політичним партіям тут “нічого не світить”, адже *аморфність* громадської думки через відсутність протягом тривалого часу (більше як 10 років) будь-якої ідеології, – тим більше для народу посттоталітарної країни, свідомість якого призвичаїлася до визначеності “правил гри” в ідеологічній сфері, – з певною необхідністю призведе

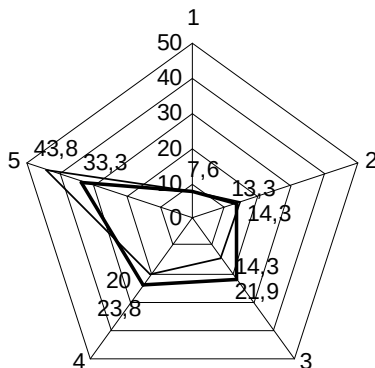
до появи і підтримки заходів влади, схожих саме на тоталітарні “правила гри” (у даному разі це буде “диктатура олігархів” або якихось кланів владної верхівки). За цих умов найбільш вигідним для влади стає “розмноження” політичних партій, розпорошення і дублювання ідей та програм тощо. На думку М. Ожевана, “не підлягає сумніву, що громадянське суспільство для того, щоб протидіяти маніпулятивним впливам мас-медіа, має чинити спротив будь-яким спробам “медіатизації” та технологізації політики, носіями яких зазвичай є “експерти” маніпулятивного типу, які намагаються накинати суспільству фрейми й порядок денний обговорення певних суспільно значущих проблем” [6, с. 121].

Питання свободи слова і вільних засобів масової комунікації завжди були в полі зору соціологів мас-медіа. Ідентифікація поля “вільної журналістики” є також складовою процесу легітимації власної ідентичності громадянина України. Забезпечення існування вільного інформаційного простору в Україні, виконання і дотримання вже чинних у цій сфері законів, їх доопрацювання і вироблення нових (які б регламентували, діяли, захищали право громадянина на інформацію і санкціонували покарання тих, хто перешкоджає цьому) – усе це могло б стати запорукою запобігання абсолютизації влади та поверненню України назад, до тоталітаризації суспільства, втраті нею державності. В умовах існування перерахованих загроз стає більш значущим і процес реконструкції ідентичності, тобто самовизначення особистості в межах певного статусу та відповідного рольового набору. Найбільш яскраво це відбивається у відтворенні “фреймів” рольової поведінки політиків, наприклад “електорального”, представленого аудиторії виборців або телеаудиторії під час виступу на телебаченні.

У зв’язку з вищесказаним цікавими видаються результати експертного опитування журналістів – членів НСЖУ (N= 120) у липні-серпні 2017 р. (рис.). Дослідження проводилося під керівництвом автора статті. Контрольний масив склали 120 експертних анкет членів НСЖУ. Опитування проводилося “он-лайн” (з використанням digital panel “Anketa.in.ua”).

Як бачимо з рисунка, утиски щодо доступу журналістів до інформації хвилюють опитаних журналістів-експертів значно більше, ніж загальні питання дотримання свободи слова. В останньому вони скоріше покладаються на Національну спілку журналістів України – і не тільки як на професійну спілку, а насамперед орган захисту прав журналістів. Дослідження показало, що журналіст певною мірою завжди бачить себе “лідером думок”, а отже, отожднює себе і свою роль у суспільстві із самими політиками. Раціоналізація журналістом своєї ролі в суспільстві – це ще й усвідомлення ним своєї ідентичності як представника суспільно значущої професії.

Кореляції компетенцій НСЖУ щодо дотримання свободи слова та доступу журналістів до інформації

- Коригування правових стандартів дотримання свободи слова
- - - Запобігання утискам та обмеження доступу журналістів до інформації

Рис. Можливості Національної спілки журналістів України щодо дотримання свободи слова та запобігання обмеженню доступу журналістів до інформації

Отже, можна констатувати (зокрема й з огляду на результати вищеартикульованого дослідження), що спільним для процесів реконструкції особистісної ідентичності як у журналіста, так і в політика є наявність у них однієї з найважливіших рис – *професійного ставлення до подій та явищ дійсності*. Ця характеристика охоплює, зокрема, компетентність, впевненість, довіру, сталість, послідовність і контроль власних дій, відповідальність. Цей процес зазнає відчутного впливу не так з боку поточних подій, як від необхідності їх висвітлення в ЗМК. Таким чином, саме ЗМК є тим деформувальним фактором, який однаково впливає на деформації ідентичності та в цілому особистісної сфери тих, хто професійно пов'язаний із сферою політики.

Відомо, що одним з найбільш важливих факторів, які зближують, консолідують людей, є спільні дії, особливо захист і спротив загрозі. Це забезпечує не тільки єдність зусиль у досягненні цілей, а й висуває з колективу (який створюється під впливом тих або тих обставин, що вимагають спільних зусиль) лідера – людину, яка спроможна витримати конкуренцію з іншими, виграти змагання. Водночас виникає *необхідність* (а не притаманна лідерів *властивість*, як модно нині писати в різноманітних іміджмейкерських “есе”) брати на себе відповідальність за важливі рішення, командувати, якщо не напряму – але все ж нав'язувати

свою волю, частіше – свою думку, свої міркування, переконання для досягнення усвідомлених цілей, намагань, намірів. Сукупність останніх і визначає той самий рівень домагань, який становить підґрунтя лідерського типу особистості.

У формуванні такого психокомунікативного типу, як лідерський, найбільшу роль відіграють певні потреби:

а) потреба в спілкуванні, володінні комунікативними техніками;

б) потреба бути визнаним, потреба в позитивному сприйнятті (адже негативне сприйняття така особистість розцінює як несправедливе);

в) потреба у схваленні своїх позицій, думок, міркувань, переконань.

Сама процедура реконструкції ідентичності особи лідерського типу має певні особливості. Тут ідеться насамперед про “укорінення” особистісних структур, їхню глибину і сталість, про наявність ефективних комунікативних зв’язків та стійкість перед зовнішнім тиском. Підґрунтям такої стійкості є те, що особистість має глибоке коріння ідентичності, яке зберігає надійний зв’язок із сутнісними пластами “Я”. Особливу роль відіграють наявність і чіткість внутрішніх пріоритетів і водночас поступливість у непринципових моментах. Таку людину важче відволікти від головної мети або переключити на вирішення другорядних питань, її не так просто перевести в таку площину дискусії, де було б легше спрямувати на неї маніпулятивний вплив.

Висновки. Реконструкція ідентичності – не тільки суттєвий важіль запобігання маніпулятивним впливам у різноманітних комунікативних ситуаціях, у тому числі гібридним впливам мас-медійного простору, а й свідчення реальної можливості шляхом такого реконструювання ідентичності відтворити самоповагу особистості та сприяти її самовизначенню. Специфічні елементи процедури реконструкції ідентичності спрощуються певною мірою в особі лідера й можуть бути запозиченими для тренінгової роботи, зокрема психологічної розбудови усталеного особистісного “каркасу” нелідерського типу, але при цьому у звичайної людини напрацьовуються такі комунікативні компетенції, які дають їй змогу зберігати всі ознаки поглибленої особистісної ідентичності.

Література

1. *Александр Дж.* После неофункционализма: деятельность, культура и гражданское общество / Дж. Александр ; пер с англ. Т. В. Дорофеевой // Социология на пороге XXI века. Основные направления исследований. – Москва : Русаки, 1999. – С. 186–205.
2. Інтерв’ю з Остапом Дроздовим [Електронний ресурс] // Детектор медіа. – Режим доступу : <http://detector.media/community/article/128867/2017-08-14-klitka-vidchinilasya-televeduchi-pidveli-pidsumki-politichnogo-sezonu-...>
3. Інтерв’ю з Романом Чайкою [Електронний ресурс] // Детектор медіа. – Режим доступу : <http://detector.media/community/article/128867/2017-08-14-klitka-vidchinilasya-televeduchi-pidveli-pidsumki-politichnogo-sezonu-...>

4. *Луман Н.* Реальность массмедиа / Н. Луман ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – Москва : Праксис, 2005. – 256 с.
5. *Нанн М.* Реформа комунікацій органів влади як стратегічна потреба українського суспільства / М. Нанн // Запровадження комунікації органів державної влади: виклики та завдання : зб. матеріалів наук.-практ. конф. – Київ : Фенікс, 2016. – С. 57–60.
6. *Ожеван М.* Маніпулятивні та контрманіпулятивні стратегії застосування експертно-медійних мереж у державних комунікаціях / М. Ожеван // Запровадження комунікації органів державної влади: виклики та завдання : зб. матеріалів наук.-практ. конф. – Київ : Фенікс, 2016. – С. 112–121.
7. *Суська О. О.* Легітимізація національної ідентичності як соціальна та соціально-психологічна проблема / О. О. Суська // Культура і сучасність : альманах. – Київ, 2000. – № 1. – С. 98–116.
8. *Суська О. О.* Трансформації комунікативних взаємин у світлі нових підходів до вивчення змін у мас-медійному просторі / О. О. Суська // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 313–323.
9. *Habermas J.* Theorie des kommunikativen Handelns. B. 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft / Jurgen Habermas. – Frankfurt fn Main, 1981. – 184 p.
10. *Parsons T.* Social Systems and the Evolution of Action Theory / Talcott Parsons. – New York : Free Press, 1977.

References

1. Aleksander, Dzh. (1999). Posle neofunktionalizma: deyatelnost, kultura i hrazhdanskoye obshchestvo [After neofunctionalism: activity, culture]. Translation by T. V. Dorofeeva. *Sotsiologiya na poroge XXI veka. Osnovnyye napravleniya issledovaniy* [Sociology on the threshold of the XXI century. Main directions of research] (pp. 186–205). Moscow: Rusaki Publ. (rus).
2. Interviu z Ostapom Drozdovym [Aninterview with Ostap Drozdov]. In *Detektor media*, <http://detector.media/community/article/128867/2017-08-14-klitka-vidchinilasya-televeduchi-pidveli-pidsumki-politichnogo-sezonu-...>
3. Interviu z Romanom Chaikoiiu [Aninterview with Roman Chaika]. In *Detektor media*, <http://detector.media/community/article/128867/2017-08-14-klitka-vidchinilasya-televeduchi-pidveli-pidsumki-politichnogo-sezonu-...>
4. Luhmann, N. (2005). *Realnost massmedia* [Media reality]. Translatin by A. Yu. Antonovsky. Moscow: Praksis Publ. (rus).
5. Nann, M. (2016). Reforma komunikatsii orhaniv vldy yak stratehichna potreba ukrainskoho suspilstva [Reform of government comunicatios as a strategic need of Ukrainian society]. *Zaprovadzhenia komunikatsii orhaniv derzhavnoi vldy: vyklyky ta zavdannia: Zbirnyk materialiv naukovopraktychnoi konferentsii* [Implementation of communication of public authorities: challenges and tasks: Acollection of materials of the scientific-practical conference] (pp. 57–60). Kyiv: Feniks Publ. (ukr).
6. Ozhevan, M. (2016). Manipulyativni ta kontrmanipulyativni stratehii zastosuvannya ekspertno-mediinykh mrezezh u derzhavnykh komunikatsiiakh [Manipulative and counter-manipulative strategies for applying expert-media

- networks in state communications]. *Zaprovadzhennia komunikatsii orhaniv derzhavnoi vlady: vyklyky ta zavdannya: Zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi konferentsii* [Implementation of communication of public authorities: challenges and tasks: A collection of materials of the scientific-practical conference] (pp. 112–121). Kyiv: Feniks Publ. (ukr).
7. Susska, O. O. (2000). Lehitymatsiia natsionalnoi identychnosti yak sotsialna ta sotsialno-psykholohichna problema [Legitimization of national identity as a social and socio-psychological problem]. *Kultura i suchasnist: Almanakh* [Culture and modernity: almanac] 1, 98–116 (ukr).
 8. Susska, O. O. (2014). Transformatsii komunikatyvnykh vzaiemyn u svitli novykh pidkhodiv do vyvchennia zmin u mas-mediinomu prostori [Transformation of communicative relations in the context of new approaches to the study of changes in mass media]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 1 (15), 313–323 (ukr).
 9. Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns. B.2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main (germ).
 10. Parsons, T. (1977). *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York, Free Press.

Susska O. O. Reconstruction of Personal Identity in Processes of Information Exchange in Conditions of Social Transformations

It is upheld the opinion that in the environment of modern processes that influence the definition of personal identity, the space of mass communication has a great deal of importance. Attention is drawn to the fact that in this space the place of printed media gradually takes the Internet, and a radio and television, which by the influences on the circle of communication and the spiritual world of a human still occupy the first places, but significantly change their methods and means of influence. It is ratified that effective communicational relationships help to significantly counteract the external pressure: precisely because of the deep rooted identity, a person maintains a reliable connection between the essential layers of own “Self”. It is emphasized that the very nature of communication and its development largely depend on the interests of the individual and those informational needs that satisfy the content of the mass media. It is also noted that no less important role in this process is played by the human awareness of personal identity and by the level of culture of mass communication products consumption.

Key words: personality, identity, mass media, information space, psychological qualities, transformation.

© Сусська О. О.

О. В. Дишкант

ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕРНЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ ПІСЛЯ УЧАСТІ В АТО

Висвітлено основні проблеми, з якими стикаються родини військовослужбовців після їхнього повернення із зони бойових дій. Проаналізовано зміни в поведінці комбатантів, етапи психологічної корекції цих змін та наведено основні правила спілкування з військовослужбовцями в їхніх родинах. Викладено міркування автора з приводу негативного впливу воєнної травми на психологічне здоров'я військовослужбовців та цивільних осіб, які зазнали такого травмування. Проаналізовано зарубіжну статистику негативних впливів бойових дій на психіку солдата та досвід їх мінімізації. Встановлено, що вчасно надана екстрена психологічна допомога та постійний психологічний супровід дають змогу істотно зменшити число негативних психічних проявів серед ветеранів війни. Наголошено, що існують певні правила спілкування з учасниками бойових дій, які повернулися додому. Незнання цих правил або нехтування ними можуть призвести до трагічних наслідків, пов'язаних з особливостями сприймання навколишньої дійсності учасниками бойових дій. Звертається увага на те, що система психологічної реабілітації в державі досі перебуває на стадії становлення і координується переважно громадськими та волонтерськими організаціями; наразі немає єдиної структури, яка б опікувалася підвищенням психологічної грамотності цивільного населення щодо питань наслідків перебування в осередку бойових дій та особливостей спілкування з військовими в мирному житті. Ситуація, яка склалася у зв'язку з воєнною травматизацією великої кількості військовослужбовців та цивільного населення, може не лише посилювати і так численні негативні психічні прояви, а й призводити до економічних негараздів у країні. Робиться висновок про необхідність комплексного, багатомірного підходу до розв'язання проблеми мінімізації наслідків воєнної травми на основі використання сучасних технологій та досвіду країн, які успішно розв'язують цю проблему.

Ключові слова: військовослужбовці, посттравматичний стресовий розлад, родини учасників АТО.

Постановка проблеми. У червні 2015 р., за словами Президента Петра Порошенка, у зоні АТО перебувало 60 тисяч українських військовослужбовців. Станом на серпень 2017 р., за інформацією, що надійшла від відомчих комісій щодо надання статусу учасника бойових дій особам, які брали участь у проведенні антитерористичної операції, статус учасника бойових дій надано 306 199 особам [1]. Більшість із них повернулися до своїх власних родин. Але для великої кількості сімей подія повернення солдата додому обернулася несподіваним відкриттям, що

за нетривалий час перебування на службі людина змінилась, і не кожній родині вистачає психологічної насаги жити з цими змінами. Статистика розлучень у сім'ях військових, які повернулися з АТО, наразі не ведеться, але є безліч свідчень щодо того, що по поверненні додому після пережитих трагічних подій чимало родин, не знайшовши спільної мови, вирішують розірвати шлюб. Більшість дружин стверджують, що з війни чоловіки повертаються зовсім іншими, не тими, з якими вони одружувалися.

Актуальним стає питання врегулювання порядку підготовки військовослужбовців та членів їхніх сімей до повернення солдата додому через непоодинокі випадки незнання і нерозуміння членами родини військовослужбовця особливостей його поведінки в поствійськовий період та основних правил спілкування з ним, що призводить іноді до трагічних наслідків. Підвищення психологічної грамотності осіб, які тісно стикаються з учасниками бойових дій у мирному житті (родина, роботодавці, співробітники соціальних служб), дасть змогу мінімізувати наслідки воєнної травми і посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Уже є перша статистика щодо числа самогубств та смертей серед українських військових, що трапилися не внаслідок їхньої участі у воєнних діях. З-поміж 2027 смертей військовослужбовців, зафіксованих державою у 2014–2015 роках, 597 (або майже 30%) сталися за обставин, не пов'язаних із воєнними діями [7]. Серед них 171 самогубство та 137 смертей через нещасні випадки. (Експерти схилиються до думки, що ці явища викликані психологічними травмами та відповідними проявами ризикованої поведінки).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомо, що воєнний стрес, зумовлений хронічною причиною, з часом поступово загострюється. Це підтверджують і сучасні дослідження, згідно з якими у частини людей, що переживають наслідки воєнної травматизації, симптоми ПТСР з часом посилюються. Серед діагностичних труднощів виявлення ПТСР і те, що він може проявитися як протягом одного місяця після травматичної події, так і через 30–40 років після неї. Таким чином, особливістю ПТСР є тенденція не тільки не зникати з часом, а й набувати відтак більшої вираженості [1; 5].

У науковій літературі питання ПТСР розглядають у кількох ракурсах. Так, Р. Волошин, Л. Китаєв-Смик, Р. Лазарус вивчали механізми розвитку ПТСР, його симптоматику, фази та причини розвитку; Г. Сельє обґрунтував теоретичні засади поняття ПТСР і загального адаптаційного синдрому; І. Котенєв, В. Лисенко, О. Морозов, В. Омелянкович, Н. Тарабріна, О. Тимченко, С. Яковенко впроваджували в психологічну практику технології діагностики та подолання стресових

розладів, у тому числі ПТСР; Ф. Шапіро вивчав особливості психотерапії емоційних травм [4].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. В Україні, на жаль, досі не вироблено комплексного багатомірного підходу до розв'язання проблеми мінімізації наслідків воєнної травми. Незважаючи на те, що Кабінетом Міністрів передбачено створення в країні системи психологічної реабілітації учасників АТО з урахуванням зарубіжного досвіду функціонування таких систем у постконфліктних ситуаціях, наявна нормативна база свідчить про те, що система психологічної реабілітації в державі досі залишається на стадії становлення, координується в основному громадськими та волонтерськими організаціями. Немає також і єдиної структури підвищення психологічної грамотності цивільного населення з питань наслідків перебування в осередку бойових дій та особливостей спілкування з військовими в мирному житті [3].

В Україні реалізація державної політики у сфері психологічної реабілітації, що перебуває наразі на етапі становлення, покладена на Державну службу України у справах ветеранів війни та учасників АТО. Особливо актуальним стає питання врегулювання порядку підготовки військовослужбовців та членів їхніх сімей до повернення комбатантів додому через непоодинокі випадки незнання і нерозуміння членами родини військовослужбовця особливостей його поведінки в поствійськовий період та основних правил спілкування з ним, що призводить іноді до трагічних наслідків. Підвищення психологічної грамотності осіб, які тісно стикаються з учасниками бойових дій у мирному житті (родина, роботодавці, співробітники соціальних служб), дало б змогу мінімізувати наслідки воєнної травми та посттравматичного стресового розладу.

Мета статті: узагальнення вітчизняного та світового досвіду з мінімізації наслідків воєнної травматизації військовослужбовців та цивільного населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Військові психологи стверджують, що війна не відпускає людину навіть після її повернення додому, і повертається вона іншою, тому що під час бойових дій військовий набуває нового, у більшості випадків травматичного, досвіду. Цей досвід допомагає йому вижити в бойових умовах, але суперечить культурним цінностям, закладеним з дитинства, де основними вимогами було не завдавати шкоди довколишнім, не вбивати і т. ін. Тобто стирається базова межа “добре-погано”, що, відповідно, призводить до психологічної травматизації і переосмислення цінностей.

Але змінюється не лише військовослужбовець, змінюються і його рідні, які залишаються вдома і також отримують травматичний досвід чекання і хвилювання за близьку людину (травма посилюється у випадку поранення або потрапляння в полон). Тому, коли військо-

вослужбовець повертається додому, зустрічаються лише зовні незмінні, але зовсім інші особистості з новими психологічними особливостями, яким необхідно заново проходити процедуру знайомства і звикання одне до одного.

Очікуючи бажаного повернення додому, і солдат, і його рідні подумки уявляють, як це буде, заздалегідь планують і за себе, і за інших момент зустрічі. При цьому вони виходять з довоєнного досвіду і не враховують змін, які відбулися з ними всіма. Реальність повернення буде однозначно відрізнятись від запланованої, що спровокує нерозуміння, розчарування та інші негативні психічні реакції.

Жінки звикли жити в тривожному очікуванні весь тривалий час перебування їхніх чоловіків на сході країни. Після повернення додому не кожна може одразу вийти з “режиму” тривожності, і навіть коли чоловік ненадовго покидає домівку, наприклад, щоб зустрітись з побратимами, продовжує за нього тривожитись і виявляти надмірне піклування, часом намагаючись навіть обмежити коло його спілкування. Щоб знизити власний рівень травматизації, деякі дружини просять чоловіків не розповідати про війну, не розуміючи того, що протягом деякого часу в колишніх бійців просто немає інших тем, адже тривалий час у їхньому житті інших подій просто не було. Через це комбатанти обирають зустріч з друзями, які пройшли таке саме “пекло”, адже вдома їх не можуть зрозуміти повною мірою. Іноді, навпаки, їм дуже важко говорити про війну через відчуття нереальності того, що там відбувалося.

Загалом виділяють *п'ять особливостей*, характерних як для вітчизняних, так і для іноземних учасників бойових дій: перша – це потреба бути зрозумілим довколишніми; друга – потреба стати соціально визнаним; третя – отримати більш високий соціальний статус, ніж до участі в бойових діях; четверта – неприйняття того факту, що під час перебування військового в зоні бойових дій інша частина країни продовжувала мирне існування і робила вигляд, що війни немає; п'ята – зниження порогу стійкості до соціальної несправедливості.

Крім того, проявляється надчутлива пильність, навіть підозріливість. Далі – стан песимізму і недовіри. Виникає відчуття нереальності через те, що, повертаючись додому, військовий уявляє ту саму обстановку, яку він залишав перед війною, а натомість світ не стояв на місці, усе змінювалось, і потрібен час для усвідомлення змін, які відбулися. Також його поведінка стає більш агресивною, у ній можуть виявлятися неадекватні стилі, які переносяться з війни в мирний час: людина поводитьсь вдома так, як у зоні бойових дій, іноді не дослухаючись до оточення і не чуючи його.

Через низьку психологічну культуру нашого суспільства навіть найближчі люди не знають, як реагувати на ці поведінкові особливості

та зміни рідної людини, не можуть для себе їх пояснити, а тому часом просто усуваються від спілкування, чим завдають військовослужбовцю ще більшої емоційної травми. За світовою статистикою, від 30 до 85% учасників бойових дій відтак отримують посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), який виявляється найчастіше нападами роздратованості й агресії, тягою до руйнувань і навіть убивств. Статистика поширеності ПТСР у збройних силах різних країн показує, що військовиків Канади і Великобританії цей показник становить, наприклад, 10%, а в збройних силах США – 20%. В Ізраїлі на цей час поширеність ПТСР серед учасників бойових дій становить 1–2%, хоча початковий показник ПТСР серед ветеранів ізраїльської війни 1973 року сягав 20% (протягом наступних 32 років він знизався до 6,8%) [6].

Сучасна статистика самогубств серед військовослужбовців також різниться в різних країнах. У війську США наразі фіксується до 22 самогубств щодня, тоді як рівень смертності серед ізраїльських військових досить низький: від 28 випадків у 2010 р. до 21 – у 2011 р., 7 – у 2013 р. та 15 – у 2014 р. До проявів ПТСР серед колишніх військових США також можна віднести високий рівень безпритульності: 12% безпритульних США – це ветерани.

Відмінності щодо негативних посттравматичних виявів у різних країнах пов'язані передусім з організацією профілактики та надання психологічної допомоги на рівні держави. Так, в ізраїльському війську солдат обов'язково проходить психологічну підготовку, де вчиться розпізнавати симптоми гострого психологічного шоку у своїх співслужбовців та надавати необхідну екстрену психологічну допомогу ще на полі бою – до того, як шок переросте в довготривалу травму. Також військовослужбовцям постійно надається психологічна допомога: до, під час та після травматичних подій. Завдяки довірі до фахівців і доступності психологічної допомоги військовослужбовці можуть отримувати її тоді, коли вона необхідна. Інші розвинені країни, переймаючи досвід Ізраїлю, також поступово зменшують відсоток ПТСР серед своїх військовослужбовців.

Причинами розвитку ПТСР, як відомо, можуть бути пережиті епізоди насильства, отримання каліцтва або спостереження за тим, як хтось інший отримує тяжкі фізичні ушкодження, власна інвалідність та загроза смерті. Отже, факторами ризику виникнення ПТСР є участь у бойових діях, спостереження насильства, смерті, горя; особисті переживання і страхи, часто викликані смертю друга або близької людини; вимушене ризикування власним життям, участь в аваріях, катастрофах; фізичні травми, контузії, черепно-мозкові травми, тобто події, пов'язані з війною, які важко усвідомити і прийняти. У більшості випадків вияв синдрому провокується жорстокістю, загибеллю людей, насиллям і болем. Ці події асоціюються з відчуттям жаху, почуттям безпорадності

і невідворотності. При цьому ПТСР може виявлятися не лише безпосередньо в учасників бойових дій, а й у членів їхніх родин, волонтерів, журналістів, медиків, рятувальників і людей, що проживають на території воєнного конфлікту.

Перші ознаки захворювання, так званий гострий синдром, з'являються протягом шести місяців після отримання травми і поступово затухають протягом наступних п'яти-шести місяців. Про хронічний перебіг синдрому можна говорити тоді, коли симптоматика не зникає більше ніж півроку. Іноді симптоми з'являються після певного прихованого періоду – через півроку й більше після травматичної ситуації – і спостерігаються ще понад півроку. Такий перебіг називають відстроченим синдромом. У цей період людина потерпає через втрату “смаку до життя”, безсоння, втрату апетиту та сексуального потягу, зміну самооцінки; у неї з'являється бажання помсти, виникають думки про самогубство, спровоковані втратою сенсу життя; мислення хворого стає “тунельним”, він не йде на контакт і не піддається вмовлянням; у нього розвиваються стани марення, він бере на себе вину практично за все, що відбувається довкола. Якщо хворий переживає важку стадію, його організм виснажується, у нього спостерігаються розлади серцево-судинної діяльності, змінюється артеріальний тиск.

На думку фахівців, одужати можуть не всі пацієнти і не так швидко, як хотілося б. Дуже часто небажані спогади і видіння приходять уві сні, що призводить до порушень сну і безсоння; через брак повноцінного сну психіка хворого потерпає від додаткових надмірних перевантажень. Удень можуть виникати болючі спогади, які провокує найменша деталь, що нагадує травматичну подію (якось річ, мелодія, запах, образ тощо); іноді виникають галюцинації – людина бачить трагічні картини в режимі реального часу, приймаючи їх за дійсність. Зростає почуття провини, притаманне людям, які за певних обставин залишилися живими, а їхні друзі (родичі) загинули. У таких людей відбувається переоцінка цінностей: вони втрачають здатність радіти життю і навіть просто жити в реальному світі, а іноді, навпаки, намагаються жити не лише за себе, а й за померлого, перевантажуючи і виснажуючи свій організм.

Найбільш важкими наслідками ПТСР є думки про самогубство, які декому вдається реалізувати. Вітчизняної статистики з цього питання поки що немає, але зарубіжна свідчить, що протягом 20 років після війни у В'єтнамі через самогубства пішло із життя більше солдатів, ніж їх загинуло за роки воєнного конфлікту. У 90% тих, хто залишився живим, розпалися сім'ї – у більшості випадків через постійні депресії, розвиток алкогольної та наркотичної залежності і т. ін. За кордоном у зв'язку із цим існує обов'язкова практика психологічної реабілітації осіб, які перебували в зоні бойових дій.

Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних сил України наголошує на необхідності дотримуватися під час спілкування з військовослужбовцем, який щойно повернувся з АТО, певних поведінкових норм, дотримання яких допоможе уникнути типових помилок. Серед цих норм – ті, які допоможуть уникнути автоматичного спрацювання механізму бойового самозахисту та нещасних випадків з рідними. У перші дні після повернення не можна підходити до демобілізованого ззаду, краще наблизитися збоку або спереду; краще не з'являтися перед ним раптово у безпосередній близькості. Також слід обов'язково попередити про це дітей. Необхідно намагатися не створювати раптових різких та гучних звуків у побуті (брякання виделки по тарілці, посуду в мийці тощо); уникати (не створювати) побутових ситуацій, які можуть роздратувати демобілізованого.

Не можна в жодному разі демонструвати військовослужбовцю всі ті негативні емоції, які могли накопичитися за час його відсутності. У разі спільного перегляду телепередач краще оминати сюжети, пов'язані з війною, насильством, убивствами тощо. Доручаючи чоловікові виконати певні побутові завдання, слід стежити за тим, щоб вони не були занадто складними, особливо на початку. Під час спілкування з учасником бойових дій не можна примушувати його розповідати про війну, перебувати й зупиняти, коли він говорить; пот-рібно слухати його уважно, не давати оцінок почутому, не приймати рішень щодо нього (наприклад, щодо необхідності звернення до психолога) поспіхом, у невдалий момент, без попереднього уважного вислуховування; не вказувати йому що робити, не давати порад, попередньо не вислухавши уважно і не переконавшись, що він не проти їх почути.

Запобігти появі ПТСР неможливо, але надання вчасної психологічної підтримки може допомогти в ранньому самостійному подоланні наслідків розладу. ПТСР має тривалий термін лікування. Тривалість залежить від своєчасного надання допомоги спеціалістами, від підтримки родини та близьких людей, настрою хворого на одужання, його убезпеченості від подальшої психологічної травматизації. Вчасна допомога спеціалістів скорочує термін лікування вдвічі. У разі ускладнення ПТСР якимись патологічними порушеннями виникає необхідність у довгочасній реабілітації і психотерапевтичному лікуванні.

Проблема ПТСР в Україні не обмежується тільки військовими. За попередніми оцінками, травму війни дістали приблизно 5,5 млн громадян, у тому числі 2 млн, які проживають по обидва боки від лінії розмежування на сході, і 1,5 млн внутрішньо переміщених осіб. Більшість із них – жінки, діти і люди похилого віку.

За прогнозами науковців, сукупний травматичний досвід нації, безперечно, буде впливати не лише на психологічне здоров'я, а й на економічну ситуацію в країні.

Висновки. Отже, обізнаність населення і військовослужбовців щодо психологічних новоутворень і ризиків перебування в АТО допомогла б уникнути багатьох трагічних наслідків, пов'язаних з особливостями сприймання навколишньої дійсності учасниками бойових дій. Також своєчасна допомога спеціалістів дала б змогу зменшити час на проведення реабілітаційних заходів, що, відповідно, зменшило б матеріальні затрати на відновлення та ресоціалізацію військових, їх повернення до мирного життя як повноцінних членів суспільства. Натомість нехтування зазначеними проблемами з огляду на велику кількість комбатантів, які повернулися і ще повернуться до цивільного життя після демобілізації, може призвести до наростання агресивних і невротичних тенденцій у суспільстві. Це питання, безперечно, потребує державного врегулювання. Потрібен комплексний, багатомірний підхід до розв'язання проблеми мінімізації наслідків воєнної травми з використанням сучасних технологій та досвіду країн, які вже успішно розв'язують цю проблему. Досвід Ізраїлю із цього погляду є досить актуальним для України. Крім того, маємо чималий власний досвід ветеранів Афганістану, які стали соціально успішними.

Наступний етап нашої роботи – визначити алгоритм надання екстреної психологічної допомоги та механізм подальшого психологічного супроводження військовослужбовців та членів їхніх сімей до моменту повного психологічного відновлення.

Література

1. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах : метод. рек. / [уклад. : Волошин П. та ін.]. – Київ, 2014. – 67 с.
2. Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій. Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичних операцій [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції. – Режим доступу : <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-nformatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html>.
3. Максименко С. Д. Система психологічної реабілітації в Україні / Максименко С. Д., Єна А. І., Сичевський А. С. // Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції: матеріали міжвідомч. наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2016 р.) / М-во оборони України, Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняховського. – Київ : НУОУ, 2016. – С. 125–127.
4. Стаднік І. В. Психологічні особливості переживання посттравматичного стресового розладу (ПТСР) учасниками зони антитерористичної операції (АТО) [Електронний ресурс] / І. В. Стаднік, М. І. Мушкевич // Психологія: реальність і перспективи. – 2015. – Вип. 4. – С. 244–248. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2015_4_66.

5. Стрес і людина: медико-психологічна допомога при стресових розладах : метод. посіб. / за ред. І. Я. Пінчук, К. Д. Бабова, А. І. Гоженка. – Київ, 2014. – 91 с.
6. Junger S. How PTSD Became a Problem Far beyond the battlefield [Electronic resource] / S. Junger // Vanity Fair. – 2015. – Access mode : <https://www.vanityfair.com/news/2015/05/ptsd-war-home-sebastian-junger>.
7. Tabarovsky I. What Ukraine Can Learn from Other Countries' Experiences with PTSD [Electronic resource] / I. Tabarovsky // Kennan Cable. – 2016. – № 13. – Access mode : <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no13-what-ukraine-can-learn-other-countries-experiences-ptsd>.

References

1. Voloshyn, P. & others (2014). *Diahnostyka, terapiia ta profilaktyka medyko-psykholohichnykh naslidkiv boiovykh dii v suchasnykh umovakh: metodychni rekomendatsii* [Diagnostics, therapy and prevention of medical and psychological consequences of combat operations in modern conditions: methodical recommendations]. Kyiv (ukr).
2. *Informatsiia shchodo nadannia statusu uchashnyka boiovykh dii. Derzhavna sluzhba Ukrainy u spravakh veteraniv viiny ta uchashnykiv antyterrorystychnykh operatsii* [Information on the status of a participant in hostilities. State Service of Ukraine on War Veterans and AntiTerrorist Operations Participants], <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-nformatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchashnyka-boiovykh-dii.html> (ukr).
3. Maksymenko, S. D., Yena, A. I., & Sychevskyi, A. S. (2016). Systema psykholohichnoi reabilitatsii v Ukraini [The system of psychological rehabilitation in Ukraine]. *Aktualni problemy psykholohichnoi dopomohy, sotsialnoi ta medyko-psykholohichnoi reabilitatsii uchashnykiv antyterrorystychnoi operatsii: materialy mizhvidomchoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Actual problems of psychological help, social and medical-psychological rehabilitation of antiterrorist operation participants: materials of the interdepartmental scientific and practical conference Ministry of Defence of Ukraine, National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy]. Kyiv, pp. 125–127 (ukr).
4. Stadnik, I. V. (2015). Psykholohichni osoblyvosti perezhyvannia postravmatychnoho stresovoho rozladu (PTSR) uchashnykamy zony antyterrorystychnoi operatsii (ATO) [Psychological features of the experience of post-traumatic stress disorder (PTSD) by participants of antiterrorist operation (ATO) zone]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy* [Psychology: Reality and Perspectives], 4, 244–248, http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2015_4_66 (ukr).
5. Pynchuk, I., Babova, K., & Hozhenko, A. (2014). *Stres i liudyna: medyko-psykholohichna dopomoha pry stresovykh rozladakh: metodychnyi posibnyk* [Stress and human: medical and psychological help in stress disorders: methodical manual]. Kyiv (ukr).
6. Junger, S. (2015). How PTSD Became a Problem Far beyond the battlefield. *Vanity Fair*, <https://www.vanityfair.com/news/2015/05/ptsd-war-homesbastian-junger>.
7. Tabarovsky, I. (2016). What Ukraine Can Learn from Other Countries' Experiences with PTSD, <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no13-what-ukraine-can-learn-other-countries-experiences-ptsd>.

Dyshkant O. V. Peculiarities of Returning of Military Personnel to the Peaceful Life after Participation in ATO

The paper shows the main problems faced by families of military personnel after their return from the combat zone, analyzes the changes in the behavior of the combatants, the stages of psychological correction of these changes and gives the primary rules of communication with military personnel in their families. The article shows the author's considerations on the negative influence of military trauma on the psychological health of military personnel and civilians who got military trauma. It is analyzed the foreign statistics of negative impacts of military actions on the soldier's psyche and the experience of their minimization. It is determined that the provision of urgent psychological assistance and constant psychological support on time have a positive impact on the percentage of negative psychic symptoms of veterans of the war. It is underlined that there are specific rules of communication with the combatants who returned home. Ignorance and neglect of them can lead to the tragic consequences related to the peculiarities of perception of the surrounding realities by combatants. It is noted that the system of psychological rehabilitation in the country is still at the stage of formation and is coordinated, mainly, by the public and volunteer organizations. There is no single structure for improving the psychological literacy of the civilian population regarding the consequences of staying in the center of combat operations and the particularities of communication with the military in the peaceful life. The situation which occurred with military traumatization of a vast number of military personnel and civilian population can lead not only to excessive negative psychic symptoms but also to economic problems in the country. A complex multidimensional approach is necessary for dealing with the issue of minimizing the effects of military trauma using modern technology and the experience of countries that successfully solve this problem.

Key words: military personnel, post-traumatic stress disorder, ATO participants' families, combatants, military trauma.

© Дишкант О. В.

T. M. Tytarenko

PREDICTING THE FUTURE AND SATISFACTION WITH LIFE

According to our results, increase in productivity of personal prediction has a positive influence on life satisfaction. The present research explores what role the various types of future prediction play in personal life satisfaction. The study focuses on some psychological time phenomena: desires, life choices, aspirations, motivations. To influence personal well-being the desires might be mature, productive, strong and adequately assessed the current life situation. For high level of well-being intrapersonal desires are more important than interpersonal ones. The life choice determining the horizon prediction leads to the transformation of meanings due to the development of new causal sequences of life-satisfaction. The satisfaction with own self and own life world grows when a person makes life-changing decisions from some alternatives. There are the criteria of readiness for significant choices to increase life-satisfaction: self-organizing; psychosemantic; subjective; functional; operational. The stages of life aspirations include communicative semiotization for defining unconscious ambitions and the registration of the forecast as an underway to the desired plot of worthy life, the narration activation leads to the verbal form of the forecast as a desirable plot of a worthy life, and purposeful creation of the story about decent future life, known as setting the concrete tasks. Motivation-semantic future structuring determines the personal life-satisfaction while taking the narrative form in different contexts of communication. The future structuring which is directly related to the effort to optimize the quality of life is self-creating and re-assessment one; in the 1-st model a person re-assesses adopted values and the source of life changes as changes of own self through the integration of new experience; in the 2-and model the values are already adopted, interpreted, and the movement is due to the changes in life situation.

Key words: predicting the future, life-satisfaction, desires, life choices, aspirations, semantic motivations.

Formulation of the problem. There are not many Ukrainian psychological researchers that focus on the personal life-satisfaction, quality of life, personal well-being. It is related to the difficult socio-economic situation in Ukraine as well as to the developmental logic of social sciences in post-totalitarian countries with collectivistic ideology and absence of interest in the life-satisfaction of individuals. In today's world the individual loses stability, turns into a process, a flow, a movement. Therefore, the question of personal future prediction becomes more relevant. The absolute desire of everyone is to

achieve the satisfaction with their own lives, if not in the present, then in the future. Therefore, studying the problem of future planning and its links to the life-satisfaction becomes more and more actual.

Recent research and publications analysis. Investigations of American scientists J.-A. Tsang, Th. P. Carpenter, J. A. Roberts, M. B. Frisch, and R. D. Carlisle (2014) shed light on why high materialistically-oriented people are less happy than those who show lower levels of materialism and suggest the possibilities for interventions to increase life-satisfaction [12]. In a cross-cultural study conducted in 40 countries, E. Diener, Ch. Scollon, Sh. Oishi, V. Dzokoto, and M. Suh showed that the link between income and happiness is most closely monitored by respondents who are below the poverty line [7]. The study of understanding narratives and discourses for middle-class representatives in the UK (Hyman, L., 2014) shows that external resources, such as social relations, money, and labor, have not such priorities for happiness as individual ones [4].

The study of Y. Park, & C. Fritz (2014) proposes spousal recovery support as a potential resource, as dual-earner couples can draw on to enhance their recovery experiences and well-being. It was hypothesized that spousal recovery support would be related to the recipient spouse's life-satisfaction via his or her own recovery experiences (i.e., psychological detachment, relaxation, and mastery experiences) [6]. British psychologists K. Sparks, B. Faragher., C. Cooper, (2005) also discuss the impact of workplace transitions on employee well-being [10]. They focus on four issues that are current concerns for organizations and the workforce; job insecurity, work hours, control at work, and managerial style. The meta-analytic results on the work-family conflict and the job-life satisfaction relationship show that a consistent negative relationship exists among all forms of work-family conflict and job-life satisfaction. The relationship between the job-life satisfaction and the work-family conflict may be stronger for women than for men [5].

In developed countries which provide their citizens the opportunity to meet their basic needs the significance of the communicative factor for well-being is increased. It turns out that the restoration of social relations, the manifestations of altruistic behavior are most conducive to happiness, well-being, longevity [8].

One of the most interesting for us is the concept of psychological well-being of C. Ryff, where the welfare is not limited to the hedonistic pleasures, but primarily related to the development and self-realization of personality [9]. Questions on personal well-being, quality of life in Ukraine are treated as an ecological-psychological problem, as a person's evaluation of own social functioning, as an important component of professional self-realization, as a basic part of psychological health and its restoration related to the long-lasting personal trauma.

J. Zhang, and R. Howell (2011) compared the relationships between time perspectives, the Big Five personality traits, and life satisfaction. The personality traits and time perspectives were both associated with life satisfaction. Individuals who show high levels of extraversion and those having a past positive time perspective and a present hedonism time perspective were more satisfied with their lives; individuals with high indexes on neuroticism and those having a past negative time perspective were less satisfied with their lives [13].

The role of temporal perspectives in well-being is analyzed in the recent work of M. Stolarski, and G. Matthews (2016). Their study aimed to test the incremental validity of Time Perspective scales in predicting satisfaction with life and mood, over and above the Big Five personality traits. According to their results the way which people perceive their past, present and future remain significant for both cognitive and affective aspects of well-being [11].

There are *unresolved problems* of the foreseeable predicting of future connections with life-satisfaction; the role of time perspectives in subjective well-being; the influence of personal desires, motivations, aspirations, life-changing decisions, and other forms of predicting the future to the welfare which is primarily related to the personality's growth.

The purpose of the article is to investigate the impact of various types of personal future prediction upon the satisfaction with life.

Presenting main material. Every person has the freedom to choose and change not only his/her direction in life but the way of predicting the future. We understand the future prediction as a process to conceptualize the framing of present experiences [11], and as a focus on particular time horizons. Increase in the productivity of personal prediction has a positive influence on life satisfaction. There are the various types of future prediction as psychological time phenomenon and all of them play special role in life-satisfaction. The study focuses on such psychological time phenomenon as desires, life choices as life-changing decisions, motivations, life aspirations, tasks of life. All these entities in their own way influence the creation of dynamic models of more or less satisfactory personal future. The findings revealed that the increase in productivity of the personality's future model is positively projected on the success, experiencing in the present and expecting in the future. Well-being is defined as satisfaction with life, demonstrated by prevalence of positive experiences related to the present and future.

The first type of predicting the future as psychological time phenomenon are desires, perceived appetites of the personality. We regard desires as a factor in the structure of the future, which harmonizes one's needs with the demands of society. A model of life, realized in the individual's desires, includes an assessment of inner potential and goal, the choice of which allows responding flexibly to requirements without changing the design of life.

Our postgraduate student J. I. Kologriva investigated the influence of desires on personal well-being. The study showed that participants with productive desires highly appreciated the high level of well-being. The desires do not fulfill their stimulating function when they are not strong, and when the current life situation is not adequately assessed. There is a difference between interpersonal and intrapersonal desires. We interpret interpersonal desires as an effort to obtain material security, social esteem, popularity, and influence on the people around you. Intrapersonal desires, especially those related to personal development, attachment experience, love, and healthcare, were not presented in the group with the low level of well-being. Increasing effort to obtain status and decreasing hunger for power shifted from the group of subjectively successful to the group of unsuccessful persons. According to the analysis of gender differences, more productive women have close and definite life perspectives, and men prefer ambivalent and distant perspectives. Women are more focused on current roles in life, as building a family and getting independence from parents. Men have more globally-oriented desires, related to success in life and they need much more time for their realization. Thus mature personal desires can support life-satisfaction increasing, if they are simultaneously manifested in directing, stimulating and balance maintaining functions between adaptation and self-realization [2].

Next type of predicting the future are life choices, making life-changing decisions. In accordance with our assumptions, a choice becomes a driving force, a strategic solution stimulated by life events and the internal dissatisfaction with the current state, a wish to change the direction of one's life path at some stage. The need to make a choice is driven by personal dissatisfaction with oneself, dissatisfaction with the way of life, its productivity and quality. There are defined the following criteria of personality's readiness for significant choices, which increase the satisfaction with life: self-organizing (restructuring of personal life according to optimality parameters); psychosemantic (choice of new interpretations for experience according to parameters of understanding, appropriateness, uncontroversiality); subjective (update of the responsibility for his/her life); functional (elaboration of life techniques that facilitate the choice); operational (development of the ability to initiate the choice, overcome the start difficulties, progress by stages and reach a qualitatively new level of self-realization).

The third type of predicting the future are personal life aspirations as emotional, conative and cognitive anticipation of a worthy future. Estimating and modeling functions of life aspirations form an emotional component in the structure of aspirations. The conative component is formed by stimulating and regulating functions. The core of the cognitive component composed of reflexive function of rethinking the acquired, already past, complemented by the modeling function of the future. The effect of personal aspirations consists of the following steps. First, there is the phase of communicative

semiotization for defining unconscious ambitions and the registration of the forecast. Next is the phase of the narrative process activation. It leads to the verbal form of the forecast as a desirable plot of a worthy life. On the third step the story about decent future life becomes purposeful, known as setting own tasks.

In postgraduate student's L. M. Dolgich investigation (2007) it was demonstrated the influence of gender stereotypes to personal career aspirations. We have found that a positive relationship to career, acknowledging its importance for self-realization and increase of the quality of life is practically the same for men and women, although men are more responsible in their choice of strategies for realization of professional aspirations. Women more often choose a riskless job with a relatively low but stable salary and a slow career growth. Level of gender stereotypes, which complicated creative modeling of future, was higher in men group than in women one. The research showed that stable stereotypes, such as gender stereotype, force man to focus on implementation of personality aspirations as well as focus on the existing image of man or woman [1].

One more type of predicting the future is motivational and semantic structuring of the personality's future life. We tried to explain how motivation-semantic future structuring determines the personal life satisfaction. The findings of our postgraduate student K. O. Cheremnykh (2008) show that future modeling takes the form narrative. In different contexts of communication, the event is a marker of life horizon and current events are interpreted regarding the past, present, and future. A person structuring his/her own future relies on the following levels of motivation: basal-consumable (motivation of well-being, comfort, abundance, emotional warmth); level of self-confirmation (self-assessing success motifs, acknowledgement, power, responsibility); level of self-construction (personal growth motives, self-cognition, understanding of the world); level of life creation (motives of life transformation, improvement). There are the empirical distinctions between seven variants of future structuring. Only two of them are directly related to the effort of young people to optimize the quality of life. The first is self-creating model where the personality reassesses adopted values and the source of life changes as changes of oneself through integration of new experience. Second is the re-assessment model where the values are already adopted, interpreted, and movement is due to changes in life situation, expanding its interpretation borders and including results of life choices and realized deeds [3].

Conclusions. According to our results, every person has the freedom to choose and change not only his/her direction in life but the way of predicting the future as a focus on particular time horizons. The personality model of future is positively projected on the success, experiencing in the present and expecting in the future.

The satisfaction with life is the welfare, the well-being of personality demonstrated by a prevalence of positive experiences is related to the present and positively related to future. The productivity of personal prediction has a positive influence on well-being.

There are various types of predicting the future as psychological time phenomenon: desires as perceived appetites of the personality, life choices as life-changing decisions, aspirations as emotional, conative and cognitive anticipation of personalities worthy future, motivations as semantic structuring of the future life. All these entities in their own way influence the creation of dynamic models of more or less satisfactory personal future.

To influence personal well-being the desires might be productive, strong and adequately assessing the current life situation. The interpersonal desires are the effort to obtain material security, social esteem, popularity, and influence of the people around you. Intrapersonal desires, especially those related to personal development, attachment experience, love, and healthcare present in the group with the high level of well-being. Mature personal desires can support increasing life satisfaction if they are simultaneously manifested in directing, stimulating and balance maintaining functions between adaptation and self-realization.

When a person makes life-changing decisions from some alternatives, his/her satisfaction with own self and own life world tends to grow. The life choice determining the prediction horizon leads to the transformation of meanings due to the development of new causal sequences of life-satisfaction. There are the following criteria of readiness for significant choices to increase life-satisfaction: self-organizing; psychosemantic; subjective; functional; operational.

Life aspirations as a type of predicting the future self-satisfaction contribute to the construction of such future life which the person considers being decent. The developmental stages of this process include communicative semiotization for defining unconscious ambitions and the registration of the forecast, the activating narration leads to the verbal form of the forecast as a desirable plot of a worthy life and purposeful creation the story about decent future life, known as setting the concrete tasks.

Motivation-semantic future structuring determines the personal life satisfaction taking the narrative form in different contexts of communication. Only two variants of future structuring are directly related to the effort of young people to optimize the quality of life. First is the self-creating model where the personality re-assesses adopted values and the source of life changes are changes of own self through integration of new experience. Second is the re-assessment model where the values are already adopted, interpreted, and movement is due to changes in life situation, expanding of its interpretation borders and including results of life choices and realized deeds.

Literature

1. Долгих Л. М. Вплив статеворольових стереотипів на кар'єрні домагання молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 "Соціальна психологія; психологія соціальної роботи" / Л. М. Долгих. – Київ, 2007. – 16 с.
2. Кологривова Е. І. Функції особистісних прагнень в переживанні молоді людиною суб'єктивного благополуччя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 "Соціальна психологія; психологія соціальної роботи" / Е. І. Кологривова. – Київ, 2008. – 24 с.
3. Черемних К. О. Мотиваційно-сміслові структурування майбутнього як механізм наративної ідентичності студентської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 "Соціальна психологія; психологія соціальної роботи" / К. О. Черемних. – Київ, 2008. – 22 с.
4. Hyman L. Happiness: Understanding Narratives and Discourses / Laura Hyman. – London : Palgrave MacMillan, 2014. – 168 p.
5. Kossek E. Work-family conflict, policies, and the job-life satisfaction relationship: A review and directions for organizational behavior-human resources research / E. Kossek, C. Ozeki // *Journal of Applied Psychology*. – 1998. – Vol. 83 (2). – P. 139–149.
6. Park Y. Spousal Recovery Support, Recovery Experiences, and Life Satisfaction Crossover among Dual-Earner Couples [Electronic resource] / Y. Park & C. Fritz // *Journal of Applied Psychology*. – 2014. – Access mode : <http://dx.doi.org/10.1037/a0037894>.
7. Positivity and the Construction of Life Satisfaction Judgments: Global Happiness Is Not the Sum of Its Parts / E. Diener, Ch. N. Scollon, Sh. Oishi, V. Dzokoto, M. E. Suh // *Journal of Happiness Studies*. – 2000. – Vol. 1 (2). – P. 159–176.
8. Post S. Altruism, Happiness, and Health: It's Good to Be Good / S. Post // *International Journal of Behavioral Medicine*. – 2005. – Vol. 12, № 2. – P. 66–77.
9. Ryff C. Know thyself and become what you are: a eudemonic approach to psychological well-being / C. Ryff, B. Singer // *Journal of Happiness Studies*. – 2008. – Vol. 9. – P. 13–39.
10. Sparks K. Well-being and occupational health in the 21st century workplace / K. Sparks, B. Faragher, C. L. Cooper // *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. – 2001. – Vol. 74. – P. 489–509.
11. Stolarski M. Time Perspectives Predict Mood States and Satisfaction with Life over and above Personality / M. Stolarski, G. Matthews // *Current Psychology*. – 2016. – Vol. 35, is. 4. – P. 516–526.
12. Why are materialists less happy? The role of gratitude and need satisfaction in the relationship between materialism and life satisfaction / J.-A. Tsang, Th. P. Carpenter, J. A. Roberts, M. B. Frisch, R. D. Carlisle // *Personality and Individual Differences*. – 2014. – Vol. 64. – P. 62–66.
13. Zhang J. W. Do time perspectives predict unique variance in life satisfaction beyond personality traits? / J. W. Zhang, R. T. Howell // *Personality and Individual Differences*. – 2011. – Vol. 50. – P. 1261–1266.
14. Zimbardo P. G. Putting time in perspective: a valid, reliable individual-differences metric / P. G. Zimbardo, J. N. Boyd // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1999. – Vol. 77. – P. 1271–1288.

References

1. Dolgikh, L. M. (2007). *Vplyv statevoroliovykh stereotypiv na karierni domahannia molodi* [The influence of gender stereotypes on the aspirations in the career of youth]. Abstract of Ph. D. dissertation, Institute of Social and Political Psychology of the NAPS Ukraine, Kyiv (ukr).
2. Kologryvova, E. I. (2008). *Funktsii osobystisnykh prahnen v perezhivanni molodoiu lidynoiu subiektyvnoho blahopoluchchia* [The functions of the personal aspirations in the experience of subjective well being among youth]. Abstract of Ph. D. dissertation, Institute of Social and Political Psychology of the NAPS Ukraine, Kyiv (ukr).
3. Cheremnykh, K. O. (2008). *Motyvatsiino-smyslove strukturuvannia maibutnioho yak mekhanizm naratyvnoi identychnosti studentskoi molodi* [Motivational and semantic structuring of future as mechanism of narrative identity of students]. Abstract of Ph. D. dissertation, Institute of Social and Political Psychology of the NAPS Ukraine, Kyiv (ukr).
4. Hyman, L. (2014). *Happiness: Understanding Narratives and Discourses*. London: Palgrave MacMillan.
5. Kossek, E., & Ozeki, C. (1998). Work-family conflict, policies, and the job-life satisfaction relationship: A review and directions for organizational behavior-human resources research. *Journal of Applied Psychology*, 83 (2), 139–149.
6. Park, Y., & Fritz, C. (2014). Spousal Recovery Support, Recovery Experiences, and Life Satisfaction Crossover among Dual-Earner Couples. *Journal of Applied Psychology*. Advance online publication: <http://dx.doi.org/10.1037/a0037894>.
7. Diener, E., Scollon, Ch. N., Oishi, Sh., Dzokoto, V., & Suh, M. E. (2000). Positivity and the Construction of Life Satisfaction Judgments: Global Happiness Is Not the Sum of Its Parts. *Journal of Happiness Studies*, 1 (2), 159–176.
8. Post, S. (2005). Altruism, Happiness, and Health: It's Good to Be Good. *International Journal of Behavioral Medicine*, vol. 12, № 2, pp. 66–77.
9. Ryff, C., Singer, B. (2008). Know thyself and become what you are: a eudemonic approach to psychological well-being. *Journal of Happiness Studies*, 9, 13–39.
10. Sparks, K., Faragher, B., Cooper, C. L. (2001). Well-being and occupational health in the 21st century workplace. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 74, pp. 489–509.
11. Stolarski, M., Matthews, G. (2016). Time Perspectives Predict Mood States and Satisfaction with Life over and above Personality. *Current Psychology*, vol. 35, is. 4, 516–526.
12. Tsang, J.-A., Carpenter, Th. P., Roberts, J. A., Frisch, M. B., & Carlisle, R. D. (2014). Why are materialists less happy? The role of gratitude and need satisfaction in the relationship between materialism and life satisfaction. *Personality and individual differences*, 64, 62–66.
13. Zhang, J. W., Howell, R. T. (2011). Do time perspectives predict unique variance in life satisfaction beyond personality traits? *Personality and Individual Differences*, 50, 1261–1266.
14. Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting time in perspective: a valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 1271–1288.

Титаренко Т. М. Прогнозування майбутнього і задоволеність життям

З огляду на результати наших досліджень підвищення продуктивності особистого прогнозування позитивно впливає на задоволеність життям. У роботі визначено роль, яку різні способи прогнозування майбутнього відіграють у задоволеності людини власним життям. Дослідження фокусується на деяких психологічних часових феноменах: бажаннях, життєвих виборах, прагненнях, мотиваціях. Щоб вплинути на особисте благополуччя, бажання мають бути зрілими, продуктивними, сильними і такими, що адекватно оцінюють актуальну життєву ситуацію. Для досягнення високого рівня благополуччя внутрішньо-особистісні бажання важливіші за міжособистісні. Життєвий вибір, що визначає прогнозний горизонт, сприяє перетворенню значень за рахунок розвитку нових причинних зв'язків із задоволеністю життям. Задоволеність собою і власним життєвим світом зростає, коли людина вибирає рішення, що змінює життя, з кількох альтернатив. Критеріями готовності до значущого життєвого вибору, що підвищує задоволеність власним життям, є самоорганізаційний, психосемантичний, суб'єктивний, функціональний та оперативний. Як стадії життєвих домагань можна виділити комунікативну семіотизацію для визначення несвідомих амбіцій; активізацію нарації, завдяки якій розгортається вербальний прогноз як бажаний сюжет гідного життя, і цілеспрямоване створення історії про достойне майбутнє у формі постановки конкретних завдань. Мотиваційно-семантична структура майбутнього визначає особисту задоволеність життям, обираючи наративну форму в різних контекстах комунікації. Структурування майбутнього, безпосередньо пов'язане з прагненням оптимізувати якість життя, проявляється в моделях самотворення та переоцінки: у першій моделі особистість оцінює прийняті цінності та розглядає як джерело життєвих змін інтеграцію нового досвіду; у другій моделі значення вже прийняті, інтерпретовані і рух відбувається через зміни в життєвій ситуації.

Ключові слова: прогнозування майбутнього, задоволеність життям, бажання, життєві вибори, домагання, семантичні мотиви.

© Титаренко Т. М.

О. Р. Малхазов

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ

Емоційну стійкість визначено як інтегративну властивість особистості, що забезпечується збалансованою динамічною взаємодією окремих підсистем циклічної багаторівневої функціональної системи регуляції поведінки і зумовлює ефективність управління та досягнення мети в значущих емоціогенних ситуаціях. Проаналізовано роль емоційного переживання в конструюванні образу потребового майбутнього, а також його вплив на мотивацію та поведінку особистості. Проведено дослідження впливу різних груп емоцій на емоційну стійкість, для чого було використано п'ятикомпонентну типологію базальних емоцій. Встановлено, що емоційна стійкість залежить від загального співвідношення параметрів досвіду і видів діяльності, у яких цей досвід формувався, а віднесення того чи іншого індивіда до певного якісного типу емоційності не екстраполюється на рівень його емоційної стійкості. З'ясовано, що емоційна стійкість зумовлює вибір відповідного плану дії (образ потребового майбутнього) та особливості безпосередньої його реалізації (образ виконання) і детермінована як досвідом з включеними в нього ядерними уявленнями, так і первинними (поверховими) уявленнями – образами діяльності (причому в конкретній ситуації один із чинників зазвичай переважає). Зроблено висновок, що емоційна стійкість однозначно не корелює з інтенсивністю негативних переживань, хоча частка останніх дещо вища в групі емоційно нестійких досліджуваних.

Ключові слова: активність, емоційна стійкість, реабілітаційні заходи, образ потребового майбутнього, образ виконання.

Постановка проблеми. Феномен емоційної стійкості (ЕС) досліджували психологи різних країн (особливо активно – з кінця 60-х до середини 90-х років минулого століття) переважно в контексті спорту вищих досягнень [1; 3–16 та ін.]. Сьогодні, у зв'язку з агресією Росії проти України, проблема емоціональної стійкості особистості постає в новому контексті – вирішення завдань соціально-психологічної реабілітації бійців, членів їхніх родин, мирних мешканців у зоні бойових дій та переселенців.

Мета статті: узагальнення сучасних теоретичних концепцій емоційної стійкості та обґрунтування власного підходу до дослідження цього феномену.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні розвідки [1–16 та ін.], присвячені проблемі емоційної стійкості, можна об'єднати в три напрями:

1) дослідження емоційної стійкості в контексті забезпечення належного рівня реалізації діяльності в екстремальних та особливих умовах;

2) дослідження в галузі медицини (психосоматика і психосоматичні розлади);

3) дослідження особливостей впливу емоцій на соматiku, діяльність і поведінку особистості.

У соціально-психологічних дослідженнях емоційної стійкості можна виокремити дві проблемні зони. Перша, умовно позначена нами як теоретична, охоплює проблематику соціально-психологічних механізмів емоційної стійкості та детермінант зростання емоційної нестабільності соціуму. На особливу увагу заслуговує системний аналіз емоційної нестійкості (ЕН) як соціально-психологічної проблеми і як соціального ресурсу впливу (зокрема дослідження процесів, що відбуваються в соціумі в умовах зростання частки ЕН, та мобілізаційного потенціалу ЕН лідерів думок). Друга зона – прикладна проблематика – це насамперед брак апаратурних методів та методик, за допомогою яких можна було б верифікувати результати якісних досліджень, а також невизначеність показників та критеріїв оцінювання емоційної стійкості на різних рівнях її прояву.

Усе це зумовлює низький рівень надійності діагностики, оскільки дослідник не має змоги чітко визначити, навмисне чи ненавмисне приховується чи-то викривлюється респондентом значуща для планування реабілітаційних заходів інформація, чому вона приховується тощо. Також утруднюється завдання прийняття рішення про надання групової чи індивідуальної допомоги, оскільки не з'ясовано, за якими ознаками має формуватися група для надання конкретної допомоги, як здійснювати впровадження комплексу заходів щодо розвитку ЕС в групах ризику і т. ін.

Аналіз досліджень, присвячених проблемі емоційної стійкості, показав, що наразі немає єдності як у трактуванні підходів до її вивчення, так і у визначенні самого поняття емоційної стійкості (див. огляди в [1; 2; 9; 13–15]) та ін.). Не вдаючись до полеміки, у цьому дослідженні під емоційною стійкістю ми будемо розуміти інтегративну властивість особистості, яка забезпечується збалансованою динамічною взаємодією окремих підсистем циклічної багаторівневої функціональної системи регуляції поведінки і зумовлює ефективність управління та досягнення мети в значущих емоціогенних ситуаціях.

Щоб означити проблемне поле досліджень ЕС, слід визначитися щодо низки категорій, які почасти використовують як синонімічні (стрес, нейротизм, стресостійкість емоційна нестабільність). Термін *стрес* у наукову термінологію ввів Г. Сельє, зробивши таким чином внесок у теорію загального адаптаційного синдрому, який забезпечує пристосування організму до змінюваних умов середовища. При цьому поняття “стрес” автор розумів як неспецифічну відповідь організму на вплив подразника. Г. Сельє розмежовував поняття “стрес” і “дистрес”.

Стрес, на відміну від дистресу, є корисним та приводить до адаптації, а дистрес – до різноманітних психосоматичних захворювань. Л. О. Китаєв-Смик у загальному адаптаційному синдромі виділив такі субсиндроми: емоційно-поведінковий, вегетативний, когнітивний, соціально-психологічний. Р. Лазарус описував фізіологічний і психічний стрес. А. Б. Леонова запропонувала три основні підходи до аналізу професійного стресу: екологічний (взаємодія з навколишнім середовищем); транзактний (індивідуально-пристосувальна реакція людини); регуляторний (особливий клас станів, що відбиває механізм регуляції діяльності в утруднених ситуаціях). Т. Кокс, А. Макікангас та У. Кіннунен, Г. Г. Аракелова, А. Б. Леонова, О. М. Кокун та ін. по-різному оцінюють стрес (див. огляд у [6]).

Виклад основного матеріалу дослідження. Наші дослідження показали, що стрес неоднозначно впливає на кінцевий результат. Найвищі показники в діяльності виконавці отримують за умови дії стресу середньої сили, а вона для кожної особистості має свої значення і значною мірою залежить від її майстерності, психофізіологічного стану, вміння комунікувати тощо.

Під стресостійкістю зазвичай розуміють здатність особистості адекватно реагувати на емоціогенні події, а в разі необхідності – мобілізувати свою психіку і діяти розсудливо.

Нейротизм пов'язують з емоційною збудливістю. Високий рівень нейротизму свідчить про знижений поріг активації лімбічної системи (у такому трактуванні емоційна нестабільність – це реактивність у відповідь на події, що відбуваються у внутрішньому середовищі організму, на коливання організмичних потреб і станів). Особи з високим рівнем нейротизму вирізняються лабільністю, гіперактивністю та повільним поверненням до вихідного стану після емоційних стресів. Вважають, що високий рівень нейротизму призводить до виникнення невротичних розладів, хоча його високі показники не обов'язково пов'язані з неврозами.

У сучасних дослідженнях емоційної стійкості можна виокремити два парадигмальних підходи: активності та реактивності. Спроби при інтерпретації поведінки та діяльності замінити проблему “активність-реактивність” проблемою зіставлення внутрішніх і зовнішніх детермінант поведінки і довести, що згадані підходи кардинально не відрізняються між собою, є нічим іншим, як намаганням прихильників реактивної парадигми заретушувати принципово протилежні методологічні позиції. Основна відмінність між парадигмами “реактивності” й “активності” виявляється в розумінні того, де на часовій шкалі розміщена детермінанта поточної поведінки – у минулому чи майбутньому. Реактивна форма реагування передбачає лінійну форму розгортання послідовності подій від минулого – теперішнього до майбутнього. Неважко спрогнозувати наслідки діяльності психотерапевта, який вдається до

реабілітаційних технологій постійного повернення респондента у минуле. Натомість психотерапевт, який працює в парадигмі активності (майбутнє – теперішнє – минуле), спрямовує респондента в майбутнє, орієнтує на формування образу потребового майбутнього, мотивуючи його до самостійного планування, досягання і коригування проміжних результатів. Відтак у парадигмі активності емоційну стійкість розглядають як таку, що детермінується спрямованістю в майбутнє. Сам по собі досягнутий результат і його оцінка особистістю є минулим, тому він не може спонукати її до активності. Спираючись на результати власних досліджень, можемо констатувати, що системотвірним фактором є не досягнутий результат, а розбіжність між досягнутим результатом та образом потребового майбутнього. Якщо параметри цієї розбіжності задовольняють особистість, то вона припиняє пошуки нових прийомів досягнення потребового майбутнього і концентрує увагу на трансформації набутого досвіду відповідно до ситуації, яка пред'являється. Коли ж величина розбіжності не задовольняє її очікування, тоді вона продовжує пошук шляхів досягнення бажаного результату, а це і є спонук до розвитку всіх функціональних систем та зміни поведінки особистості в цілому. Спрямованою в майбутнє може бути тільки оцінка особистістю міри розбіжності між образом потребового майбутнього і досягнутим результатом. Ось чому при плануванні і проведенні реабілітаційних заходів нам видається більш продуктивним спиратися на парадигму активності. У контексті нашого дослідження ми зосередимо свою увагу на когнітивних аспектах емоційної поведінки та особливостях суто ідеального емоційного переживання.

На основі аналізу даних [1–3; 9; 14; 15], а також власних досліджень [5–7] можемо констатувати, що найбільш важливим, ключовим етапом, який визначає розвиток поведінки та її емоційне забарвлення, можна вважати означення мети, котра зумовлена інтенсивністю й тривалістю емоційних станів, асоційованих з об'єктом уваги. У такому вигляді мета представлена в смисловій структурі і завданні дії двома типами образів: власне мети (образ потребового майбутнього, образи виконання дії, діяльності, поведінки) та способів, за допомогою яких досягаються цілі (конкретні образи виконання, навички, автоматизми тощо). При цьому виокремлення мети пов'язується з операцією прийняття рішення, на яку впливають як провідні, так і ситуативні емоції. Якість і специфіка провідного емоційного переживання пов'язані з типом та особливостями потреби, яка його породила. Ситуативні емоції виникають у процесі дій, які виконуються щодо мети і є наслідком зіставлення досягнутого результату з образом потребового майбутнього та внесення відповідних корекцій. У разі розбіжності виникають емоційні переживання з від'ємним знаком, у разі збігу – позитивні емоції та емоційні стани. Цілеспрямована поведінка – пошук цільового об'єкта,

завдяки якому задовольняється потреба, котра спонукається як негативними, так і позитивними емоційними переживаннями, а також уявленнями про ці зафіксовані пам'яттю стани.

Постійне зіставлення результатів діяльності з образом потребового майбутнього, образами виконання спонукає особистість до оновлення змісту самого програмування й обумовлює цілеспрямованість діяльності, а це і є однією з умов набуття життєвого особистісного досвіду. Допомагає цьому процесу орієнтаційно-пошукова діяльність, завдяки якій стає можливим більш ретельний аналіз ситуації та успішне видобування інформації з пам'яті. Орієнтаційна діяльність характеризується не тільки багаторазовою зміною змісту, який відображається, визначенням нових цілей, а й перебиранням окремих варіантів поведінки для прогнозування очікуваного результату. Це перебирання може спиратися як на пробні дії, так і на такі, що виконуються повністю у внутрішньому плані. Виконання такої дії приводить до змін стимуляції, яка відкриває нові можливості для дій; це, відповідно, дає змогу вибрати з-поміж багатьох із них таку, що найбільшою мірою підходить, та апробувати її. Таке циклічне розгортання ієрархічно більш загальних цілей на більш дрібні може відбуватися декілька разів поспіль, доки вся майбутня діяльність не постане перед особистістю у вигляді логічно вивіреної низки цілей (сислової структури, завдань дії), спосіб досягнення яких уже відомий. При цьому уточнення цілей може здійснюватися і в ході вже розпочатої дії, діяльності, поведінки, якщо дозволяє дефіцит часу, у якому ця діяльність відбувається. Таким чином, конструювання мети відповідно до нових умов стає свого роду ресурсом реабілітаційних заходів.

Під час планування та реалізації реабілітаційних заходів перед психотерапевтом нерідко постає проблема формування відповідної мотивації та чіткого усвідомлення респондентом мети цих заходів. Постановка суб'єктом мети є фактично засобом структурування мотивації. Отож емоція – це відображення міри та ймовірності задоволення потреби на цю мить у цій ситуації. Емоції, як і мотивація, пов'язані з механізмами контролю ефективності поведінки і виражають співвідношення між сприйманням і дією. Центральною інстанцією, що забезпечує механізми побудови, регуляції та управління діями, діяльністю, поведінкою, є психічний образ, який містить найважливішу інформацію, необхідну для побудови, регуляції поведінки та управління нею; відображає потреби, цілі, мотиви та емоції, можливості їх зміни, а також власне дії, здатні ці зміни забезпечити. Для того щоб ця можливість була реалізована, необхідна внутрішня активність суб'єкта.

Розглядаючи емоційну стійкість, не можна обійти сучасні погляди на базальні емоції [1; 4; 8–15 та ін.]. Аналіз цих робіт, а також власних досліджень [5–7; 16] дає змогу виділити *п'ять груп базальних емоцій*:

сум, страх, гнів, радість; п'яту групу утворюють емоції, які супроводжують психофізіологічні зміни, що відбуваються в організмі.

Розгляньмо відтак ці п'ять груп емоційних переживань більш детально (результати отримано в ході досліджень ЕС спортсменів високої кваліфікації).

Перша група – *сум*: туга, пригніченість, смуток, почуття суму, засмученість, приголомшеність, зневіра, страждання, відчуття безпросвітності, відчуття безнадійності, занепад духу, відчай, в'ялість, байдужість, депресія.

Друга група – *страх*: переляк, жах, тривога, нерозуміння, неспокій, заклопотаність, побоювання, почуття тривоги, сором'язливість, невпевненість, хвилювання, збентеження, неспівмірність, обережність, сумнів, розгубленість, відчуття неуспіху, подив.

Третя група – *гнів*: лють, злість, обурення, роздратування, невдоволеність, досада, ворожість, огида, презирство.

Четверта група – *радість*: тріумфування, окриленість, азарт, захват, запал, здогадка, почуття успіху, захопленість, упевненість, гордість.

П'ята група – *психофізіологічні зміни в організмі*: збудження, напруженість, передстартова лихоманка, стан бойової готовності, стан мобілізаційної готовності, задоволеність результатом, невизначеність щодо оцінки результату, розчарування, фрустрація, апатія.

Більшість досліджуваних характеризують як інтенсивні емоції “страх”, “боязнь”, “жах”, тоді як “невпевненість”, “сумніви” і “тривогу” відносять до слабких переживань. Проміжну групу склали всі інші емоційні прояви. Аналогічні закономірності отримано також і за іншими емоційними модальностями (тривалість, яскравість тощо).

Характер усіх виявлених зв'язків свідчить про те, що чим вищі індивідуальні оцінки одного емоційного показника, тим вищі оцінки за іншими емоційними характеристиками, які стосуються до цієї ж самої модальності, і навпаки. Гіпотетично можна припустити, що емоційні прояви, які належать до п'ятої групи, можуть бути пов'язані, за певних обставин (наприклад, під час тривалого та інтенсивного переживання емоції), з одним або декількома із чотирьох груп емоційних переживань.

Результати аналізу співвідношення емоційної стійкості з виявленими якісними і динамічними характеристиками переживань свідчать про те, що ЕС не можна ототожнювати з будь-яким окремим емоційним проявом. Багато в чому рівень ЕС залежить від загального співвідношення параметрів, досвіду і виду діяльності, в якій цей досвід формувався. Отже, належність тієї чи іншої особистості до певного якісного типу емоційності не свідчить про рівень її ЕС. За однією і тією ж якістю емоції (будь то радість, гнів або тривога) може стояти практично безліч предметних зв'язків (відносин), які по-різному характеризують суб'єкта діяльності. За результатами аналізу емпіричного матеріалу зроблено

висновок про те, що ЕС може бути детермінована: а) переважно досвідом з включеними в нього ядерними уявленнями; б) переважно первинними (поверховими) уявленнями – образами діяльності. У кожному випадку досвід і первинні уявлення доповнюють одне одного. ЕС однозначно не корелює з інтенсивністю негативних переживань, хоча частка останніх дещо вища в групі емоційно нестійких осіб.

ЕС зумовлює вибір відповідного плану дії (образ потребового майбутнього) та особливості безпосередньої його реалізації (образ виконання).

Використання аудіо-, відео-, аромостимуляції з паралельною фіксацією емоційного напруження за допомогою реєстрації шкірогальванічної реакції (ШГР), фотоплетизми, дихання тощо [5; 16] дало змогу встановити, що емоційні переживання в одних випадках випереджають вербальні та уявно-кінематичні стимули (ідеомоторне тренування, перегляд аудіовідеозапису власних реакцій, поведінки), а в інших – запізняються щодо них. Це свідчить про наявність антиципаційної сигналізації або “презентації” когнітивних відносин і закріплення, емоційного “санкціонування” або констатації сформованих образів поведінки. Слід також зазначити, що емоційно стійкі (ЕС), як і емоційно нестійкі (ЕН) досліджувані переживають як негативні, так і позитивні емоції. При цьому інтенсивність деяких негативних переживань дещо вища в групі нестійких.

З розвитком ЕС особистість стає більш емоційною, точніше – емоційно різноманітною. Якщо розділяти емоції на нижчі і вищі, то різноманітність переживань в емоційно стійких досліджуваних спостерігається якраз щодо другої групи емоцій (страх), пов’язаних з діяльністю, свідомістю, мисленням. Зауважимо, що рівень ЕС (високий, середній чи низький) залежить від емоційного досвіду особистості, а належність особистості до певного якісного типу емоційності не обов’язково вказує на рівень її ЕС.

Висновки. Емоційну стійкість визначено як інтегративну властивість особистості, що забезпечується збалансованою динамічною взаємодією окремих підсистем циклічної багаторівневої функціональної системи регуляції поведінки і зумовлює ефективність управління та досягнення мети в значущих емоціогенних ситуаціях. Опертя на парадигму активності визнано більш продуктивним для прогнозування подальшої поведінки та змін у психіці респондента на основі виявлення розбіжностей між образом потребового майбутнього і досягнутим результатом.

Застосування апаратурних методик (наприклад, сучасного діагностичного комплексу на кшталт “ДИК-01-01”) дає змогу комплексно оцінювати індивідуальні особливості пристосувальних функцій досліджуваного та визначати стратегію і тактику як індивідуальних, так і

групових реабілітаційних заходів, спрямованих на розвиток емоційної стійкості. Між структурою діяльності і будовою мотиваційно-емоційної сфери особистості існують відношення взаємної відповідності; у межах функціональної системи ієрархія мотивів співвідноситься з ієрархією цілей відповідно до завдань, які вирішуються особистістю.

ЕС визначає специфіку психічного образу, який, відповідно, зумовлює побудову, регуляцію діяльності та управління діями, поведінкою особистості. ЕС залежить від загального співвідношення параметрів, досвіду і виду діяльності, в якій цей досвід формувався, а віднесення того чи іншого індивіда до певного якісного типу емоційності не екстраполюється на рівень його ЕС. ЕС може бути детермінована: а) переважно досвідом з включеними в нього ядерними уявленнями; б) переважно первинними (поверховими) уявленнями – образами діяльності. У конкретній ситуації досвід і первинні уявлення доповнюють одне одного. ЕС однозначно не корелює з інтенсивністю негативних переживань, хоча частка останніх дещо вища в групі емоційно нестійких досліджуваних.

Література

1. *Аболин Л. М.* Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л. М. Аболин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. – 262 с.
2. *Аршава І. Ф.* Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини : монографія / І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. нац. ун-ту, 2008. – 468 с.
3. *Вилюнас В. К.* Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – Москва : МГУ, 1990. – 288 с.
4. *Изард К.* Психология эмоций / К. Изард ; [пер. с англ. А. Татлыбаева]. – Санкт-Петербург : Питер, 1999. – 464 с.
5. *Малхазов О. Р.* Концептуальні підходи до вирішення проблеми використання приладів реєстрації емоційної напруги при профвідборі працівників ОВС України / О. Р. Малхазов // Збірник наукових праць. – Київ : КІВС, 2002. – С. 132–139.
6. *Малхазов О. Р.* Психологія праці (навчальний посібник) / О. Р. Малхазов. – Київ : Центр навч. літ., 2010. – 180 с.
7. *Малхазов О. Р.* Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю : [монографія] / О. Р. Малхазов. – Київ : Євролінія, 2002. – 320 с.
8. *Плахтиенко В. А.* Надежность в спорте / В. А. Плахтиенко, Ю. М. Блудов. – Москва : ФиС, 1983. – 176 с.
9. *Рейковский Я.* Экспериментальная психология эмоций : [пер. с пол.] / Я. Рейковский. – Москва : Прогресс, 1979. – 325 с.
10. *Симонов П. В.* Эмоциональный мозг / П. В. Симонов. – Москва : Наука, 1981. – 216 с.
11. *Черникова О. А.* Исследование эмоциональной устойчивости как важнейшего показателя психологической подготовленности спортсмена к соревнованиям / О. А. Черникова // Психологические вопросы спортивной тренировки. – Москва : Физкультура и спорт, 1967. – С. 3–13.

12. Экман П. Психология лжи / П. Экман. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 270 с.
13. Arnold M. B. Stress and emotion / M. B. Arnold // Psychological stress / ed. by Appley M. H. and Trumbull R. – New York : Appletin-Century Crofts, 1967. – P. 123–140.
14. Kang S.-M. Social and emotional intelligence: Starting a conversation about their similarities and differences / S.-M. Kang, J. D. Day, N. M. Meara // Emotional intelligence: An international handbook / R. Schulze, R. D. Roberts (eds). – Cambridge, MA : Hogrefe, 2005. – P. 91–105.
15. Malkhazov A. New solutions to the problem of the psychological support of an operator's safety / A. Malkhazov // Proceedings of the Second World Congress "Aviation in the XXI – st century" "Safety in aviation and space technology". Kyiv, Ukraine, NAU. – Kyiv, 2008. – P. 6.28–6.32.
16. Micro-valences: Perceiving affective valence in everyday objects / S. Lebrecht, M. Bar, B. L. Feldman, M. J. Tarr // Frontiers in Psychology. – 2012. – № 3. – P. 107.

References

1. Abolin, L. M. (1982). *Psikhologicheskiye mekhanizmy emotsionalnoy ustoychivosti cheloveka* [Psychological mechanisms of emotional stability of a person]. Kazan: Publ. Kazan State University (rus).
2. Arshava, I. F., & Nosenko, E. L. (2008). *Aspekty implitsynoi diahnostyky emotsiinoi stikosti liudyny* [Aspects of implicit diagnostics of emotional stability of a person]. Dnipropetrovsk (ukr).
3. Vilyunas, V. K. (1990). *Psikhologicheskiye mekhanizmy motivatsii cheloveka* [Psychological mechanisms of human motivation]. Moscow (rus).
4. Izard, K. (1999). *Psikhologiya emotsiy* [Human emotions]. Transl. by A. Tatlybaeva. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
5. Malkhazov, O. R. (2002). Kontseptualni pidkhody do vyryshennia problemy vykorystannia prykladiv reistratsii emotsiinoi napruhy pry profvidbori pratsivnykiv OVS Ukrainy [Conceptual approaches to solving the problem of use of devices for registration of emotional stress during the professional election of officers of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats* [A collection of Scientific works]. Kyiv, pp. 132–139 (ukr).
6. Malkhazov, O. R. (2010). *Psykhologhiya pratsi (navchalnyi posibnyk)* [Psychology of labor (textbook)]. Kyiv (ukr).
7. Malkhazov, O. R. (2002). *Psykhologhiia ta psykhofiziologhiia upravlinnia rukhovoiu diialnistiu* [Psychology and psychophysiology of motor activity management]. Kyiv: Yevroliniia Publ. (ukr).
8. Plakhtiyenko, V. A. (1983). *Nadezhnost v sporte* [Reliability in sports]. Moscow: Fizkultura i sport Publ. (rus).
9. Reykovskiy, Ya. (1979). *Eksperimentalnaya psikhologiya emotsiy* [Experimental psychology of emotions]. Moscow: Progress Publ. (rus).
10. Simonov, P. V. (1981). *Emotsionalnyy mozg* [Emotional brain]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
11. Chernikova, O. A. (1967). Issledovaniye emotsionalnoy ustoychivosti kak vazhneyshego pokazatelya psikhologicheskoy podgotovlennosti sportsmena k sorevnovaniyam [Investigation of emotional stability as the most important

- indicator of the athlete's psychological preparedness for competitions. *Psikhologo-gicheskiye voprosy sportivnoy trenirovki* [Psychological questions of sports training]. Moscow: Fizkultura i sport Publ. (rus).
12. Ekman, P. (2003). *Psikhologiya lzhi* [Telling Lies]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
 13. Arnold, M. B. (1967). Stress and emotion. In M. H. Appley, & R. Trumbull (Eds.), *Psychological stress* (pp. 123–140). New York: Appletin-Century Crofts.
 14. Kang, S.-M., Day, J. D., Meara, N. M. (2005). Social and emotional intelligence: Starting a conversation about their similarities and differences. In R. Schulze, R. D. Roberts (eds). *Emotional intelligence: An international handbook*. Cambridge, MA: Hogrefe, pp. 91–105.
 15. Malkhazov, A. (2008). New solutions to the problem of the psychological support of an operator's safety. *Proceedings of the Second World Congress "Aviation in the XXI – st century" "Safety in aviation and space technology". Vol. 2*. Kyiv, pp. 6.28–6.32.
 16. Lebrecht, S., Bar, M., Feldman, B. L., & Tarr, M. J. (2012). Micro-valences: Perceiving affective valence in everyday objects. *Frontiers in Psychology*, 3, 107.

Malkhazov O. O. The Theoretical Framework of Emotional Resilience Studying

Emotional resilience is defined as an integrative property of the individual, which is provided by a balanced dynamic interaction of single subsystems of the cyclic multilevel functional system of behavioral regulation, and determines the effectiveness of management and goal achievement in significant emotionogenic situations. There is analyzed the role of emotional experience in constructing the image of the needful future, as well as its influence on the individual's motivation and behavior. It was conducted the study of the influence of different groups of emotions on emotional resilience, for which the five-component typology of basal emotions was used. It is established that emotional resilience depends on the general alignment of the parameters of experience and activity types in which this experience was formed, and the attribution of this or that individual to a certain qualitative type of emotionality is not extrapolated to the level of his/her emotional stability. It was found that emotional resilience predetermines the choice of the suitable action plan (the image of a needful future) and the peculiarities of its direct realization (performance manner) and is determined both by experience with the included core representations and by the primary (superficial) representations – the forms of activity (and one of the factors usually prevails in a particular situation). It is concluded that emotional resilience clearly does not correlate with the intensity of negative feelings, although the latter are somewhat higher in the group of emotionally irresilient subjects.

Key words: activity, emotional resilience, rehabilitation measures, image of the needful future, performance manner.

© Малхазов О. Р.

О. В. Камінська

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ САМОСПРИЙНЯТТЯ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Представлено результати аналізу гендерних відмінностей самосприйняття в підлітковому віці. Підкреслено актуальність такого дослідження, оскільки неадекватне, спрощене або викривлене самосприйняття призводить до дисгармонійного розвитку особистості в цілому, заважає процесу її самореалізації та становленню в соціумі. Визначено роль самосприйняття в процесі побудови Я-образу і Я-концепції, виявлено його вплив на змістове наповнення уявлень, що забезпечують специфіку самоусвідомлення особистості. Емпірично доведено, що на самосприйняття особистості в підлітковому віці значною мірою впливають гендерні стереотипи, згідно з якими чоловіки повинні мати такі якості, як активність, сила, самостійність, агресивність, демонстративність, наполегливість, прагнення до домінування, незалежності й досягнень, а жінки – схильність до концентрації на почуттях, експресивність, дружелюбність, чутливість, слабкість, покірність, турботливість.

Ключові слова: самосприйняття, Я-образ, Я-концепція, самосвідомість, гендер.

Постановка проблеми. Виявлення психологічних особливостей сприйняття особистістю себе є актуальним завданням, що постає сьогодні перед науковцями і практиками, оскільки саме від специфіки самосприйняття залежить зміст Я-образу, Я-концепції та самосвідомості людини. Неадекватне, спрощене або викривлене самосприйняття призводить до дисгармонійного розвитку особистості в цілому, заважає процесу її самореалізації та становленню в соціумі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення невирішених частин загальної проблеми. У сучасній науці наразі існують різні підходи до аналізу феномену самосприйняття. Так, на думку О. Г. Спіркіна, самосприйняття пов'язане зі здатністю до самопізнання, що розглядається як виключний здобуток людини, яка усвідомлює саму себе як суб'єкта свідомості, спілкування і дій. Дослідник вважає, що тільки в цій формі і може існувати самосвідомість. Її основна особливість у тому, що вона спрямована на осмислення людиною своїх вчинків, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві. Самосвідомість – це її знання про саму себе. Завдяки самосвідомості людина сприймає себе як індивідуальну реальність, відокремлену від природи та інших людей. Таким чином вона існує не тільки для інших, а й для себе [5, с. 141].

І. І. Чеснокова стверджує, що самосвідомість являє собою єдність трьох аспектів: пізнавального (самосприйняття), емоційно-ціннісного

(самоствалення) і дієвовольового, або регулятивного (саморегуляція). На її думку, з позицій психологічного аналізу самосвідомість – це складний психічний процес, суть якого у сприйнятті особистістю багатьох “образів” себе в різних ситуаціях діяльності й поведінки, у всіх формах взаємодії з іншими людьми та в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – в уявлення, а потім – у поняття свого власного “Я” як суб’єкта, що відрізняється від інших суб’єктів. У результаті розгортання актів самосвідомості, яка все більше ускладнюється, у міру збільшення кількості образів, що інтегруються в уявлення і поняття про самого себе, формується все більш бездоганний, глибокий і адекватний образ власного “Я” [7, с. 29–30].

На думку І. С. Кона, самосприйняття лежить в основі уявлень особистості про себе, а отже, забезпечує функціонування самосвідомості. Він виділяє в структурі самосвідомості чотири компоненти, пов’язані з усвідомленням своєї тотожності, власного “Я”, своїх психічних властивостей і певною системою соціально-моральних самооцінок [3, с. 232–240].

Результатом процесу самосприйняття є формування Я-концепції. Р. Бернс виділяє когнітивну, афективну та поведінкову складові Я-концепції. Когнітивна складова – це уявлення індивіда про самого себе. Як правило, вони здаються йому переконливими незалежно від того, чи ґрунтуються вони на об’єктивному знанні або суб’єктивній думці, чи є вони істинними або хибними. Афективна складова настановлення існує тому, що його когнітивна складова не сприймається людиною байдуже, а викликає в неї оцінки та емоції, інтенсивність яких залежить від контексту і самого когнітивного змісту [1, с. 30–39].

Досить цікаво, на наш погляд, Р. Бернс трактує Я-концепцію – у вигляді ієрархічної структури. Її вершину увінчує глобальна Я-концепція, що охоплює різні межі індивідуальної самосвідомості. Образ “Я” і самооцінка мають лише умовні концептуальні відмінності, оскільки в психологічному плані вони нерозривно взаємопов’язані. Образ і оцінка свого “Я” спонукають індивіда до певної поведінки, тому глобальну Я-концепцію можна розглядати як сукупність настановлень індивіда, спрямованих на самого себе [там само, с. 61]. Це твердження поглиблює І. І. Чеснокова, яка стверджує, що в Я-концепції міститься оцінка особистістю самої себе і більш або менш адекватно відображається рівень її власної гідності. Залежно від останнього людина може переживати почуття своєї неповноцінності або ж, навпаки, почуття своєї невинуватості переваги над іншими [7, с. 87].

Наслідком процесу самосприйняття є виникнення позитивного або негативного самоствалення особистості. О. О. Маслоу порушує питання про узгодженість окремих самооцінок та їх об’єднання в загальне почуття позитиву або негативу індивіда щодо себе. Вона виділяє

п'ять основних підходів до розуміння глобальної самооцінки (загальної самоповаги, самоставлення) та її структури: 1) самоставлення як сума часткових самооцінок, пов'язаних із різними аспектами Я-концепції; 2) самоставлення як ієрархічна структура, що охоплює часткові самооцінки, інтегровані за сферами особистісних проявів; разом вони становлять узагальнене "Я", яке перебуває на вершині ієрархії; 3) самоповага – самостійна змінна, що має свою особливу природу; 4) самоставлення як почуття, що виявляється у переживанні різного змісту (самовпевненість, самоприйняття); 5) самоприйняття як прийняття себе в цілому, незалежно від своїх якостей і переваг [4].

Емоційне ставлення до людини – іншої або самої себе – має свою специфіку. І. С. Кон розглядає поняття "самоповага", визначаючи його як підсумковий вимір "Я", що виражає міру прийняття або неприйняття індивідумом самого себе, позитивне або негативне ставлення до себе, що є похідною від сукупності окремих самооцінок [2].

В. В. Столін на основі поглибленого аналізу праць попередників тлумачить емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе як результат й інтегратор механізмів особистісної самосвідомості, що має складну психологічну структуру. Як почуття, воно характеризується розміреністю, включаючи осі симпатії, поваги і близькості. Феноменальне ставлення до себе проявляється у вигляді внутрішнього діалогу між "Я" і "не-Я", схожим і відмінним від самого суб'єкта, регулює усвідомлене або неусвідомлене емоційно-ціннісне ставлення до себе, яке переживається [6, с. 121–123].

Попри чималий доробок в означеній галузі психологічного знання недостатньо дослідженими залишаються, однак, психологічні особливості самосприйняття в підлітковому віці, що й зумовило мету роботи – виявити гендерні відмінності самосприйняття підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. В емпіричному дослідженні особливостей самосприйняття в підлітковому віці, що проводилося протягом 2017 р., взяли участь 80 учнів 8-х класів ЗОШ №12 м. Рівного.

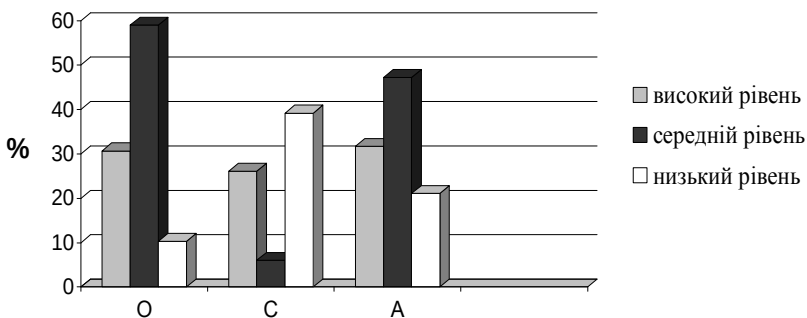
У ході дослідження було використано методику особистісного диференціала Ч. Осгуда (табл. 1). Шкала "оцінка" відображає, які якості – позитивні або негативні бачить у собі особистість, як вона оцінює свої психологічні особливості та риси характеру. Шкала "сила" показує, як підлітки усвідомлюють свої вольові характеристики та здатність до саморегуляції. Шкала "активність" дає змогу виявити енергетичний потенціал особистості, її дієвість та працездатність. На основі сукупності цих характеристик можна оцінити особистість у цілому та виявити, як вона усвідомлює власні психологічні особливості, яке в неї переважає сприйняття себе – позитивне або негативне.

Таблиця 1

Показники самосприйняття (за результатами особистісного диференціала Ч. Осгуда)

Показники	Шкали		
	“Оцінка”	“Сила”	“Активність”
$\bar{X}$ по групі	32,9	30,1	37
$\bar{X}$ дівчат	27,5	28,8	43,7
$\bar{X}$ хлопців	38,3	31,5	30,2

У процесі дослідження було визначено також показники респондентів за шкалами “оцінка”, “сила” та “активність” (рис.).

Примітка: О – шкала “оцінка”; С – шкала “сила”; А – шкала “активність”.

Рис. Рівні “оцінки”, “сили”, “активності” (за результатами особистісного диференціала Ч. Осгуда) (у %)

Високий рівень за шкалою “оцінка” виявлено у досліджуваних, яким властиві самоповага, прийняття себе як особистості, усвідомлення себе як носія позитивних, соціально схвалюваних характеристик. У цих підлітків здебільшого позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе та високий рівень самоприйняття. В окремих випадках спостерігається некритичне ставлення до себе: такі підлітки не здатні виділити, усвідомити свої недоліки. Через завищену самооцінку у них часто складається неадекватне уявлення про себе, вони схильні перебільшувати свої можливості, переоцінювати власні сили. Неадекватне уявлення про себе нерідко стає причиною вибору дітьми хибних шляхів до самоствердження, непомірних домагань.

Подальший аналіз результатів показав, що діагностовані, яким притаманний середній рівень за шкалою “оцінка”, у цілому позитивно ставляться до власного “Я”, усвідомлюючи при цьому власні недоліки. Це свідчить про адекватну самооцінку, що впливає з факту сформова-

ної самосвідомості та достатнього розвитку рефлексії. Такі підлітки виявляють позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе.

Серед респондентів було виявлено також осіб, які мають низький рівень за шкалою “оцінка”. Тобто в цій групі є особи з негативним самоставленням, низьким рівнем самоповаги та заниженою самооцінкою. Такі підлітки не усвідомлюють себе як носіїв соціально бажаних характеристик і бачать себе здебільшого в негативних барвах. Вони найчастіше невдоволені власною поведінкою, рівнем своїх досягнень, особливостями свого характеру.

Підлітки, які мають високі показники за шкалою “сила”, вважають, що в них досить розвинута воля, що вони рішучі, здатні, незважаючи на перешкоди, цілеспрямовано йти до поставленої мети, долати труднощі, які виникають у їхньому житті. Вони вважають себе незалежними і переконані, що в складних ситуаціях слід розраховувати тільки на власні сили. В окремих випадках це може свідчити про завищену самооцінку та схильність переоцінювати свої можливості.

Респонденти, у яких середній рівень за цією шкалою (тобто які помірно впевнені в собі), мають здебільшого адекватну самооцінку. Такий підліток усвідомлює себе як відносно незалежну й рішучу людину, яка прагне досягти своєї мети.

Підлітки з низьким рівнем за шкалою “сила” виділяють у собі такі якості, як слабкість, нерішучість, надмірна поступливість, залежність від оточення, невпевненість у собі. Для них характерна занижена самооцінка, з якої випливає неприйняття себе, низький рівень самоповаги, схильність перебільшувати свої недоліки та акцентувати увагу на слабких сторонах власної особистості.

Підлітки, які мають високі показники за шкалою “активність”, усвідомлюють себе як енергійних, високопрацевдатних людей. Цей показник інтерпретується як екстравертованість особистості, тобто як прагнення до контактів, відкритість, комунікабельність, висока мовленнєва активність. Ці респонденти вважають себе товаришескими, легко налагоджують контакти із широким колом людей, заводять нові знайомства тощо.

Середній рівень за цією шкалою мають досліджувані, які сприймають себе як людей помірно активних і діяльних, помірно комунікабельних. Вони тримаються зазвичай центру між полюсами екстраверсії та інтроверсії і, залежно від обставин, зміщуються до одного з них.

Для підлітків із низьким рівнем за шкалою “активність” характерні замкнутість і пасивність. Такі люди спокійні, стримані, мовчазні, не прагнуть до великої кількості контактів, обмежуються спілкуванням із кількома близькими друзями.

У ході подальшого дослідження було виявлено *гендерні відмінності* самосприйняття в підлітковому віці (табл. 2). Для перевірки статистичної значущості виявлених змін було використано критерій

χ^2 -Пірсона. За шкалою “оцінка” значення $\chi^2=6,53$ ($\chi^2_{кр}=5,99$, $p < 0,05$), тобто незначною мірою перевищує критичне, що свідчить про наявність певних гендерних відмінностей.

Таблиця 2

Гендерні відмінності самосприйняття (%)

Шкали	Рівні					
	високий		середній		низький	
	д	х	д	х	д	х
“Оцінка”	26,2	35,6	60,0	57,0	13,8	7,4
“Сила”	17,0	35,4	32,3	35,4	50,7	29,2
“Активність”	27,7	35,4	55,3	38,4	17,0	26,2

Примітка: х – хлопці, д – дівчата.

Порівнюючи отримані результати, бачимо, що високий рівень за цією шкалою мають здебільшого хлопці. Тобто хлопці дають собі високі оцінки вираженості якостей, які в суспільстві визнаються бажаними. Вони виділяють у власній особистості багато позитивних характеристик, які часто є об’єктивно не підтвердженими, що свідчить про тенденцію до завищення самооцінки та про її недостатню адекватність. Натомість самооцінки дівчат здебільшого реалістичні та в основному адекватні. Дівчата оцінюють власні особистісні риси та якості не так високо, як хлопці. Це можна пояснити тим, що згідно з гендерними стереотипами хлопцям приписуються такі соціально бажані риси, як незалежність, рішучість, самостійність, упевненість. Хлопці прагнуть відповідати гендерним очікуванням та характеризують себе як осіб, у яких ці риси яскраво проявляються. Натомість від дівчат суспільство не очікує яскравого вияву цих якостей, і вони, прагнучи відповідати стереотипним уявленням, на свідомому, або й підсвідомому, рівні характеризують власну особистість як таку, якій названі риси притаманні меншою мірою (хоча інколи це не відповідає дійсності, а такі самохарактеристики виділяються для того, щоб відповідати гендерним очікуванням і, таким чином, не викликати осуд та негативну оцінку оточення).

Як серед дівчат, так і серед хлопців виявлено досить значну кількість осіб із середнім рівнем за шкалою “оцінка”, але показник хлопців дещо вищий. Це свідчить про те, що респонденти виділяють у собі як позитивні, так і негативні риси. У цій групі досліджуваних не спостерігається схильність до ідеалізації власного “Я”, однак вони не схильні перебільшувати свої недоліки. Низький рівень за шкалою “оцінка” мають більше дівчат, аніж хлопців. Звідси випливає, що дівчата здебільшого схильні перебільшувати свої недоліки, мають низький рівень самоповаги, низький ступінь самоприйняття. Вони більш чутливі до негативних впливів з боку оточення, їхня самооцінка дещо нестійка.

Відтак визначалася значущість гендерних відмінностей за шкалою “сила”. У досліджуваній групі $\chi^2 = 31,39$, тобто цей показник значно перевищує критичне значення ($\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$). Високий рівень за цією шкалою мають більше хлопців, ніж дівчат. Це свідчить про те, що хлопці більшою мірою схильні виділяти в собі такі якості, як рішучість, сила волі, наполегливість, упевненість, незалежність, схильність розраховувати лише на свої сили. Низький рівень за цією шкалою переважає в дівчат. Для них характерні такі риси, як слабкість, залежність, нерішучість, пасивність, поступливість та невпевненість. Це пов’язано з прагненням дівчат проявляти фемінінні риси, що є ознакою жіночності, до якої, відповідно до гендерних експектацій, має прагнути кожна дівчина та жінка. Фемінінність передбачає наявність таких рис, як схильність до підпорядкування, слабкість та пасивність. І хоча в сучасному суспільстві відбувається зміна уявлень про риси, які повинні бути притаманні жінці, у напрямі збільшення її маскулінності або андрогінності (що пов’язано зі змінами соціально-економічного устрою нашої країни), значна частина дівчат підліткового віку характеризує себе як високофемінінних.

Що ж до значущості відмінностей у вираженості ознаки “активність”, то за цим показником значення $\chi^2 = 12,37$, тобто перевищує критичне ($\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$). Для хлопців більшою мірою характерні такі особливості, як високий рівень працездатності, енергійність, у деяких випадках – дратівливість. Вони вважають себе активними, здатними легко долати труднощі.

Висновки. Аналізуючи отримані результати, можна стверджувати, що на самосприйняття особистості підліткового віку значною мірою впливають гендерні стереотипи, згідно з якими чоловіки повинні мати такі якості, як активність, сила, самостійність, потреба в домінуванні, незалежності й досягненнях, агресивність, демонстративність, наполегливість. Прагнення відповідати зразкам маскулінності призводить до перебільшення власних сил, активності та домінантності. Натомість до дівчат суспільство висуває не такі жорсткі вимоги, оскільки гендерні стереотипи жіночності полягають у наявності таких рис, як схильність до концентрації на почуттях, експресивність, дружелюбність, чутість, слабкість, покірність, турботливість.

Перспективним напрямом дослідження є розроблення психологічних засобів, спрямованих на оптимізацію процесу самосприйняття в підлітковому віці.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитания : [пер. с англ.] / Р. Бернс. – Москва : Прогресс, 1996. – 421 с.
2. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И. С. Кон. – Москва : Политиздат, 1984. – 211 с.

3. Кон И. С. Открытие “Я” / И. С. Кон. – Москва : Политиздат, 1998. – 367 с.
4. Маслова Е. А. Психологическая природа самооценки, место самооценки в структуре самосознания личности / Е. А. Маслова // Вестник МПГУ. – 2004. – № 15. – С. 24–28.
5. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – Москва : Политиздат, 1992. – 303 с.
6. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – Москва : МГУ, 1993. – 284 с.
7. Чеснокова И. И. Проблема сознания в психологии / И. И. Чеснокова. – Москва : Наука, 1997. – 144 с.

References

1. Berns, R. (1996). *Razvitiye Ya-kontseptsii i vospitaniya* [Development of self-concept and education]. Moscow: Progress Publ. (rus).
2. Kon, I. S. (1984). *V poiskakh sebya: lichnost i yeye samosoznaniye* [In Search of Yourself: Personality and Self-Consciousness]. Moscow: Politizdat Publ. (rus).
3. Kon, I. S. (1998). *Otkrytiye “Ya”* [The discovery of “I”]. Moscow: Politizdat Publ. (rus).
4. Maslova, Ye. A. (2004). *Psikhologicheskaya priroda samootsenki, mesto samootsenki v strukture samosoznaniya lichnosti* [The psychological nature of self-esteem, the place of self-esteem in the structure of a person's self-awareness]. *Vestnik MPGU* [MSGP Bulletin], 15, 24–28 (rus).
5. Spirkin, A. G. (1992). *Soznaniye i samosoznaniye* [Consciousness and self-awareness]. Moscow: Politizdat Publ. (rus).
6. Stolin, V. V. (1993). *Samosoznaniye lichnosti* [Self-awareness of personality]. Moscow (rus).
7. Chesnokova, I. I. (1997). *Problema soznaniya v psikhologii* [The problem of consciousness in psychology]. Moscow: Nauka Publ. (rus).

Kaminska O. V. Gender Differences of Self-Perception of Teenagers

The results of the analysis of gender differences in self-perception in adolescence are presented. This study is important because inadequate, oversimplified or distorted self-image leads to disharmony of the whole person, hinders the process of self-formation and in society. The role of independence in the process of self-image and the self-concept constructing has been determined, its influence on the content filling of representations ensuring the specificity of the self-awareness of the individual has been identified. It has been empirically proven that gender self-perception in adolescence is largely influenced by gender stereotypes, according to which men must have the qualities such as activity, strength, autonomy, aggressiveness, demonstrability, persistence, desire for dominance, independence and achievement, and women are predisposed to concentration on feelings, expressiveness, friendliness, chastity, weakness, obedience, caring.

Key words: self-perception, self-image, self-concept, self-consciousness, gender.

© Камінська О. В.

А. Б. Коваленко, К. С. Безверха

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто структуру соціальної ідентичності особистості та визначено її складові, уточнено й узагальнено саме поняття соціальної ідентичності, розширено та доповнено її структуру. Наголошується, що всі соціальні групи, до яких належить людина, характеризуються критеріями членства й межами, отож належність до раси, національності, етнічності, належність до релігійної конфесії, а також соціальні класи, політична ідеологія, навіть статеве самовизначення виконують важливі функції як на груповому, так і на міжособовому рівні. Аналізується формування соціальної ідентичності, завдяки якій суспільство отримує можливість долучати індивідів до системи соціальних зв'язків і відносин, а особистість реалізовує свою базову потребу в груповій належності, що забезпечує захист, можливості самореалізації, оцінки з боку інших та впливу на групу. Ідентичність представлено як один з механізмів пізнання та розуміння іншої людини. Зроблено висновок, що орієнтація на іншу людину як на зразок істотно підвищує показники соціального самовизначення.

Ключові слова: соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, Я-концепція, соціальні ролі, соціальна позиція, конформізм.

Постановка проблеми. У результаті попередніх досліджень [8] було виявлено, що побудова нової картини життєвого світу відбувається шляхом оцінювання змін у суспільстві, переоцінки старої системи цінностей і трансформації її в якісно нову. Так формуються індивідуальні стратегії подолання проблем, що стають новими нормами моделей життєдіяльності. І. Я. Іванюк [6], зокрема, зазначає, що процес успішної адаптації передбачає сформованість як особистісної ідентичності, так і соціальної, адже, пристосовуючись до мінливої соціальної реальності, особистісна ідентичність зазнає змін, що призводять до криз розвитку особистості та активного осмислення нею свого місця в суспільстві та світі, своїх цілей, цінностей, мотивів та переконань. Соціальна ідентичність виконує роль самопрезентації, є формою самоопису себе в зовнішньому світі, поєднанням зв'язків, відносин та оцінок, що виявляється як усвідомлення індивідом свого місця в соціумі.

Феномен соціальної ідентичності, її структура завжди цікавили зарубіжних і вітчизняних дослідників, але поза їхньою увагою досі залишалися питання ролі структурних компонентів соціальної ідентичності в її становленні як єдиного цілісного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ідентичності привертала увагу дослідників як раніше, так і останнім часом. У західній

науковій традиції дослідження спрямовувалися переважно на вивчення особистісної мотивації (Е. Еріксон, Дж. Марсія, З. Фройд, К. Юнг та ін.), взаємодію осіб у малих контактних групах (Дж. Мід, Г. Теджфел, Дж. Тернер та ін.) або ж ці підходи поєднувалися (М. Брюер, Т. Тайлер). Дослідження ідентичності у вітчизняній психології представлені доробком М. О. Шульги, П. І. Гнатенка та В. М. Павленко, І. Г. Губеладзе, С. О. Макєєва, а також Н. В. Антонової, Є. І. Головахи, О. Г. Злобіної, А. В. Зубенка, Н. В. Костенко, В. С. Малахова, В. М. Павленка, Л. Г. Чорної та ін.

Проблема аналізу структури соціальної ідентичності та її цілісності порушується в працях багатьох дослідників, адже основна її функція полягає в цілісності та неперервності Я (Н. М. Миронова, У. Дойз, Ч. Кулі, Г. МакКолл, Дж. Сіммонс, С. Стрікер). Утім, багато хто з дослідників розглядав соціальну ідентичність як феномен, а не певну цілісність (М. Бревер, Д. Майерс, С. Холл, М. Ярумович). Ще один напрям досліджень представляє соціальну ідентичність як окремі види ідентичності – етнічну, професійну, статеву, громадянську тощо.

Мета статті: виокремити теоретичні засади визначення структури соціальної ідентичності як чинника адаптації особистості та визначити її складові.

Виклад основного матеріалу дослідження. Предметом нашого аналізу стали теоретичні погляди на структуру соціальної ідентичності особистості та виокремлення її складових. Під структурою ми розуміємо наведене в “Психологічному словнику” [11] визначення поняття: це сукупність зв’язків між компонентами об’єкта, що забезпечують його цілісність та відповідність самому собі. Соціальну ідентичність можна розглядати як самопрезентацію, як форму самоопису себе в зовнішньому світі, як поєднання зв’язків, відносин та оцінок, які означають структуроване місце індивіда в соціумі. Соціальна ідентичність має декілька видів (гендерна, етнічна, професійна тощо), що пов’язано з належністю індивіда до різних соціальних груп. Ці види є регулятором діяльності людини, її системотвірним елементом. Так, якщо соціальна ідентичність виявляється в усвідомленні належності до групи, а також прийнятті її цінностей, норм, настановлень, стереотипів тощо, то з певною ймовірністю ми можемо говорити про прогнозування поведінки особистості залежно від того, яка в неї ідентичність.

Н. Л. Іванова, яка досліджувала структуру соціальної ідентичності, дійшла висновку, що вона являє собою “сукупність стійких зв’язків між компонентами ідентичності, які забезпечують її цілісність і тотожність самій собі” [7, с. 133]. Функція соціальної ідентичності полягає в збереженні ідентичності, але водночас і в пристосуванні до нових умов. Кожна підструктура соціальної ідентичності, як зазначалося вище, утворена взаємопов’язаними елементами, що можуть бути самостійними об’єктами дослідження.

Наразі зроблено чимало спроб дослідити та впорядкувати структуру соціальної ідентичності (О. П. Белінська, О. О. Тихомандрицька, Ю. Я. Кисельов, Т. Г. Стефаненко, В. О. Ядов, Л. Чанте, У. Дойз). Дослідники дійшли висновку, що кількість ідентичностей загалом обмежена й вони утворюють певну ієрархічну структуру. Оскільки не всі уявлення про своє членство є значущими, кількість ідентичностей не може бути значною. Нас цікавить саме набір компонентів структури ідентичностей, серед яких етнічна ідентичність, Я-концепція, соціальні ролі та соціальна позиція, конформізм.

Етнічна ідентичність як у минулому, так і на сучасному етапі досліджень вивчається як складова соціальної ідентичності, про що свідчать численні дослідження зарубіжних і вітчизняних учених (Н. Л. Баліч, М. М. Губогло, Л. М. Дробіжева, В. М. Муха, Т. Г. Стефаненко, Дж. С. Фінні). За визначенням Т. Г. Стефаненко, етнічна ідентичність є “складовою частиною соціальної ідентичності особистості, психологічною категорією, що стосується до усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти” [13, с. 183]. Також дослідниця наголошує на тому, що слід розмежовувати поняття етнічної ідентичності та поняття етнічності, де останнє є соціологічною категорією і визначається як етнічна належність за певними об’єктивними ознаками (наприклад, етнічна належність батьків, місце народження, мова, культура, тощо). Етнічна ідентичність не є декларованою ідентичністю, тобто це не зарахування себе до певної етнічної спільноти, що виявляється лише в назві. Отже, Т. Г. Стефаненко визначає поняття етнічної ідентичності як результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певний ступінь отождення себе з ним і відокремлення від інших етносів.

Процес набуття особистістю ідентичності є похідною від *Я-концепції*. Коли відбувається прийняття власного образу, людина втілює його в певній поведінці, діяльності тощо. Ідентичність як самовизначення реалізується за допомогою поєднання компонентів Я-концепції. В. І. Сметаняк зазначає, що самосвідомість є відображенням внутрішнього світу: “протилежне усвідомленню зовнішнього світу переживання єдності і специфічності “Я” як автономної (окремої) сутності, що наділена думками, почуттями, бажаннями, здатністю до дії” [12, с. 331]. У. Дойз також розглядає структуру соціальної ідентичності як набір п’яти основних компонентів Я-концепції, серед яких етнічна ідентичність, академічні можливості, спорт, популярність та образ тіла. Проаналізувавши взаємозв’язок цих компонентів із самоповагою, він зробив висновок, що для формування самоповаги та соціальної ідентичності дуже важливими є норми і спільні цінності, які дають змогу подолати культурні бар’єри [16].

У праці Р. Бернса Я-концепція та її структура розглядаються на основі аналізу теорій Е. Еріксона про ідентичність. Дослідник зазначає, що терміни “ідентичність” і “Я-концепція” для нього є синонімами. Він розглядає структуру Я-концепції у вигляді ієрархії та виокремлює при цьому три її основні модальності: реальне Я (власні настановлення щодо сприйняття здібностей, ролей, статусу індивіда); дзеркальне, або соціальне Я (власні настановлення щодо уявлень про погляди інших на себе); ідеальне Я (настановлення уявлень індивіда про себе в майбутньому). Далі Р. Бернс зазначає, що ідентичність набувається різними шляхами, але найбільш оптимальною є така, що усвідомлена й активна. Така ідентичність передбачає, що індивід робить власний свідомий вибір, контролює своє життя та здійснює ціннісне самовизначення, а це веде до формування позитивної Я-концепції. Отже, під час взаємодії когнітивного, афективного та оцінно-вольового компонентів Я-концепції відбувається виокремлення себе як індивідуальності [2].

Ще однією складовою соціальної ідентичності є *соціальна роль*. Соціальна роль – це певна модель поведінки, обумовлена статусом і спрямована на виконання обов’язків та прав, які визначаються нормами, зазначає Н. Б. Челдишова [14]. Тобто це певні очікування і вимоги, які транслиються соціальною групою щодо індивіда, який має певний статус. Так, соціальна роль тісно пов’язана із соціальною позицією індивіда в суспільстві. Соціальні ролі виникають та приймаються в певних ситуаціях та можуть мати різне спрямування, що називається рольовим набором. На думку П. Бергера, виконавець ототожнює себе зі своєю роллю, що відбувається в процесі ідентифікації, тобто за кожною соціальною роллю стоїть своя певна, “епізодична” ідентичність. Дослідник зазначає, що індивід може різною мірою ототожнювати себе із статусами та ролями [1].

Розвиваючи думки П. Бергера, А. І. Кравченко висновує, що деякі ролі людина може виконувати без внутрішньої згоди, а статус ролі здатний впливати на її виконання (див. [9]). Зокрема, що вищий статус, то більша внутрішня згода, а що нижчий статус, то внутрішня згода нижча. У разі максимального злиття з роллю відбувається рольова ідентифікація, а в разі середнього або мінімального злиття – дистанціювання від ролі. Слід розрізняти дистанціювання і міжстатусну дистанцію, що проявляється в спілкуванні між людьми, які займають різні щаблі статусів (наприклад, підлеглий і керівник). Дистанціювання полягає у віддаленні саме від своєї ролі, а не у віддаленні від іншої людини. А. І. Кравченко зазначає, що ідентифікація відбувається не завжди однаково, а залежно від її значущості або від значущості статусу [там само]. Такі ідентифікації дослідник називає рольовою системою. Рольову систему підтримує і трансформує суспільство, де згодом рольова система перетворюється в ідентичність.

Е. Гідденс, вивчаючи ідентичність, висунув гіпотезу структури ідентичності. Він вважав її двополюсною, де, з одного боку, *конформізм* як пристосування людини до соціальних норм, а з другого – замкненість на собі. Між цими двома полюсами дослідник виокремлює рівні: 1) уніфікації – фрагментації; 2) безпорадності – оволодіння; 3) авторитарності – невизначеності; 4) особистісних потреб – “ринкового” індивіда. Крім того, до цієї структури він додав патологічні форми розвитку на кожному з рівнів: традиціоналізм – конформізм; усемогутність – відчуження; догматизм – радикальний сумнів; нарцисизм – повне розчинення у світі товарів [4].

Вітчизняні дослідники також вивчали конформізм як структурний елемент соціальної ідентичності. Так, І. А. Мейжис і Л. Г. Почебут розглядають соціальну ідентичність як настановлення людини на свої стосунки з конкретною соціальною групою, тобто як належність до групи. Власне, соціальну ідентичність вони ототожнюють з поняттям “групова ідентичність”, виокремлюючи при цьому три її компоненти: когнітивний, емоційний та поведінковий. Дослідниці зробили висновок, що поведінка конкретної людини залежить від думки та поведінки інших людей, а в разі конфлікту між сенсорною та соціальною інформацією виграє соціальна. Конфлікти між соціальною інформацією різних ступенів призводять до неоднозначного розв’язання проблеми та відбуваються в процесі вибору між приєднанням до думки групи і самодостатністю, упевненістю у своїй думці [10].

Відтак у цьому феномені відбивається проблема відповідності між вербальною реакцією та дійсною поведінкою і думками людини. Звідси випливає, що існує два види конформізму – раціональний і мотиваційний: раціональний визначається зміною когнітивної структури (поведінка змінюється внаслідок переконування індивіда за допомогою аргументів та фактів, тягне за собою аналіз та переосмислення нової інформації), а мотиваційний показує лише зміну поведінки, “демонстрацію” згоди задля певного мотиву.

Висновки. На основі проведеного теоретичного аналізу зроблено спробу побудувати власну авторську структуру соціальної ідентичності. При цьому за основу взято теоретичні розробки І. О. Бондаревської, яка розглядає соціальну ідентичність під кутом зору групової подібності та членства в групах, де соціальна ідентичність відображає почуття спільності з іншими людьми та складається з чотирьох прошарків [3]. У центр моделі поміщено цінності, які найменше піддаються змін, за цінностями йдуть атитюди, що більше, ніж цінності, зазнають змін. Третім і четвертим прошарками є стиль міжособової взаємодії та поведінка в конкретній ситуації взаємодії, де остання найбільше піддається змін. Перший і другий прошарки об’єднуються в змістовому (смісловому) наповненні, а два останні – у стилі міжособової взаємодії, де

він і виявляється. Запропонована нами модель розширює зміст соціальної ідентичності і до змістового наповнення додає соціальні ролі, статусні позиції, конформність та самооцінку як такі, що локалізуються між атитюдями і стилем міжособової взаємодії, які можуть зазнавати значних змін.

З огляду на результати дослідження Н. М. Лебедевої, яка виявила, що локус контролю впливає на вихід особистості із кризи соціальної ідентичності, вважаємо також за потрібне включити локус контролю в теоретичну модель дослідження структури соціальної ідентичності та обґрунтувати це в подальших наших дослідженнях.

Література

1. Бергер П. Л. Общество в человеке / П. Л. Бергер // Социологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 162–180.
2. Бернс Р. Что такое Я-концепция / Р. Бернс // Развитие Я-концепции и воспитание : пер. с англ. / Р. Бернс. – Москва : Прогресс, 1986. – С. 30–66.
3. Бондаревська І. Теоретичні підходи до вивчення соціальної ідентичності / І. Бондаревська // Соціальна психологія. – 2011. – № 4 (48). – С. 14–25.
4. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс. – 2-е изд. – Москва : Академ. Проект, 2005. – 528 с.
5. Губеладзе І. Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності : монографія / І. Г. Губеладзе. – Київ : Міленіум, 2015. – 236 с.
6. Іванюк І. Я. Становлення ідентичності особистості в контексті зарубіжної психології [Електронний ресурс] / І. Я. Іванюк // Освіта регіону. – 2010. – № 1. – Режим доступу : <http://www.social-science.com.ua>
7. Иванова Н. Л. Психологическая структура социальной идентичности : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Иванова Наталья Львовна. – Ярославль, 2003. – 408 с.
8. Коваленко А. Б. Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості під час суспільної кризи / А. Б. Коваленко, К. С. Безверха // Український психологічний журнал : зб. наук. праць / КНУ імені Тараса Шевченка. – Київ, 2017. – № 1(3). – С. 48–63.
9. Кравченко С. А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения : учеб. для вузов / С. А. Кравченко. – Москва : Экзамен, 2004. – 624 с.
10. Мейжис И. Социальная психология / И. Мейжис, Л. Почебут. – Санкт-Петербург : Питер, 2010. – 672 с.
11. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Политиздат, 1990. – 494 с.
12. Сметаняк В. І. Особистісна ідентичність як функція Я-концепції / В. І. Сметаняк // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2007. – Т. 9. – Ч. 4. – С. 331–338.
13. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – Москва : Аспект Пресс, 2009. – 368 с.
14. Челдышова Н. Б. Шпаргалка по социальной психологии / Н. Б. Челдышова. – Москва : Экзамен, 2007. – 48 с.

15. Чорна Л. Г. Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз) / Л. Г. Чорна // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2012. – Вип. 13. – С. 108–118.
16. Doise W. Social Representations in Personal Identity / W. Doise // Social Identity (international perspectives). – London–New Delhi, 1998. – P. 13–24.

References

1. Berger, P. L. (1995). Obshchestvo v cheloveke [Society in Man]. *Sotsiologicheskiiy zhurnal* [Sociological Journal], 2, 162–180 (rus).
2. Berns, R. (1986). Chto takoye Ya-kontseptsiya [What is the self-concept]. *Razvitiye Ya-kontseptsii i vospitaniye* [Development of self-concept and education], pp. 30–66. Moscow: Progress Publ. (rus).
3. Bondarevska, I. (2011). Teoretychni pidkhody do vyvchennia sotsialnoi identychnosti [Theoretical Approaches to the Study of Social Identity]. *Sotsialna psykholohiia* [Social Psychology], 4 (48), 14–25 (ukr).
4. Giddens, A. (1984). *Ustroeniye obshchestva: Ocherk teorii strukturatsii* [The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration]. University of California Press.
5. Hubeladze, I. H. (2015). *Silska molod u misti: poshuk identychnosti* [Rural youth in the city: search for identity]. Kyiv: Millenium Publ. (ukr).
6. Ivaniuk, I. Ya. (2010). Stanovlennia identychnosti osobystosti [Formation of the identity of the individual in the context of foreign psychology]. *Osvita rehiony* [Education of the region], 1, <http://www.social-science.com.ua> (ukr).
7. Ivanova, N. L. (2003). Psikhologicheskaya struktura sotsialnoy identychnosti [Psychological structure of social identity]. D. Sc. Thesis, Yaroslavl, Russia (rus).
8. Kovalenko, A. B., & Bezverkha, K. S. (2017). Sotsialna identychnist yak mekhanizm adaptatsii osobystosti pid chas suspilnoi kryzy [Social identity as a mechanism for adaptation a person in times of social crisis]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian psychological journal], 1(3), 48–63 (ukr).
9. Kravchenko, S. A. (2004). *Sotsiologiya: paradigmy cherez prizmu sotsiologicheskogo voobrazheniya* [Sociology: paradigms through the prism of sociological imagination: study for high schools]. Moscow: Examination Publ. (rus).
10. Meyzhis, I., & Poshebut, L. (2010). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social psychology]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
11. Petrovskiy, A. V., & Yaroshevskiy, M. G. (Eds.). (1990). *Psikhologicheskiiy slovar* [Psychological dictionary]. 2nd ed., corrected and add. Moscow: Politizdat Publ. (rus).
12. Smetaniak, V. I. (2007). Osobystisna identychnist yak funktsiia Ya-kontseptsii [Personality Identity as a Function of the I-Concept]. *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuks APN Ukrainy* [Collection of Scientific Papers. G. S. Kostiuks Institute of Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine], vol. 9, part 4, pp. 331–338 (ukr).
13. Stefanenko, T. G. (2009). *Etnopsikhologiya* [Ethnopsychology]. 4th ed. corrected and add. Moscow: Aspect Press Publ. (rus).
14. Cheldyshova, N. B. (2007). *Shpargalka po psikhologii* [Cheat sheet on social psychology]. Moscow: Examination Publ. (rus).

15. Chorna, L. H. (2012). Identychnist osoby: vid hrupy do individualnosti (metodolohichniy analiz) [Identity of a person: from group to individuality (methodological analysis)]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Problems of political psychology and its role in the formation of a citizen of the Ukrainian state], 13, 108–118 (ukr).
16. Doise, W. (1998). Social Representations in Personal Identity. *Social Identity (international perspectives)*. London–New Delhi, pp. 13–24.

Kovalenko A. B., Bezverkha K. S. Theoretical Principles of Definition of the Structure of Social Identity of Personality

It is outlined the structure of social identity and defines components, the concept of social identity is elaborated and generalized, social identity structure is expanded and supplemented. All social groups to which a person belongs are characterized by membership criteria and boundaries – membership of a religious denomination, nationality, membership in race, ethnicity, also social classes, political ideology, even sexual self-fulfillment performs important functions both on the group and on the interpersonal levels. Thus, a social identity is formed, where society gets an opportunity to include individuals in the system of social relations and relationships, and the individual realizes the basic need for group membership that provides protection, opportunities for self-realization, assessment from others and influence on the group. Identity is also one of the mechanisms of knowledge and understanding of another person. Orientation to another person, for example, significantly increases the rates of social self-determination.

Key words: social identity, ethnic identity, self-esteem, social roles, social position, conformism.

© Коваленко А. Б., Безверха К. С.

Л. В. Романюк

МЕТОДОЛОГІЯ І ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ДОРОСЛОГО В КРОСКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

Аналізується визначення цінностей у науковій літературі, мотиваційна основа становлення цінностей особистості та співвідношення понять “цінність” і “ціннісна орієнтація”; обґрунтовується авторське визначення поняття “становлення цінностей особистості”, а також висвітлюються кроскультурні співвідношення становлення цінностей в українській і румунській та українській і македонській вибірках досліджуваних. Подано результати пояснювального (EFA) та підтверджувального (CFA) факторного аналізу за результатами вимірювання становлення особистісних цінностей цих категорій досліджуваних. Здійснено кроскультурне порівняння особливостей становлення цінностей аксіофактору відкритості до змін та аналізуються його результати. Наводяться дані емпіричного дослідження, які частково підтвердили гіпотезу про закономірність зв'язку між суб'єктивним благополуччям і цінностями особистості. Цінності конформності і традицій виявилися значуще пов'язаними із задоволеністю життям для македонської групи дорослих, що підтвердило очікування щодо негативного співвідношення “нездорових” цінностей із суб'єктивним благополуччям. З'ясовано, що молоді люди, цінності яких орієнтовані на володіння речами та їх накопичення на протизагу духовним цінностям, виявляються зазвичай менш задоволеними власним життям; молодь із досліджених країн, яка володіє сильними і розвиненими “здоровими” цінностями, відчуває себе в житті краще, і навпаки, носії “нездорових” цінностей найчастіше не задоволені життям і відчувають через це певний неспокій.

Ключові слова: цінності, становлення цінностей особистості, пояснювальний факторний аналіз, підтверджувальний факторний аналіз, особистісні цінності, суб'єктивне благополуччя.

Постановка проблеми. Теоретичний аналіз проблеми дослідження становлення цінностей особистості свідчить, що метапсихологічна категорія “цінність” (А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський) стає важливим поняттям у психології (Ф. Ю. Василюк), зокрема в гуманістичній (Г. Оллпорт) і екзистенційній (А. Ленгле) парадигмі. Вона досліджується у філософській і соціологічній думці, що суттєво впливає на методологічний фундамент зарубіжної та української психологічної науки.

Узагальнення різноманітних позицій мислителів щодо розуміння поняття цінності у філософії й соціології дало змогу виділити три напрями. Перший, започаткований Платоном, пояснював цінності як об'єктивний феномен, який успадковується або засвоюється суб'єктом

у процесі діяльності (практичної, пізнавальної, моральної чи естетичної). Другий, визначений І. Кантом, – це трактування цінностей як суб'єктивного утворення, що має своїм джерелом сукупність інтелектуальних, психологічних, моральних особливостей особистості. Третій, викремлений В. Віндельбантом, – це розуміння цінностей як суб'єктно-об'єктного феномену, який виявляється тільки у відносинах між суб'єктом і об'єктивним буттям. Кожен із цих напрямів охоплює по декілька тепер уже класичних і нових підходів, спрямованих на цілісне, комплексне висвітлення проблем цінностей, аналіз яких широко представлений у монографії Л. В. Баєвої [1], наукових дослідженнях з аксіології. Систематизація філософських і соціологічних знань про цінності переконливо засвідчила, що вони є екзистенційним феноменом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основна складність психологічного аналізу поняття “цінність” полягає в тому, що відомо понад сто його дефініцій; до того ж досить суперечливим є його місце і статус серед інших понять у психології. У межах зарубіжних наукових підходів поняття “цінність” трактується по-різному. Так, в екзистенційній психології В. Франкла [5] цінності поряд із сенсом визнаються основними поняттями цієї науки. Згідно з позицією вченого цінністю для людини є те, що її зрушує, скеровує і творить її особистість у всіх вимірах буття (біологічному, психічному і духовному). Кожному виміру відповідає своя група цінностей. Це особистісне утворення має ієрархічну, багаторівневу і концентричну структуру. За А. Ленгле [2; 3], цінності – це результат чуттєвого сприйняття впливу чогось або когось на життя суб'єкта. Специфіка сприйняття цінностей, на думку дослідника, полягає в тому, що їх можна тільки переживати. У межах гуманістичної психології А. Маслоу [4] було застосовано поняття “філософія цінностей”, основою якого є вільний вибір. Останнє означає, що людина здійснює відповідальний вибір чогось, що й стає її цінністю. Отже, щоб визначити цінності здорової особистості, важливо виокремити їхню ієрархію на підставі вільного вибору. Г. Мюрреєм [6] було конкретизовано цілу низку цінностей: гарне фізичне самопочуття, володіння власністю, авторитет як спроможність ухвалювати рішення, афіліація (почуття міжособистісного зв'язку), розуміння (фактів і теорій), краса (мистецтво), ідеологія (філософія, релігія). Приймаючи їх, людина може поводитися по-різному – відкидати, здобувати, створювати й перетворювати, захищати або уникати. У гуманістичній психології, зорієнтованій на ціннісне ставлення до людини, основним предметом визнаються: вищі цінності, самоактуалізація особистості, творчість, любов, свобода, відповідальність, автономія, психічне здоров'я, міжособистісні стосунки.

Для біхевіористів цінність – це міра інтенсивності чи енергії, з якою особистість оволодіває об'єктом, щоб заспокоїти власні потреби. Е. Толмен, характеризуючи силу й спрямованість реакцій людини, використовував цінність, визначаючи

її як привабливість цільового об'єкта, який є водночас потребою, що й стимулює поведінку людини. У теорії соціального научіння Дж. Роттер [10] застосовував термін “цінність підкріплення”, коли людина надає перевагу одному підкріпленню перед іншим (за однакової імовірності їх отримання), а одне з підкріплень стає для неї суб'єктивно ціннішим. Різні люди цінують і надають перевагу різним підкріпленням. Одні цінують більше повагу, інші – матеріальний добробут, ще інші бояться покарання. Такі цінності будуються на власному досвіді і з часом можуть змінюватися. Поведінка людини разом з “цінністю підкріплення” визначається й “цінністю потреби” – її мотиваційною основою. Очікувана цінність підкріплення завжди залежить від суб'єктивної оцінки зовнішньої соціальної ситуації. Розглядаючи цінності як властивості об'єктів, М. Рокіч [7] надавав значущості включенню цінностей у ланцюг стимул-реакції, беручи за основу біхевіоральні положення. На думку вченого, цінність – це стійка віра в те, що певний спосіб поведінки або кінцеві цілі існування особистісно чи соціально важливіші за інші. Система цінностей, на його переконання, являє собою стійку організацію вірувань людини щодо кращих способів поведінки або ж існування впродовж континууму відносної важливості. При цьому М. Рокіч стверджує, що стійкі цінності – це такі, які є близькими й зрозумілими особистості, і якщо вони є абсолютно стійкими, то індивідуальні зміни неможливі.

Особливої значущості надає цінностям когнітивна психологія. Утім, для неї спосіб зв'язку між ними важливіший, ніж самі цінності та їхня внутрішня сутність. У межах структуралізму (Ж. Піаже, Л. Кольберг) цінності пов'язують з інтелектуальним і моральним розвитком. Індивідуальні цінності визначають як цілісну систему когнітивних утворень людини, що закріплює підпорядковану її особистісній логіці сукупність прийнятих нею переконань, ідеалів, заборон. Дехто з теоретиків (К. Клакхон, Г. Гофштед) розглядає цінності як критерії суджень про те, що є бажаним і впливає на вибір як засобів, так і цілей з-поміж доступних альтернатив.

Звертають на себе увагу наукові уявлення радянських психологів щодо змістового навантаження феномену цінність-мотив. На думку Б. Г. Ананьєва, цінності – це глибокі переживання та ставлення, які залишають певний слід у житті людини. С. Л. Рубінштейн під цінностями розумів значущість для людини чогось у світі. У розумінні Б. Зейгарник і Б. Брагуса цінність – це усвідомлений і прийнятий людиною загальний сенс її життя. Д. О. Леонтьєвим було класифіковано три взаємоперехідні форми існування цінностей: 1) суспільні ідеали як узагальнення суспільних уявлень про досконалість у різних сферах життя; 2) “предметні” цінності та ідеали, які втілюються в діях та витворах людей; 3) моральні цінності як мотиваційні структури (“моделі належного”) особистості, які спонукають її до реалізації суспільно цінних ідеалів.

Сучасні вітчизняні дослідники підкреслюють, що визнання цінностей іманентними регуляторами діяльності людей не заперечує наявності у них свідомих переконань, які не збігаються з першими за змістом та психологічною природою. У зв'язку з цим внутрішні цінності людини в певних життєвих ситуаціях можуть бути не реалізовані через соціально-психологічні труднощі та перешкоди. Проте якщо певні цінності значущі для особистості, то вони стають стійкою мотиваційною основою її діяльності. Особистісні цінності у психології виховання є усвідомленими смисловими утвореннями людини.

Огляд визначень цінностей свідчить про те, що їх можна розглядати одночасно і як елементи когнітивної сфери особистості, і як елементи її афективної сфери, а узагальнення усталених у зарубіжній і вітчизняній психології поглядів щодо цієї проблеми свідчить, що їх розуміння залишається неоднозначним з різним тлумаченням досліджуваного феномену. З огляду на це ми виокремили суб'єктивні і об'єктивні трактування, що характеризують розуміння психологічної сутності поняття "цінності". Відповідно до суб'єктивного трактування (Е. Толмен, Дж. Роттер) цінності залежать від мотивів-інтересів та переживань людини, доказом чого виступає зміна значущості для неї певної цінності слідом за збільшенням або зменшенням інтенсивності цих мотивів. Представники об'єктивних теорій цінностей (А. Маслоу, Г. Мюррей) наполягають на їхній незалежності від інтересів чи переживань людини і вказують на соціальні, предметні носії цінностей. З вищезазначеного випливає, що цінність не може бути тільки об'єктивною чи суб'єктивною. Цінність завжди співвідноситься з людиною, що робить її певною мірою суб'єктивною, і водночас на підставі "предметного підкріплення" вона є об'єктивною. Загалом, беручи до уваги погляди Дж. Вайлда і Ш. Шварца, цінності мають суб'єктивно-об'єктивну природу. У ході кроскультурного дослідження було виявлено певні відмінності у формуванні цінностей представників різних культурних просторів. Так, дослідження цінностей у США і Канаді провів М. Рокіч, в Австралії – Н. Фезер, в Ізраїлі – І. Рім. Результати цих досліджень показали, що цінності структуруються залежно від соціальних впливів (специфічних умов життя людини в певній країні) та психологічних чинників (індивідуально-своєрідних властивостей особистості).

Цінності традиційно й досі найчастіше вивчають за допомогою Опитувальника цінностей особистості PVQ [11], який базується на теорії цінностей Ш. Шварца [13]. PVQ часто використовують для порівняння окремих осіб і груп, а в нашому дослідженні ми застосовуємо його для вивчення цінностей особистості раннього дорослого віку в українському, румунському та македонському культурних контекстах. Проте для того, щоб анкету можна було використовувати в різних культурних групах, вона повинна вимірювати однакові конструкції з однаковою теоретичною структурою між групами. В іншому випадку факторна структура має бути ідентичною в різних групах [14].

Невирішені частини загальної проблеми. Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що в психологічній науці ціннісна сфера особистості вивчається послідовно. Проте становлення цінностей як базис особистісного і професійного розвитку людини в кроскультурному контексті потребує ще більш досконалого дослідження у вітчизняній психології. Вимагає також пильної уваги психологів становлення цінностей особистості раннього дорослого віку в соціокультурному просторі, а також фактори і механізми їх становлення, емпіричне виявлення аксіопсихологічних умов розвитку цінностей у соціальному, родинному, професійному, університетському просторі особистості періоду ранньої дорослості. Отже, соціальна і психологічна значущість зазначеної проблематики в сучасній психологічній теорії і практиці зумовила вибір теми, пов'язаної з методологією дослідження цінностей особистості й психологією їх становлення, та емпіричне вивчення цінностей особистості раннього дорослого віку в кроскультурному контексті. Попри різноманітність розглянутих вище підходів до вивчення цінностей досі залишається невирішеним остаточно питання про методологічні засади емпіричного вивчення цінностей особистості в українській кроскультурній психології.

У нашому дослідженні ми спираємося на наукові положення Ш. Шварца [12], модель цінностей якого визнана європейським співтовариством психологів найкращою. Слідом за ним ми приймаємо дефініцію цінностей як керівних принципів широкого спектра мотивів, що впливають на ставлення, погляди і дії людей. Дослідник також виокремив універсальні цінності, здійснивши їх класифікацію та розробивши типологію відповідно до мотиваційних цілей людини. Вищезазначені положення були перевірені ним у ході кроскультурного дослідження.

Мета статті: аналіз визначення цінностей та їхньої мотиваційної основи в науковій літературі, обґрунтування поняття “становлення цінностей особистості”, висвітлення кроскультурних співвідношень становлення цінностей між українською і польською, українською і румунською та українською і македонською вибірками досліджуваних, а також кроскультурне порівняння особливостей становлення цінностей відкритості до змін та аналіз його результатів; з'ясування взаємозв'язку між особистісними цінностями й суб'єктивним благополуччям досліджуваних у кроскультурному розрізі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз співвідношення понять “цінність” і “ціннісні орієнтації” дав змогу зняти питання щодо їх ототожнення. Виявлені характеристики цих понять дають підстави для уточнення поняття “цінності”, у якому переважають як предметні (явища, ситуації, предмети), так і психологічні (ідеї, цілі, ідеали, переживання, нормативи) носії. У нашому розумінні ціннісні орієнтації – це психологічні засоби диференціації особистістю об'єктів навколишньої дійсності та визначення серед них суб'єктивно значущих у порівнянні із загальнолюдськими цінностями. Змістове навантаження цих понять

дає підстави для формулювання власного визначення поняття “цінності” як складного феномену, що відображає соціокультурні трансгресії між суспільством, соціокультурними групами в ньому та особистістю. Людина, мотивована самостійно обраними цінностями, саморозвивається в напрямку їх становлення задля благополуччя, формування життєвої позиції та характеру за певною моделлю добра чи зла.

Вивчаючи процес становлення цінностей дорослої особистості, важливо наголосити на розумінні термінів “становлення” і “розвиток”. Як відомо, у вітчизняній літературі минулого століття поняття “становлення” вживалося в контексті поняття “розвиток” і зазвичай ототожнювалося з останнім. Водночас сучасна психологічна наука пропонує термінологію, в якій великий тезаурус понять до категорії “розвиток”, серед яких чільне місце займає термін “становлення”. Ми спробували обґрунтувати сутність та співвідношення зазначених понять. Під останнім пропонуємо розуміти спонтанну мінливість речей і явищ, їхній неперервний перехід (трансгресію), перетворення в інші. Це поняття постає як “перша істина” (Г. Гегель). Таким чином, становлення – це перехід можливості в дійсність у процесі розвитку. Головна його ознака полягає в тому, що існування явища вже почалося, але ще не набуло завершеної форми. Воно виглядає як процес зародження можливостей і перетворення однієї з них у дійсність. З огляду на це становлення цінностей особистості можна уявити як неперервний перехід, як перманентне перетворення тих цінностей, які набувають у свідомості дорослої особистості осмисленого рівня й далі інтегруються до її ціннісної системи на рівні самосвідомості. Водночас цінності реконструюються, набуваючи значущості для людини, ієрархізуються, охоплюючи нові смисли, і структурують по-новому життєвий простір людини.

Аналіз цінностей не обмежується теоретичними висновками, а вимагає розгляду їх становлення у віковому розрізі в різних культурних просторах. Враховуючи здобутки світових досліджень цінностей, на часі завдання виявлення закономірностей у становленні цінностей дорослих представників різних культурних просторів із постсоціалістичним минулим.

Для реалізації завдань емпіричної частини роботи було використано такі методики і шкали: “Опитувальник цінностей особистості” (PVQ-40) (автор – Ш. Шварц та ін., 2001; україномовна версія адапт. – Л. Романюк, 2009, модиф. Л. Романюк, Ю. Гарасімчук, 2012); опитувальник “Списки цінностей” (SVS-57) (автор – Ш. Шварц, 1992, адапт. – Л. Романюк, 2007) [8]; “Шкали задоволеності життям” (SWLS-5) (автор – Е. Дісенер та ін., 1985, адапт. – Л. Романюк, 2007, модиф. – Л. Романюк, О. Спасовські, 2013) [9].

У ході емпіричного дослідження було виявлено психологічну закономірність ціннісного фактору відкритості до змін у становленні цінностей особистості раннього дорослого віку (за даними української

та румунської вибірок) (табл. 1). Якісні та кількісні результати визначили дві окремі моделі, що були відповідно протестовані на румунських та українських студентах і статистично підтверджені для обох вибірок.

Таблиця 1

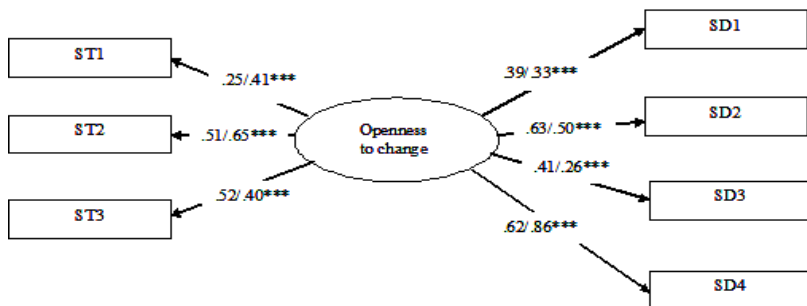
**Тест SEM-моделі ціннісного фактору відкритості до змін
у румунських та українських досліджуваних**

Вибірка	χ^2	df	P	CFI	RMSEA
румунська, n=193	26.03	14	0,026	0,939	0,069
українська, n=230	25.91	13	0,017	0,929	0,071

Примітка: χ^2 = хі-квадрат; df – число ступенів свободи; RMSEA – середньоквадратична похибка наближення; CFI – порівняльний індекс Fit; SEM – метод структурного моделювання.

Як видно з табл. 1, обидві вибірки показали високі факторні навантаження. Модель CFA (конфірматорного факторного аналізу) оцінювалася за методом SEM (розробники – С. Райт, Т. Хавелмо, Х. Самон) і була проаналізована за даними румунської та української вибірок окремо. Критерій хі-квадрат (χ^2) за обома вибірками дав змогу статистично оцінити гіпотезу про ціннісний фактор відкритості до змін, який узагальнено охоплює цінності самостійності (свобода, креативність, самодостатність, вибір власних цілей, допитливість) й цінності стимуляції (новизна і враження, мінливість життя, сміливість і ризик) як основу аксіологічного розвитку особистостей, які перебувають у різному культурному просторі. Водночас вибіркового розподілу статистичного тесту (χ^2) з відповідним числом ступенів свободи (df = 13 для української і df = 14 для румунської вибірки) засвідчив, що нульова гіпотеза правильна. За рівнем значущості (p = 0,017 для української і p=0,026 для румунської вибірки) підтверджується те, що гіпотеза підтримується результатами експерименту. Порівняльний індекс fit (CFI) підтвердив відповідність загальної моделі нульовій гіпотезі шляхом вивчення розбіжностей між даними ціннісного фактору відкритості до змін за обома вибірками і їхніми передбачуваними моделями. Значення CFI (для української – 0,939 і румунської – 0,939) у діапазоні від 0 до 1 також засвідчує відповідність гіпотези і моделі. Проінтерпретовані показники моделі підтверджують наявність психологічної закономірності ціннісного фактору відкритості до змін у його синергії із соціокультурним (румунським – 0,069 і українським – 0,071), зокрема університетським, простором становлення цінностей особистості віку ранньої дорослості.

Об'єднання самостійності і стимуляції та факторні навантаження в обох групах були всі статистично значущими (рис.).

Примітка: (зліва направо від похилої) перший параметр – коефіцієнт української, другий – коефіцієнт румунської вибірки; Openness to change – фактор цінностей відкритості до змін; SD – цінності самостійності; ST – цінності стимуляції; коефіцієнт достовірності $p < 0,001$.

Рис. Моделювання достовірних статистичних даних становлення цінностей відкритості до змін у досліджуваних румунської та української вибірок

Крім того, ми застосували мультіваріативний аналіз коваріацій (MANCOVA) з вибірками досліджуваних (два параметри) як незалежними змінними та фактор цінностей відкритості до змін (самостійність і стимуляція) як залежними змінними. При цьому фактори статі і віку виступили як коваріати. Цей аналіз дав можливість виявити за двома вибірками статистично значущий ефект щодо становлення цінностей самостійності та стимуляції. Показово, що в українській вибірці студентської молоді спостерігається значне зростання цінностей самостійності ($M = 4,62$, $SD = 0,66$) і трохи менше – за показниками стимуляції ($M = 3,99$, $SD = 0,88$) порівняно з румунською, де самостійність ($M = 1,69$, $SD = 0,47$) має значно нижчі показники, тоді як показники стимуляції ($M = 2,23$, $SD = 0,82$) у представників досліджуваних культурних просторів більш подібні. Фактично зазначені дані свідчать про специфічність соціокультурного простору в Україні, де молодь виявляє соціальну і громадянську активність, активно здійснює вільні вибори, самостійно ухвалює рішення, творчо вирішує проблемні ситуації, сміливо долає непередбачувані складні й екстремальні ситуації й прагне набутися знання про себе і свою країну. Така специфіка становлення цінностей особистості зумовлена модернізаційними процесами в цілому й використанням інноваційних технологій у навчально-виховному процесі в університетському просторі.

Отже, результати дослідження свідчать про те, що українські, а не румунські студенти можуть “піддаватися” соціокультурному контексту, який є більш сприятливим для засвоєння цінностей, пов’язаних

з фактором відкритості для змін. Оскільки в останні десятиліття активізуються прояви громадянської позиції українського народу, – наприклад, Помаранчева революція та прагнення українців до Європейського союзу (події Євромайдану), – то можна припустити, що ці процеси суттєво впливають на їхню свідомість. Можна стверджувати, що висока динаміка становлення цінностей українців пояснюється інтенсивним розвитком соціальних та культурних цінностей. Таким чином, українське студентство перебуває в такому соціальному просторі, який більшою мірою стимулює його відкритість для змін, ніж румунське. Україна порівняно з Румунією характеризується високою політичною напруженістю суспільства, його громадянською активністю та незмінним прагненням до незалежності.

У цілому результати емпіричного дослідження засвідчили дієвість однофакторної моделі цінностей відкритості до змін у кроскультурних вибірках, виявивши високий рівень становлення цінностей самостійності та цінностей стимуляції як основних аспектів становлення аксіосфери студентської молоді та визначили психологічну закономірність ціннісного фактору відкритості до змін у розвитку особистості раннього дорослого віку.

За методикою дослідження цінностей (PVQ) Ш. Шварца було вивчено цінності македонських і українських студентів. Констатовано істотну відмінність (згідно з їхнім культурним фактором) за всіма типами цінностей. Зокрема, українці оцінили вище, ніж македонці, такі цінності: самостійність ($F(1,424) = 1167,65, p < 0,001$), стимуляцію ($F(1,424) = 152,58, p < 0,001$), досягнення ($F(1,424) = 312,49, p < 0,001$), безпеку ($F(1,424) = 304,30, p < 0,001$), конформність ($F(1,424) = 201,49, p < 0,001$), традиції ($F(1,424) = 16,73, p < 0,001$), доброзичливість ($F(1,424) = 639,10, p < 0,001$), універсалізм $F(1,424) = 596,75, p < 0,001$. Таке оцінювання показало, що українська молодь спрямована на підтримання і самостійний вибір таких цінностей, які сприятимуть особистісним і професійним досягненням, забезпечать можливість бути конформними в будь-якому культурному просторі, безпеку і захищеність у життєвій перспективі, єдність зі своїм народом і національними традиціями, розвиток тенденцій свободи і толерантного ставлення до довкілля. Закономірним є той факт, що вищезазначені цінності українських студентів є менш доступними і реалізованими для них в сучасних соціальних умовах життя. Македонці ж оцінили вище, ніж українці, тільки владу – $F(1,424) = 13,01, p < 0,001$. Певно, умови життя македонців у складі колишньої Югославії активізували завдяки родинному простору вибір цінності влади.

На основі методики визначення суб'єктивного благополуччя SWL Е. Діенера у вибірках досліджуваних (македонці – $M = 4,82$; українці – $M = 4,69$) не було виявлено розбіжностей щодо задоволеності

життям – суб’єктивного благополуччя. Для українців, як засвідчують статистичні дані, характерна перспектива реалізації цінностей. При цьому домінантою виступає “атрактор цілі”, який спрямовує студентів на реалізацію вищезазначеного ряду цінностей у майбутньому життєвому просторі. Також варто враховувати ментальність українців, яким властиве суб’єктивне благополуччя на підставі реалізації буттєвих цінностей. На відміну від українців у македонців цілий ряд цінностей (безпека, конформність, доброзичливість, традиції та ін.) є реалізованим. Для цих досліджуваних змінені форми соціального життєіснування викристалізували новий ієрархічний ряд у їхній ціннісній сфері, що також визначило їхнє суб’єктивне благополуччя. На підставі кореляційного аналізу визначено взаємозв’язки між цінностями і суб’єктивним благополуччям у досліджуваних македонців та українців (табл. 2).

Таблиця 2

Коефіцієнти кореляції між цінностями і суб’єктивним благополуччям досліджуваних македонської та української вибірки

Цінності	Македонці, n=234		Українці, n=230	
	r	p	R	p
Самостійність	-0,076	n.s.	0,015	n.s.
Стимуляція	-0,084	n.s.	0,038	n.s.
Досягнення	-0,091	n.s.	0,019	n.s.
Влада	0,13	0,05	0,037	n.s.
Безпека	-0,214	0,001	-0,114	n.s.
Конформність	-0,40	0,001	-0,056	n.s.
Доброзичливість	-0,32	0,001	0,046	n.s.
Універсалізм	-0,24	0,001	0,048	n.s.
Традиції	-0,36	0,001	-0,048	n.s.

Примітка: значуща кореляція цінностей і задоволеності життям при $p < 0,05$ і $p < 0,001$, n.s. – незначуща.

Як видно з табл. 2, у досліджуваних македонських студентів існує взаємозв’язок між суб’єктивним благополуччям і цінностями конформності (безпека й конформність) та самоперевершення (доброзичливість, універсалізм і традиція). Достовірних кореляцій між змінними у досліджуваних українських студентів не виявлено, що підтверджує відсутність взаємозв’язку між ними і, відповідно, свідчить про те, що досягнення цінностей-цілей не завжди може корелювати із суб’єктивним благополуччям особистості ранньої дорослості. Отримані результати спрямовують національну освіту на розроблення і впровадження інноваційних програм становлення цінностей молоді з метою розширення її можливостей у конструюванні життєздатного соціокультурного простору, що актуалізувало б суб’єктивне благополуччя дорослої особистості. Отримані результати частково підтверджують наші очікування щодо взаємовідношень “здорових” (самостійності, доброзичливості,

універсалізму, стимуляції і досягнення) і “нездорових” (конформності, безпеки, влади і традицій) цінностей та суб’єктивного благополуччя.

Висновки. Отже, теоретичний аналіз провідних наукових підходів обґрунтування цінностей вимагає усвідомлення того, що вони відбивають культурні й соціальні (ідеологічні і політичні) носії суспільства, соціальної групи та особистості, а емпіричне дослідження частково підтвердило гіпотезу про закономірність зв’язку між суб’єктивним благополуччям і цінностями особистості. Цінності конформності й традицій виявилися значуще пов’язаними із задоволеністю життям для македонської групи дорослих, що підтвердило наші очікування щодо негативного співвідношення “нездорових” цінностей із суб’єктивним благополуччям. Молоді люди, цінності яких орієнтовані на володіння речами та їх накопичення на протигагу духовним цінностям, виявляються зазвичай менш задоволеними власним життям. Молодь із досліджених країн, яка володіє сильними і розвиненими “здоровими” цінностями, відчуває себе в житті краще, і навпаки, носії “нездорових” цінностей найчастіше не задоволені життям і відчувають через це певний неспокій.

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дало змогу виявити кількісно-якісні показники становлення цінностей особистості віку ранньої дорослості в різних культурних просторах, визначити роль фактору відкритості до змін у становленні цінностей, простежити зв’язок між становленням цінностей і суб’єктивним благополуччям. Це вимагає виокремлення соціально-психологічних факторів і механізмів становлення цінностей особистості в ранньому дорослому віці, про що йтиметься в наступних публікаціях.

Перспективу наукового пошуку вбачаємо в подальшому розкритті психологічних засад ціннісного становлення особистості з урахуванням її благополуччя й психічного здоров’я у кризовому суспільстві.

Література

1. Баева Л. В. Ценности изменяющегося мира: Экзистенциальная аксиология истории : монография / Л. В. Баева. – Астрахань, 2004. – 278 с.
2. Лэнгле А. Введение в экзистенциально-аналитическую теорию эмоций: прикосновение к ценности / А. Лэнгле // Вопросы психологии. – 2004. – № 4. – С. 3–21.
3. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия / Альфред Лэнгле. – Москва : Генезис, 2004. – 128 с.
4. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / Абрагам Г. Маслоу ; пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. – Санкт-Петербург : Евразия, 2001. – 478 с.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл – Москва : Прогресс, 1990. – 368 с.
6. Murray H. A. Personality in Nature, Society, and Culture / Murray H. A., Clyde K. – New York : Knopf, 1953.
7. Rokeach M. The nature of human values / M. Rokeach. – New York : Free Press, 1973. – 438 p.

8. Romanyuk L. A problem of method in research of values: instruments, technologies, perspectives / L. Romanyuk // Problems of empirical researches in Psychology: The Collection of scientific works psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv. – 2009. – № 3. – P. 69–75.
9. Romanyuk L. Interplay between subjective well-being and personality values' becoming / L. Romanyuk, R. Dimitrova, O. Spasovski // Caucasus Journal of Social Sciences. – 2014. – Vol. 7. – Is. 1. – P. 177–179.
10. Rotter B. J. Social learning and clinical psychology / B. J. Rotter // Edition, reprint. Publisher, Johnson Reprint Corporation, 1954. – 466 p.
11. Schwartz S. H. Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? / S. H. Schwartz // Journal of Social Issues. – 1994. – Vol. 50. – № 4. – P. 19–45.
12. Schwartz S. H. Universalism values and the inclusiveness of our moral universe / S. H. Schwartz // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2007. – № 38 (6). – P. 711–728.
13. Schwartz S. H. Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis / S. H. Schwartz, K. Boehnke // Journal of Research in Personality. – 2001. – Is. 38. – № 3. – P. 230–255.
14. Vandenberg R. J. A review and synthesis of the measurement invariance literature: Suggestions, practices, and recommendations for organizational research / R. J. Vandenberg, C. E. Lance // Organizational Research Methods. – 2000. – № 3(1). – P. 4–70.

References

1. Bayeva, L. V. (2004). *Tsennosti izmenyayushchegosya mira: Ekzistentsialnaya aksiologiya istorii* [Values of a changing world: the existential axiology of history]. Astrakhan (rus).
2. Léngle, A. (2004). Vvedeniye v ekzistentsialno-analiticheskuyu teoriyu emotsiy: prikosnoveniye k tsennosti [Introduction to the Existential Analytical Theory of Emotions: Touching Value]. *Voprosy psikhologii* [Questions of Psychology], 4, 3–21 (rus).
3. Léngle, A. (2004). *Zhizn, napolnennaya smyslom* [A life full of meaning]. Moscow: Genezis Publ. (rus).
4. Maslou, A. G. (2001). *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and personality]. Translation by A. M. Tatlybayeva. St. Petersburg: Evraziya Publ. (rus).
5. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskakh smysla* [Man's Search for Meaning]. Moscow: Progress Publ. (rus).
6. Murray, H. A., & Clyde, K. (1953). *Personality in Nature, Society, and Culture*. New York: Knopf.
7. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
8. Romanyuk, L. (2009). A problem of method in research of values: instruments, technologies, perspectives. *Problems of empirical researches in psychology: the Collection of scientific works psychology*, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 3, p. 69–75.
9. Romanyuk, L., Dimitrova, R., & Spasovski, O. (2014). Interplay between subjective well-being and personality values' becoming. *Caucasus Journal of Social Sciences*, Vol. 7, Is. 1, pp. 177–179.

10. Rotter, B. J. (1954). *Social learning and clinical psychology*. Edition, reprint. Publisher, Johnson Reprint Corporation.
11. Schwartz, S. H. (1994). Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? *Journal of Social Issues*, vol. 50, № 4, pp. 19–45.
12. Schwartz, S. H. (2007). Universalism values and the inclusiveness of our moral universe. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38 (6), 711–728.
13. Schwartz, S. H., & Boehnke, K. (2001). Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality*, Is. 38, № 3, 230–255.
14. Vandenberg, R. J., & Lance, C. E. (2000). A review and synthesis of the measurement invariance literature: Suggestions, practices, and recommendations for organizational research. *Organizational Research Methods*, 3(1), 4–70.

Romanyuk L. V. Methodology and Experience of Study of the Adult's Personality's Values in a Cross-Cultural Context

The definition of values in the scientific literature, the motivational basis for the formation of the values of the individual and the relation between the concepts of "value" and "values orientation" are analyzed; the author's definition of the concept of "formation of personality's values" is substantiated, and the cross-cultural relations of the values' formation in the Ukrainian and Romanian and the Ukrainian and Macedonian samples are highlighted. The results of explanatory (EFA) and confirmatory (CFA) factor analysis are presented based on the results measuring of the personal values' of these categories of subjects formation. It is made a cross-cultural comparison between the peculiarities of the values formation and the axiofactor of openness to changes, and its results are analyzed. There are given the data of the empirical study which partly confirmed the hypothesis about the regularity of the relationship between subjective well-being and the values of the individual. The values of conformity and traditions proved to be significantly related to the satisfaction with life for the Macedonian group of adults, which confirmed the expectation of a negative relations between "unhealthy" values and subjective well-being. It has been found that young people, whose values are focused on the possession of things and their accumulation in contrast to spiritual values, are usually less satisfied with their own lives; young people from the studied countries, who have strong and developed "healthy" values, feel better in their lives, and the carriers of "unhealthy" values, on the contrary, are often dissatisfied with their lives and are therefore experiencing a certain amount of anxiety.

Key words: values, formation of personality values, explanatory factor analysis, confirmatory factor analysis, personality values, subjective well-being.

© Романюк Л. В.

І. Г. Губеладзе

ЗАСОБИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ, ЯКА МІГРУВАЛА В МІСТО

Розглядаються основні соціально-психологічні засоби підтримки сільської молоді в процесі її міграції до міста. Обстоюється думка, що переїзд із сільської місцевості до принципово іншого, міського, середовища є складною життєвою ситуацією і може супроводжуватися різного роду дезадаптаційними проявами. Основними деструктивними переживаннями під час міграції можуть бути тривожність, напруженість, розгубленість, безпорадність та песимізм. Обґрунтовується доцільність використання різноманітних напрямів і форм роботи з різними категоріями молодих мігрантів: сільськими старшокласниками на етапі прийняття ними рішення про переїзд, студентами сільського походження та працюючою в місті сільською молоддю. Ефективні засоби мають бути спрямовані на актуалізацію соціальної мобільності сільської молоді, активізацію її самосприйняття в новому середовищі, підвищення рівня рефлексії і вироблення вміння ставити життєві цілі з урахуванням реальної соціальної ситуації та досягати їх. Важливим складником адекватної адаптації названо розширення самосвідомості мігранта – уміння усвідомлено робити вибір і брати відповідальність за його наслідки, тобто постійно самовдосконалюватись у процесі особистісного розвитку. Основні напрями цієї роботи мають бути пов'язані зі стимуляцією розвитку таких особистісних якостей, як самостійність, відповідальність, інтегрованість, а також керованість пізнавальної та емоційної діяльності. Описано авторську програму соціально-психологічного тренінгу соціально-психологічної адаптації студентів сільського походження до міського середовища, яка має п'ять модулів. Метою запропонованого тренінгу є сприяння психологічній адаптації студентів сільського походження до нового соціального середовища, знаходження оптимальних моделей поведінки в міському середовищі, формування навичок конструктивного спілкування та ефективної взаємодії із жителями міста. Програму апробовано практичними психологами низки закладів вищої освіти, які підтвердили її ефективність і доцільність використання в роботі із студентами сільського походження.

Ключові слова: сільська молодь, міграція, місто, психологічна підтримка, соціально-психологічний тренінг.

Постановка проблеми. Мігруючи із сільської місцевості до міста, молода людина стикається з принципово іншою, часто незнайомою, реальністю, що може призводити до виникнення дисонансу між

внутрішніми прагненнями та очікуваннями і реальною соціальною ситуацією. Молодь сільського походження, яка прагне залишитися в місті, не просто адаптується до умов міського середовища, а намагається інтегруватися до міської спільноти, стати її членом, носієм її норм і цінностей. Таке входження молодого людини в спільноту, переживання своєї належності до неї має забезпечити почуття внутрішнього комфорту і допомогти уникнути самотності.

Ситуація міграції із села до міста незалежно від рівня мотивації є досить складною для молодого людини. Нові умови життя, що часто дисонують зі звичним устроєм, висувають до неї нові вимоги. Постає необхідність адаптації молодого людини до нових умов життя, нових цінностей і соціальних норм. Вибір тієї чи іншої адаптаційної стратегії, з одного боку, зумовлений психологічними особливостями особи, а з другого – визначає напрям подальшого розвитку особистості та можливість її самоствердження і самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з результатами досліджень В. О. Чигрина, найактивніше міграція мешканців села до міста, відбувається саме у віці 15–24 роки [7]. Тож найважливішою і наймасовішою групою сільської молоді, яка мігрує до міста, є сільська молодь, яка прагне здобути освіту. Безумовно, вступ до вищого навчального закладу сам по собі є кризовим періодом і спричинює численні прояви дезадаптації серед студентства. Цьому питанню присвячено низку робіт, в яких обґрунтовується доцільність психолого-педагогічного супроводу адаптації першокурсників до навчання в закладах вищої освіти (далі – ЗВО), розроблено тренінги, спрямовані на вирішення цих завдань (О. Д. Кайріс [2], Л. М. Константинова [3], І. В. Сингаївська [4], Н. В. Хазратова [6] та ін.). Для студентів сільського походження ця ситуація ускладнюється ще й необхідністю адаптуватися до нового, міського, середовища, засвоювати правила і норми життя в міському соціумі, оволодівати міським способом життя. Тому процес адаптації сільської молоді, яка приїхала на навчання до міста, не можна розглядати окремо від загальних процесів адаптації студентства до нових умов життя.

У цьому контексті вищі навчальні заклади стають свого роду середовищем, що сприяє входженню частини сільської молоді в міську спільноту і засвоєнню міського способу життя. Саме під час навчання відбувається чи не найперша реальна зустріч молоді сільського походження з містом. Важливим аспектом у цьому сенсі вважаємо ресурси та адаптаційні можливості, які надаються їй під час навчання. Особливу роль у цьому процесі відіграє соціально-психологічна служба ЗВО, діяльність якої спрямована на забезпечення умов для повноцінного і гармонійного індивідуального розвитку студентів, формування у них здатності до саморозвитку і самовиховання, сприяння збереженню та

укріпленню їхнього здоров'я, підвищенню адаптивних можливостей студентів та становлення соціально активної особистості [2]. Серед головних напрямів діяльності психологічної служби можна виділити такі: надання психолого-педагогічної і соціальної допомоги студентам, які перебувають у кризовій життєвій ситуації, з метою успішної адаптації до нових умов навчання і життєдіяльності; здійснення психолого-педагогічних заходів для усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці; корекція порушень у спілкуванні, несприятливих форм емоційного реагування і стереотипів поведінки, конфліктних взаємин; проведення психологічних тренінгів для зняття стану тривожності, нервово-психічної напруженості; навчання прийомів релаксації та саморегуляції; відпрацьовування нових прийомів і способів поведінки; подолання емоційних труднощів у період адаптації та формування позитивної життєвої перспективи.

Поряд з дидактичною та професійною адаптацією, яку переживають першокурсники [3], важливим є виокремлення соціально-психологічного її аспекту, що пов'язаний із засвоєнням нових соціальних норм, встановленням та підтриманням студентом певного соціального статусу в міському середовищі та новому колективі. Тож, на нашу думку, тренінгові заняття із студентами сільського походження, що мають на меті оптимізацію процесу їхньої адаптації в місті, коректно поєднувати із заняттями, спрямованими загалом на адаптацію першокурсників до навчання у вищому навчальному закладі.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Аналіз наукових досліджень показав, що наукові розвідки більшою мірою зосереджені на соціально-демографічних та економічних наслідках міграції для існування й розвитку села. При цьому особистість мігранта, який постає перед необхідністю адаптації до нових умов життя та пошуку власної ідентичності, залишається поза увагою дослідників. Маловивченими є психологічні аспекти міграції та пов'язані з нею можливості зміни в структурі ідентичності мігранта. Загалом відчувається брак практичних розробок щодо соціально-психологічної підтримки саме сільських студентів у процесі їхнього входження у нове навчальне і соціальне (міське) середовище.

Мета статті: огляд основних соціально-психологічних засобів підтримки сільської молоді в процесі її входження в міське середовище.

Вклад основного матеріалу дослідження. Проблема запобігання дезадаптаційним проявам, що можуть супроводжувати процес входження сільської молоді в міську спільноту, вимагає комплексного та різнопланового аналізу. Ми свідомі того, що питання міграції сільського населення до міста неможливо подолати виключно психологічними засобами підтримки чи корекції уявлень сільської молоді, оптимізації її внутрішніх ресурсів. До реалізації цих завдань мають долучитися

фахівці різних галузей. Однак коректна та своєчасна психологічна допомога здатна якщо не істотно полегшити, то принаймні оптимізувати та пом'якшити процеси адаптації молоді сільського походження в міській спільноті шляхом узгодження її власних ресурсів та очікувань з можливостями, які надає місто.

Варто відмітити, що не всі мігранти із сільської місцевості потребують психологічної допомоги. За умови достатнього розвитку соціальної мобільності та вміння використовувати власний внутрішній ресурс людина здатна сама конструктивно долати суперечності й успішно адаптуватися до нового середовища. Однак є численна група молоді, яка потребує якщо не психологічної допомоги, то принаймні підтримки в складній життєвій ситуації, що може виникнути в результаті міграції. Тож наші рекомендації більшою мірою стосуватимуться саме цієї категорії молоді.

На нашу думку, соціально-психологічна підтримка сільської молоді може реалізовуватися в кількох напрямках. По-перше, це просвітницька і психологічна робота серед сільських школярів, а особливо старшокласників, спрямована на усвідомлення ними власних ресурсів і планів, оптимізацію побудови життєвих завдань і можливості їх реалізації, усвідомлення позитивних і негативних рис як сільського, так і міського життя; свідоме зважування та обґрунтований вибір власного життєвого шляху. По-друге, важливо організувати психологічну підтримку молоді сільського походження, яка приїхала в місто здобувати освіти, незалежно від того, має вона намір залишатися в місті назавжди чи планує повернутися в село. Третім і найскладнішим, на нашу думку, з погляду організації напрямом роботи можна назвати психологічний супровід сільських мігрантів, які приїхали до міста в пошуку роботи, через брак у них часу, бажання і можливостей для отримання психологічної допомоги.

Варто враховувати, що часто-густо вибір на користь міграції до міста здійснюється сільськими старшокласниками не в результаті власних обмірковувань, а за зразком чи настановами значущих дорослих та однолітків. Серед сільського населення існує глибоке переконання, що місто має комфортні умови життя, силу-силенну можливостей і може суттєво змінити спосіб та якість життя особи. Згідно з такими уявленнями сам факт проживання в місті вже забезпечує кожного комфортними умовами, гарною роботою, нескінченними можливостями, а міграція односельців до міста сприймається як певного роду успіх і досягнення. При цьому абсолютно не важливо, наскільки реальна ситуація відповідає їхнім уявленням про життя в місті. Таке ставлення сільського населення, по-перше, детермінує активне переселення молодого покоління в місто, а по-друге, зменшує, а часто й унеможливорює повернення

мігранта в село, оскільки такий крок буде сприйматися з нерозумінням, а подекуди й з осудом.

Як показали результати нашого дослідження [1], сільські старшокласники мають гіпертрофоване уявлення про переваги міста як бажаного місця проживання та пошуку роботи. Вони часто очевидно переоцінюють ті можливості, які можуть надати їм міське середовище і міський спосіб життя. Враховуючи, що далеко не завжди місто виправдовує сподівання й очікування сільської молоді, що здійснила міграцію, далеко не всім вдається реалізувати власні можливості в повному обсязі; така ситуація може тільки поглиблювати відчуття незадоволеності і внутрішнього дискомфорту. У цьому контексті постає необхідність формування адекватного образу міського і сільського способу життя, їхніх переваг та недоліків, пошуку власного місця в суспільстві, формування зрілої соціальної ідентичності.

Молода людина сільського походження приїздить у місто з уже більш-менш сформованою картиною світу, власними переконаннями і цінностями, які, потрапляючи в нові обставини, мають дорозвинутися або ж змінитися. Новий соціальний статус вимагає від мігранта не лише усвідомлення вже наявних смислів, а й породження нових. Переживання невідповідності між власними можливостями і потребами має призвести до осмислення особою складної ситуації як невідповідності своїх індивідуальних уявлень реальній ситуації.

Вольові зусилля в цьому контексті відіграють значну роль у процесі успішної адаптації сільської молоді в місті та в пошуку свого місця у новому соціальному просторі. Воля особистості як рефлексивний пласт свідомості слугує “функціональним органом” подолання неузгодженості зовнішнього і внутрішнього світу, тому недостатній розвиток вольової сфери може призвести до зламу життєвого задуму та кризи ідентичності.

Неможливість реалізації старої системи потреб та ієрархії цінностей і смислів призводить до тяжких переживань першокурсника, які можуть стати переломними, тобто змінити напрям його розвитку від особистісного зростання до стагнації чи девіації. Невідповідність сформованих раніше уявлень новим умовам проявляється в неможливості реалізувати життєві потреби за допомогою наявних можливостей і викликає низку переживань. У такій ситуації молода людина не може побороти життєву скруту, віднайти нові потреби та сенс життя, а також розвинути в собі нові можливості для реалізації цих потреб. Найбільш типовими проблемами соціально-психологічної адаптації студентів сільського походження можуть бути ілюзорне уявлення про навчання та життя в місті, розмитість життєвих планів і цілей, вузькі соціальні мотиви та невизначеність власної стратегії життєконструювання.

Ефективність соціальної адаптації студента сільського походження залежить від того, наскільки адекватно він сприймає зовнішній світ і наскільки складними є переживання його внутрішнього світу. Ступінь пристосування до нових умов життя виражається мірою узгодженості його внутрішніх потреб з можливостями їхньої реалізації в конкретній ситуації. Прагнення молодшої людини здобути вищу освіту і її неспроможність здійснити це через зіткнення з непереборними перешкодами ведуть до переживання ситуації як фрустраційної. Житлові і фінансові проблеми, непосильність навчального матеріалу, вади здоров'я, невміння організувати свій час, неприйняття студентською групою, неуспіх серед протилежної статі тощо можуть сприйматися як проблеми, що унеможливають самореалізацію та самоствердження в новому соціальному просторі. Оцінка першокурсником перешкод як непереборних призводить до фрустрації як неможливості реалізації мотиву та досягнення поставлених цілей.

Серед причин фрустрації можуть бути як реальні невдачі, так і антиципування несприятливого розвитку подій. Результатом цього переживання стає втрата сенсу і мети, а також дезорганізація продуктивної діяльності. Переживання фрустрації пов'язане з відчуттям загального дискомфорту, тривожності, страху, гніву, що спрямовані як назовні, так і всередину. Надлишкова психічна напруженість у разі фрустрації зумовлюється багатьма чинниками: значущістю ситуації, наявністю досвіду виходу з подібних ситуацій, ригідністю чи мобільністю психічних функціональних структур, які забезпечують діяльність особи.

Складність зовнішнього світу молодша людина сільського походження може подолати шляхом удосконалення світу внутрішнього, що убезпечило б її від неуспішної психозахисної поведінки чи то невротизації і спрямувало до продуктивної діяльності. Саме завдяки коректній побудові життєвих завдань та набуттю відповідних навичок особа може протистояти фрустраційним переживанням. Поведінковий тренінг умінь, транзактний аналіз, різноманітні рольові та психологічні ігри можуть допомогти студентам сільського походження вписатися в ритм міського життя, уникнувши при цьому особливих фрустрацій та дезадаптивних проявів.

Деструктивні переживання виявляються найчастіше у вигляді тривожності, напруженості, розгубленості, безпорадності, песимізму тощо. Отож маємо виокремити ці види переживань, з'ясувати умови їх виникнення, запропонувати не лише засоби виходу з критичних ситуацій, а й намітити шляхи і способи розвитку в собі впевненості, оптимізму, зацікавленості тощо. Молода людина сільського походження має досягти зрештою душевної рівноваги і цільової осмисленості свого подальшого життя, а для цього вона повинна за допомогою власних

переживань перетворити складну ситуацію, що може виникнути внаслідок міграції, з тяжкої і безглуздой в осмислену, привабливу й успішну.

Робота зі студентами сільського походження може зосереджуватися на кількох основних аспектах. Перш за все це подолання конфліктів і непорозумінь у спілкуванні з міськими однолітками, оптимізація взаємодії цих двох груп молоді. По-друге, сприяння адаптації сільської молоді до міського темпу і способу життя, а також аналіз власних планів і перспектив, підтримка в постановці життєвих завдань і побудові життєвих планів.

У цьому контексті можна виділити *три основні напрями роботи психологічної служби* у вищому навчальному закладі. Перший – забезпечити індивідуальне психологічне консультування для студентства, у тому числі з проблем адаптації до міського середовища. Для цього важливо, щоб психолог володів основною інформацією щодо перебігу адаптаційних процесів у студентів сільського походження, про можливі труднощі, у тому числі і соціально-психологічного плану, з якими може зіткнутися молода людина.

Другий, досить ефективний, напрям – розроблення і впровадження спеціально-психологічних тренінгових програм, спрямованих на актуалізацію соціальної мобільності сільської молоді, активізацію її самосприйняття в новому середовищі, підвищення рівня рефлексії і вміння ставити життєві цілі з урахуванням реальної соціальної ситуації та досягати їх.

Третім важливим напрямом роботи, на наш погляд, є інтеграція в тренінгові програми, що активізують адаптаційні можливості студентства під час навчання у ВНЗ, окремих занять, що сприяли б зміцненню дружніх взаємин між сільською і міською молоддю, кращому розумінню ними одне одного.

Отже, йдеться про необхідність формування надалі в сільських старшокласників і студентів сільського походження соціально-професійних і поселенських орієнтацій, спрямованих на свідомий вибір місця проживання і роботи.

Ще однією важливою групою, яка потребує соціально-психологічної підтримки в процесі міграції, є сільська молодь, яка переїхала до міста в пошуках роботи. Чисельність цієї групи молоді (і загалом сільського населення) у великих містах постійно зростає. Складність надання психологічної підтримки цій категорії населення пов'язана перш за все з неможливістю його об'єднання для групових форм роботи, тож чи не єдиним засобом допомоги йому залишається індивідуальне психологічне консультування. До того ж така молодь має на меті пошук роботи і заробляння грошей, а отже, у неї майже не залишається вільного часу і фінансових ресурсів для роботи із психологом. Ще одним осе-

редком надання психологічної допомоги цій групі молоді можуть стати центри зайнятості, де можна організувати групові тренінги та індивідуальне консультування. На нашу думку, робота в таких групах має бути більшою мірою спрямована не на розуміння переваг і недоліків життя в селі і місті, а на усвідомлення власних ресурсів і рівня їхньої відповідності соціальним очікуванням, а також на засвоєння ефективних технік самодопомоги.

Важливим складником адекватної адаптації є розширення самосвідомості мігранта – його вміння усвідомлено робити вибір і брати відповідальність за його наслідки, тобто постійно самовдосконалюватись у процесі особистісного розвитку. Основні напрями цієї роботи мають бути пов'язані зі стимуляцією розвитку таких особистісних якостей, як самостійність, відповідальність, інтегрованість, а також керованість пізнавальної та емоційної діяльності. Для вдосконалення навичок долаття внутрішніх конфліктів доцільно використовувати техніки когнітивної і позитивної психокорекції, рефлексивного тренінгу та організаційно-діяльнісних ігор.

Зняття надлишкової напруженості, стан релаксації, а також здатність до самостійного переборювання невпевненості, страхів і тривог досягаються завдяки аутогенному тренуванню, прогресивно-м'язовій релаксації, поведінковому тренінгу тощо. Психологічна допомога особі, яка переживає кризу ідентичності, передбачає також проведення психологічного консультування, застосування у вигляді тренінгів методів гештальттерапії, логотерапії, медитативної і трансперсональної психокорекції, що може забезпечити позитивні зрушення в самосприйманні та активне формування позитивної ідентичності. Однак варто пам'ятати, що кожне кризове переживання: стрес, фрустрація, внутрішній конфлікт, криза ідентичності, – є глибоко специфічним і через це вимагає окремої стратегії психокорекції і свого набору психотехнік.

Одним з найефективніших і найпоширеніших методів роботи з профілактики та подолання негативних проявів дезадаптації, у тому числі і сільської молоді в місті, є соціально-психологічний тренінг, що базується на принципах взаємодії, активності учасників, опори на груповий досвід та наявності зворотного зв'язку. У такий спосіб створюється середовище спілкування, яке характеризується відкритістю, взаємодією учасників, рівністю їхніх аргументів, накопиченням спільного досвіду, можливістю отримати відверту інформацію про враження від своєї особистості. Тренінг дає змогу реалізувати необхідні психологічні умови розвитку професійної та особистісної самосвідомості людини, актуалізувати її ресурси, змінити її поведінку, ставлення до світу та інших людей. З огляду на методичну універсальність, практичну спрямованість і доступність тренінгу його можна вважати перспективним

засобом особистісного вдосконалення людини. Інтенсивне інтерактивне навчання під час тренінгу дає змогу протягом короткого терміну опанувати великий обсяг інформації і закріпити отримані знання та вміння на практиці. Соціально-психологічний тренінг є активною формою навчання, в процесі якого учасники мають можливість емоційно пережити в особистому досвіді й інтеріоризувати психологічні знання. Навички відпрацьовуються за допомогою певних прийомів і вправ, рольових ігор, групових дискусій, моделювання ситуацій тощо.

Нами було розроблено й апробовано в низці закладів вищої освіти *програму тренінгу соціально-психологічної адаптації студентів сільського походження до міського середовища* [1, с. 170–181]. В основу цього тренінгу покладено розуміння соціально-психологічної адаптації, запропоноване К. Роджерсом і Р. Даймонд. Його компонентами є загальний рівень адаптивності, або соціальна гнучкість, прийняття себе, прийняття інших, емоційний комфорт, внутрішній контроль, домінування, реальне сприйняття ситуації або низький рівень ескапізму (див. [5, с. 193–197]). Як показали результати дослідження, процес входження молоді людини сільського походження в міське середовище може супроводжуватися різного роду дезадаптаційними проявами, ускладненнями у формуванні зрілої соціальної ідентичності. На запобігання цим проявам і подолання пов'язаних з ними ускладнень і спрямований наш тренінг [1, с. 150-157]. Завдання спрямовані на активізацію адаптивних можливостей сільської молоді, яка приїхала до міста, щоб здобути освіту, і планує залишитися жити в місті.

Мета тренінгу – сприяння психологічній адаптації студентів сільського походження до нового соціального середовища, знаходження оптимальних моделей поведінки в міському середовищі, формування навичок конструктивного спілкування та ефективної взаємодії із жителями міста.

Програма складається з п'яти окремих тематичних, логічно завершених модулів. Запропонований тренінг сприяє адаптації студентів вищих навчальних закладів, які приїхали із сільської місцевості, до міського способу життя, посилює динаміку цього процесу за рахунок його актуалізації та переведення на більш усвідомлюваний рівень.

Завдання тренінгу:

- підвищення рівня саморозуміння студентів та прийняття ними інших на основі зростання самооцінки та розвитку рефлексивних навичок;
- розвиток уявлень про новий соціальний (поселенський) статус;
- формування позитивного ставлення до своїх можливостей, а також уміння долати труднощі, що виникають, і надавати підтримку іншим;
- актуалізація життєвих планів щодо самореалізації в різних сферах життя;

- формування ефективних стратегій соціально-психологічної адаптації в місті;
- засвоєння норм міського способу життя;
- розвиток уміння приймати рішення;
- корекція хибних очікувань і типових ілюзій щодо міського середовища та міського способу життя;
- відпрацювання навичок конструктивної взаємодії з однолітками та знаходження оптимальних моделей поведінки в новому середовищі;
- усвідомлення мотивів власної міграції в місто і прийняття зваженого й відповідального рішення щодо подальшого місця проживання.

Тренінг проводиться серед студентів-першокурсників сільського походження. Програма розрахована на п'ять занять по 1,5 години, що проводяться один раз на тиждень. Програма тренінгу передбачає також виконання учасниками домашніх завдань.

Перший модуль – “Знайомство”, метою якого є створення довірливої атмосфери, налаштування учасників на подальшу роботу, обговорення правил і способів взаємодії у тренінговій групі, виявлення очікувань від тренінгу. Незважаючи на те, що учасники можуть бути студентами однієї академічної групи і вже досить добре знати одне одного, проведення цього модуля допомагає краще пізнати інших, створити довірливу атмосферу і налаштуватися на подальшу роботу.

Важливо на початку і в кінці тренінгу провести попередню і контрольну діагностику рівня соціально-психологічної адаптації студентів. Для цього доцільно використати методику “Соціально-психологічна адаптація” К. Роджерса і Р. Даймонд (див. [5]).

За результатами наших досліджень типовими психологічними проблемами, з якими стикається молодь сільського походження, мігруючи до міста, є:

- 1) хибні, неадекватні очікування та ілюзорні уявлення щодо умов та способу життя в місті;
- 2) невизначеність життєвих планів і цілей, загальної життєвої стратегії;
- 3) передчасна ідентичність, сформована під суттєвим впливом батьків та інших значущих дорослих, несформованість власної позиції;
- 4) необізнаність з поведінковими нормами і стандартами, прийнятими в міському середовищі;
- 5) “зовнішня” мотивація навчання (наприклад, навчання “для батьків”).

Однак для тренера важливо діагностувати актуальні проблеми саме цієї групи і в ході занять зробити акцент та більше зосередитися на подоланні виявлених проблем.

Під час виконання цього модуля учасники працюють із власними асоціаціями на слова “місто” і “село”. У такий спосіб визначаються найбільш типові асоціації, що дає змогу діагностувати міру сформованості уявлень студентів про місто і село, їхню схожість і відмінності, реальність цих уявлень та актуальні проблеми, пов’язані з переїздом до міста. Тренер обов’язково має звернути увагу на низку відмінностей між селом і містом, допомогти учасникам усвідомити, що переїзд до міста вимагає від них засвоєння нового соціального досвіду, уміння долати негативні переживання; а завдання, які будуть виконуватися під час тренінгу, покликані допомогти їм в опануванні таких складних ситуацій.

Мета *другого модуля “Прийняття себе”* – допомогти учасникам усвідомити власні позитивні і негативні риси, підкреслити власну унікальність; сприяти формуванню позитивної самооцінки та самоприйняття учасників.

Важливо наголосити, що переїзд до міста дає кожному новий досвід: інколи – позитивний, а інколи – і негативний. Часто такий досвід має як позитивні, так і негативні наслідки, і головне завдання – навчитися визначати позитивні сторони кожної ситуації і долати негативні емоції, якими може супроводжуватися новий досвід.

Вправи, запропоновані в другому модулі, сприяють актуалізації самопізнання та пізнання інших учасників, допомагають усвідомити, які їхні особистісні риси можуть стати в пригоді під час проживання в місті; дають змогу отримати зворотний зв’язок від групи; сприяють розвитку вміння адекватно сприймати себе та інших, глибше розуміти цінність кожної людини, бачити позитивні сторони і можливості кожного. Тренер підкреслює, що не існує людей, які мали б лише позитивні або лише негативні риси. Найкраща людина має свої недоліки, а найгірша – свої достоїнства, при цьому всі хочуть прожити щасливе життя. Для цього потрібно долати свої недоліки і розвивати переваги.

У *третьому модулі “Прийняття інших”* ми ставимо за мету допомогти учасникам усвідомити відмінності між сільським і міським населенням, формувати конструктивні способи взаємодії з міськими жителями, діагностувати життєву позицію і поведінку учасників.

Четвертий модуль “Мої емоції” має на меті розвивати здатність студентів аналізувати власні емоційні стани; систематизувати уявлення, пов’язані з індивідуальним досвідом подолання негативних емоційних станів; сприяти розвитку емоційної чутливості, уміння розуміти та адекватно сприймати інших людей.

Робота під час *п’ятого модуля “Стратегії поведінки”* спрямована на те, щоб навчити студентів вибудовувати реальні життєві плани, приймати зважені рішення та брати відповідальність за їхні наслідки. Кожному з нас доводиться щодня безліч разів приймати рішення – як

прості, так і складні. У житті трапляються ситуації, коли для того, щоб прийняти правильне рішення, слід усе ґрунтовно зважити. Відтак тренер за допомогою схеми розтлумачує учасникам п'ять основних етапів прийняття будь-якого рішення. Важливим моментом роботи є тренування поведінки, незалежної від впливу інших, здатності самостійно приймати рішення в ситуації тиску з боку групи. Наприкінці роботи потрібно проаналізувати можливості застосування набутого досвіду на практиці, підбити підсумки виконаної роботи. Учасникам пропонується звернутися до "чарівної скриньки" і поміркувати, чи справдилися їхні очікування протягом тренінгу, чого вдалося, а чого не вдалося досягти.

Висновки. Запропоновані засоби психологічної підтримки сільської молоді, яка мігрувала в місто, можуть стати основою вдосконалення роботи соціально-психологічних служб, спрямованої на формування адаптивних можливостей молоді. Розглянуті форми роботи можуть слугувати практичним інструментом для роботи як із сільською молоддю, яка вже мігрувала до міста і хоче адаптуватися тут, так і зі студентами сільського походження 1–3-х курсів, які нещодавно переїхали до міста, але планують повернутися в сільську місцевість (зокрема допоможуть їй узгодити свої життєві плани). Коректно і вчасно організована психологічна підтримка молоді сільського походження, яка мігрувала до міста чи має намір це зробити, здатна пом'якшити труднощі соціально-психологічної адаптації, допомогти їй краще усвідомити власні життєві орієнтири й успішно інтегруватися в міську спільноту. Таку допомогу слід спрямувати на активізацію внутрішніх ресурсів людини, подолання нею кризової життєвої ситуації, вивченої безпорадності та різних проявів дезадаптації, опанування дієвих засобів самопомоги.

Перспективу подальших досліджень можуть становити наукові розвідки і практичні розробки соціально-психологічного супроводу входження працюючої молоді сільського походження в міське середовище, напрацювання дієвих механізмів впливу на її адаптацію в новому соціальному середовищі.

Література

1. Губеладзе І. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності : монографія / Ірина Губеладзе. – Київ : Міленіум, 2015. – 236 с.
2. Кайріс О. Д. Сучасний стан і тенденції розвитку психологічної служби ВНЗ в Україні і за кордоном [Електронний ресурс] / О. Д. Кайріс // Вісник психології і педагогіки : зб. наук. праць / Ін-т психології і соц. педагогіки КМПУ ім. Б. Д. Грінченка; Моск. гуманітар. пед. ін-т. – Київ, Москва, 2010. – Вип. 2. – Режим доступу : <http://www.psych.kiev.ua>.
3. Константинова Л. М. Специфіка соціалізації студентів-першокурсників на етапі адаптації до нових умов навчання [Електронний ресурс] / Л. М. Константинова – Режим доступу : <http://lib.znaimo.com.ua/docs/323/index-1020068.html>.

4. Сингаївська І. В. Комунікативний тренінг як засіб адаптації першокурсників до навчання у вищому навчальному закладі [Електронний ресурс] / І. В. Сингаївська // Вісник психології і педагогіки. – Режим доступу: http://www.psyh.kiev.ua/index.php?title=Сингаївська_І.В.
5. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – Москва : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 490 с.
6. Хазратова Н. В. Включення студента до соціально-психологічного простору ВНЗ: типи особистісних проблем та консультативна робота з студентами / Н. В. Хазратова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 2. – С. 5–8.
7. Чигрин В. О. Сільська молодь: досвід комплексного соціологічного аналізу : монографія / В. О. Чигрин. – Мелітополь, 2006. – 384 с.

References

1. Hubeladze, I. (2015). *Silska molod u misti: poshuk identychnosti* [Rural Youth in City: Search for Identity]. Kyiv: Millenium Publ. (ukr).
2. Kairis, O. D. (2010). Suchasnyi stan i tendentsii rozvytku psykhologichnoi sluzhby VNZ v Ukraini i za kordonom [Current status and tendencies of psychological service in universities in Ukraine and abroad]. *Visnyk psykhologii i pedahohiky* [Bulletin of psychology and pedagogy], Vol. 2, <http://www.psyh.kiev.ua>. (ukr).
3. Konstantynova, L. M. *Spetsyfika sotsializatsii studentiv-pershokursnykiv na etapi adaptatsii do novykh umov navchannia* [Specific of socialization of first graduated students on the stage of adaptation to the new condition of study], <http://lib.znaimo.com.ua/docs/323/index-1020068.html>. (ukr).
4. Synhaivska, I. V. Kommunikatyvnyi treninh yak zasib adaptatsii pershokursnykiv do navchannia u vyshchomu navchalnomu zakladi [Communicative training as a mean of first-year student adaptation to study in institutions of high education]. *Visnyk psykhologii i pedahohiky* [Bulletin of psychology and pedagogy], http://www.psyh.kiev.ua/index.php?title=Сингаївська_І.В. (ukr).
5. Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuilov, G. M. (2002). *Sotsialno-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malykh grupp* [Social and psychological diagnostic of personal and small group development]. Moscow (rus).
6. Khazratova, N. V. (2000). Vkluchennia studenta do sotsialno-psykhologichnoho prostoru VNZ: typy osobystisnykh problem ta konsultatyvna robota zi studentamy [Inclusion of student to the social and psychological space of university: types of personal problems and consultative work with students]. *Praktychna psykhologhiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social Work], 2, 5–8 (ukr).
7. Chyhryn, V. O. (2006). *Silska molod: dosvid sotsiolohichnoho analizu* [Rural youth: experience of sociological analysis]. Melitopol (ukr).

Hubeladze I. G. Means of Psychological Support of Rural Youth Migrating to City

The author considers the main social and psychological meaning of support for rural youth in the process of migration to city. It is substantiated that moving

from rural to a fundamentally different urban environment is a difficult life situation and it may be accompanied by various kinds of maladaptive manifestations. The main destructive experiences during migration can be anxiety, tension, confusion, helplessness and pessimism. The expediency of using different directions and forms of work with different categories of young migrants is sustained for rural high school students at the stage of their decision on moving, for rural students and rural youth working in the city. Effective means should be aimed on actualizing the social mobility of rural youth, enhancing their self-perception in the new environment, raising the level of reflection and the ability to set life goals in the light of the real social situation and achieve them. An important element for adequate adaptation is increasing of migrant's identity, the ability to deliberately make choices and take responsibility for its consequences, that is, to constantly improve itself in the process of personal development. The main directions of this work should be related to the stimulation of the development of such personal qualities as independence, responsibility, integration, as well as controllability of cognitive and emotional activity. The author's program of social and psychological training of rural students' adaptation to urban environment, which has five modules, is described. The purpose of the training is to promote the psychological adaptation of rural students to a new social environment, finding optimal behavior patterns in urban environment, developing skills for constructive communication and effective interaction with urban residents. This program has been tested by practical psychologists of a number of institutions of higher education, which prove its effectiveness and expediency in using with rural students.

Key words: rural youth, migration, city, psychological support, social and psychological training.

© Губеладзе І. Г.

Н. О. Довгань

ДУХОВНО-СИМВОЛІЧНА ПОКОЛІННА ЄДНІСТЬ: ВІЛЬГЕЛЬМ ДІЛЬТЕЙ І ХОСЕ ОРТЕГА-І-ГАССЕТ

У контексті аналізу особливостей конструювання поколінного простору науковцями романтично-гуманітарного підходу виокремлено ідеї пошуку сутності духовно-символічної поколінної єдності і пов'язування історичних подій з конструюванням поколінної реальності. Обґрунтовано необхідність визначення атрибутивних ознак поколінності в працях Вільгельма Дільтея і Хосе Ортега-і-Гассета як теоретичного підґрунтя пізнання феномену поколінності. Здійснено порівняльний аналіз різниці генеалогічних та філософсько-історичних позицій науковців у трактуванні поняття покоління. Виявлено загальні ознаки, за якими Дільтей і Ортега об'єднували покоління в групу осіб (єдина "зона" дат народження, історичний досвід у роки становлення, соціальні відносини, спільні культурні тенденції, національні й етнічні форми, мовні особливості, територіальне розташування). Представлено показники поколінної єдності через константи духовної сутності, її ознаки, функціональність, автентичність та ін. Проаналізовано природничі і духовні поколінні антитези в поєднанні життя і досвіду, минулого і сучасного, змінного і незмінного. Визначено, що періоди функціонування поколінь мають обмежений термін за генеалогічним принципом, а соціальні еволюційні курси духовних рухів пов'язані з поколінним хронологічним виміром психічного часу, формою суспільного життя і набутим досвідом (Дільтей), при цьому період домінування покоління сучасників над їхніми прашурами і нащадками обмежується лише п'ятнадцятирічним часовим відрізком (Ортега). У результаті аналізу змінних і незмінних констант поколінного феномену з'ясовано, що Дільтей пов'язує особливості еволюційного історичного шляху конструювання духовного світу та історичні знання поколінь, а Ортега, навпаки, наголошує на незмінності субстанції духовної суті – "душі і тіла" як психофізіологічного суб'єкта, і ритму історичних змін у світі переплелих життів, колективних вірувань. Зроблено висновок, що трактування сутності динамічних зв'язків поколінь, поглиблені уявлення про перебіг поколінних генетичних процесів, визначені фактори пояснення духовно-символічної єдності поколінь можна розглядати як теоретичне підґрунтя пізнання феномену поколінності науковцями романтично-гуманітарного підходу.

Ключові слова: покоління, романтично-гуманітарний підхід, В. Дільтей, Х. Ортега-і-Гассет, історична ситуація, психологічна єдність, духовно-символічні поколінні основи.

Постановка проблеми. У XIX – XX століттях ідея визначення сутності духовно-символічної поколінної єдності означила романтично-гуманітарні напрями дослідження питання про особливості становлення як окремої людини, так і вікових груп, формування спільного

історичного поколінного досвіду в стратегічному соціальному розвитку суспільства. З одного боку, в зазначений час не існувало універсальної, цілісної теорії поколінь, але психологічні, філософські, історичні, антропологічні різноспрямовані пошуки, не поєднані, а, радше, розрізнені, створювали платформу, на якій поступово, відповідно до історичної ситуації оформлювались ідеї системності психологічного, духовного і культурного поколінного життя, окреслювалися принципи формування поколінних уявлень, цінностей, норм. З другого боку, потужним проливом у вирішенні питань впливовості людини, групи, спільності, спільноти на соціальні процеси, способів моделювання історичного розвитку ставало поєднання різногалузевих наукових напрацювань у трактуванні явищ минулого як феноменів культурної спадщини індивідуальної творчості і суспільної психологічної єдності, пов'язування духовних основ з національно-етнічною сутністю із соціокультурними відносинами поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розроблення теоретичних та практичних аспектів концепцій поколінь знайшло відображення в напрацюваннях учених XIX – XX століть. З-поміж наукових публікацій, у яких аналізувалися погляди представників романтично-гуманітарного підходу, слід відмітити праці К. Вайл, Я. А. А. ван Дурна, П. Л. Ентралго, К. Мангейма, Х. Маріаса, А. Б. Фільдс, Б. Фітце та ін. Але, незважаючи на чималу кількість опублікованих наукових робіт, усе ще явно бракує досліджень, у яких би концепції міжпоколінної соціокультурної взаємодії аналізувалися комплексно як взаємопов'язані і взаємодоповнювальні теоретичні конструкції вибудовування поколінного простору. Це зумовлює необхідність подальших досліджень з проблематики психології соціокультурної взаємодії поколінь.

Невирішені частини загальної проблеми. Для трактування теоретичних позицій відповідно до особливостей вибудовування духовно-символічної поколінної єдності і розуміння ідеї пов'язаності історичних подій з конструюванням поколінної реальності слід було передусім визначити романтично-гуманітарні теоретичні основи понятійних структур, виокремити фокуси поколінного мислення, визначитися з інструментарієм, актуальним на етапі формування поколінної теорії в контексті романтично-гуманітарного підходу. Таким чином, формулювання передумов наукового пізнання соціально-психологічного феномену поколінності в соціокультурній площині вимагало висвітлення евристичного наскрізного ходу пошуку атрибутивних ознак поколінності, одними з яких стали характеристики сутності духовно-символічної єдності.

Мета статті: аналіз теоретичного підґрунтя пізнання феномену поколінності в працях Вільгельма Дільтея і Хосе Ортеги-і-Гассета, а відтак конкретизація розуміння сутності духовно-символічної поколінної єдності науковцями романтично-гуманітарного підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення особливостей функціонування поколінного суб'єкта в психологічних, соціально-історичних, культурних ракурсах має тривалу історію, в якій окремі аспекти вирішення питань соціокультурної взаємодії були розглянуті в дослідженнях науковців різних галузей. Зауважимо, що кожен історичний період вирізняється специфічними акцентами у вивченні поколінь. Так, у XIX – XX століттях основні дослідження щодо поколінного аналізу проводилися в межах позитивістсько-натуралістичного, романтично-гуманітарного, культурно-історичного, структурно-функціонального напрямів, які й утворили теоретико-методологічні передумови наукового пізнання феномену поколінності. Дослідження “покоління” стали засобом визначення соціально-психологічної мінливості людей у просторі історії, загальних суспільних умов існування і формотворення свідомості, у яких *схожий “дух”*, що формує поколінну єдність, для представників романтично-гуманітарного напрямку поколінних досліджень *ставав доказом* неправомірності думки щодо лінійного історичного розвитку і *задавав напрям вивчення* площини існування внутрішнього поколінного часу, складного для кількісного вимірювання, але доступного для якісного аналізу. Засоби формулювання думок, що змінювалися залежно від домінуючих політичних тенденцій, у працях Дільтея були розкриті в характерному для Німеччини початку XX ст. романтичному контексті і стали основою для подальшого розвитку суспільних наук. Дільтей дослідив проблему поколінь крізь призму темпоральних показників еволюції свідомості як внутрішньої історії розвитку людства. Для дослідника поняття “покоління” стало тотожним розділовим категоріям історії – годинам, місяцям, рокам, десятиліттям – категоріям внутрішнього вимірювання розуміння людства (див. [10]).

Продовжуючи дослідження Ф. Ментре, Л. фон Ранке, О. Лоренца в ракурсі аналізу людського життя, систематизації його континууму, Дільтей порушив питання проявів історичності на індивідуальному (людських феноменів мови, релігії, законотворення) і соціальному (загальнопоколінної свідомості) рівнях. Він спробував за допомогою нового, авторського герменевтичного методу, де ключовим поняттям є “вираження”, дати трактування реальності індивідів, груп, поколінь, суспільств на основі аналізу внутрішніх станів у контексті зовнішніх умов і явищ. У царині історичного знання дослідник спирався на ідею герменевтичного кола для осягнення значення взаємозв'язків і взаємовпливів, “умовно” не пов'язаних суспільних подій, у поліфонії історичних ситуацій [9], що в майбутньому стало елементом *методу поколінь* Хосе Ортеги-і-Гассета [2, с. 251–295]. Аналізуючи співвідношення понять “віку” й “епохи”, Ортега пов'язав індивідуальні контексти із структурним цілим історичного світу і хронологією подій. Адже взаємозв'язок життя покоління, набуття життєвого досвіду, ментальних

особливостей, на думку Дільтея, утримував індивідуума в певному ціннісному колі, де можливі міжпоколінні опозиції виникають саме на ґрунті різного віку і різних епох становлення та життєдіяльності. А зв'язок, що існує між формою суспільного поколінного життя і життєвим досвідом міжпоколінних відносин, підводив людину до можливості усвідомлення смислу життя і значення світу [3].

Для визначення поколінних показників Дільтей дослідив природний шлях міжпоколінного поділу – основи внутрішніх імпульсів, закладених природою людського існування. Він виокремив дві групи умов-факторів, що впливають на інтелектуальну культуру покоління: *умови історичного часу*, коли покоління перебуває на стадії активного формування, оволодіння духовною спадщиною, усвідомлення інформації-досвіду минулого; та *умови нескінченної різноманітності середовища* – державних і соціальних відносин та обмеження нащадків попередніми поколіннями щодо можливості подальшого прогресу.

Аналізуючи джерела гомогенності інтелектуальних літературних традицій, Дільтей фокусував увагу на виокремленні десятиліть, протягом яких здійснювалося формування свідомості представників певного часу. Він групував у хронологічному порядку видатні постаті епохи романтизму, народжені в XVI ст., які значною мірою вплинули на культуру і духовну історію Німеччини (Август Вільгельм Шлегель, Фрідріх Гегель, Фрідріх фон Шлегель, Вільгельм Ваккенродер та ін.). Дослідник здійснив аналіз гетерогенності умов їхнього становлення, об'єднавши в покоління групи народжених на початку (Готтольд Лессінг та ін.), у середині (Йоганн Вольфганг фон Гете та ін.) та другій половині століття (Фрідріх фон Гьонц, Фрідріх Гегель та ін.). При цьому, пояснюючи виникнення нових поколінь, Дільтей використав метафору хвилі.

У виокремленні курсу духовних рухів поколінь, яке, на думку Дільтея, триває години, місяці, роки і відповідає поколінному хронологічному виміру психічного часу віку й людського життя в цілому, дослідник намагався сформулювати зміст поняття *покоління*: це (1) поняття тимчасового простору, яким вимірюється людське життя (час від народження до вікової межі близько 30-ти років); (2) це індивідууми, дитинство, юність яких проходили в один час, які мали єдиний історичний досвід, були пов'язані тісними соціальними відносинами і в роки становлення зазнавали єдиних соціальних впливів [1].

Як пише Хуліан Маріас, щодо першої позиції Дільтей залишався вірним генеалогічній інтерпретації поняття покоління, хоч означені ним тридцятирічні інтервали домінування покоління не завжди відповідали проаналізованим поколінним групам, а саме: біологічне покоління, на його думку, не відповідало соціально-історичному. Дослідник пояснював це тим, що тривалість поколінного життя має відмінності і не вкладається в зазначені тридцятирічні межі. Друга позиція, яка

розкривала особливості формування спільних ідей покоління, охоплювала значущі чинники людського та історичного життя, що в період юнацтва і молодості створюють ідею покоління, яка зберігається, оформлюється і вже не витісняється наступними життєвими враженнями. Таку дієвість ідеї поколінь Дільтей представляв у ключі міжособового спілкування малої групи осіб і не переносив поняття в ракурс поколінної структурності суспільства. За його трактуванням, *окремі особистості генеалогічних поколінь* не відповідали історичному поколінню, адже не переживали спільні значущі глобальні історичні події, не були складниками структури суспільства, продуктом колективної, групової життєдіяльності, а лише *окремим людським життям* письменників, поетів, філософів, художників, прикладами життєтворчості груп, об'єднаних спільною діяльністю [11]. Тому, вже як *історико-соціальна одиниця*, покоління ставало доступним для пізнання завдяки аналізу зв'язків історичних явищ, у яких людина, представник покоління, утілює себе.

Позиція використання поняття покоління як інструменту систематизації й аналізу безлічі фактів і даних також була близька Ортезі. Цей фокус значення соціально-історичних подій, їхнього впливу на індивідуальне/групове і залежності від нього було реалізовано за допомогою новоутвореної методології розширення пізнання поколінних реалій буття, розуміння слідів життєдіяльності. У сформульованому ним методі поколінь представлені конструкти, які на підвалинах ідей мислителів (минулого і того, сучасного) були оформлені в самостійну теорію.

Для розуміння основ методу поколінь Ортеги слід означити постулати життєвої філософії, закладені Дільтеєм. Вони відтак дістали наскрізний розвиток у доробку Ортеги. Адже антропологізм й історизм Ортеги викристалізувалися з антропофілософських уявлень та інтерпретаційних конструкцій понять часу, історії, життя, духу епохи, життєдіяльності тощо Дільтея. Так, *життєву реальність*, згідно з аналізом Дільтея представлену в ракурсі людської історико-соціальної *зовнішньої реальності*, де поколінний історизм задає параметри колективної, групової єдності в безперервному процесі підлаштування (до вимог прашурів), адаптування (до умов сучасного) і реконструкції ("своєї" епохи як унікальної і неповторної, яка не "передую наступній", а є єдиною "оптимальною...") [5], у роботах Ортеги було розглянуто з позиції внутрішньої реальності. На думку філософа, "реальність життя не в тому, чим вона здається спостерігачеві ззовні. Навпаки, вона відкрита лише для того, хто бачить її зсередини" [2]. Тому первинним завданням дослідника є не оцінка реальності поколінного життя за принципами стороннього спостерігача, а оцінка (зсередини!) світу, сконструйованого людиною, представником покоління. Адже в основі історичної побудови суспільства завжди буде людина, що створює світи, в яких живе. Але поступово змінюються світи, змінюється життя, і

ці зміни впливають на людину. До речі, Ортега вважав, що *душа і тіло людини є психофізіологічним суб'єктом*, який у процесі трансформацій світотворення може не змінюватись, а *людина*, як представник покоління, *сама і є життям*. І якщо “реальність життя... відкрита лише тому, хто бачить її зсередини” [2, с. 252], то пізнання людини і, відповідно, покоління можливе лише шляхом пізнання її/його незмінної духовної сутті.

Зовнішня реальність, за Дільтеєм, навпаки, поширювалася на духовну життєвість, пояснювала причинність індивідуального і життєвих відчуттів. Але вибудовування духовного світу й історичного знання відбивало залежність від особливостей історичного процесу, який впливає на розвиток духовного світу поколінь, від якого й залежать форми побудови духовного світу. Ці зв'язки і взаємовпливовість елементів духовної субстанції, що є поясненням суті *духовної структури*, опосередковували для Дільтея *розвиток знань історії світу* [5].

Але якщо зміст, розуміння історії ставали можливими завдяки вивченню структур і форм людського життя, а *людина – це життя*, яке “безперервно змінює структуру” [2, с. 256], якщо зміни історичного світу (світу людини) не руйнують, не перебудовують докорінно конструкцію його основних елементів і загальна будова залишається “умовно” незмінною, – людині (поколінню людини) здається, що змінюється лише дещо навкруги, а не сам світ переплетених життів, *колективних вірувань*, які Ортега ототожнював з поняттями “ідей епохи”, “духу часу”. Така внутрішня реальність (значуща лише для окремого індивіда), пронизана, просякнута ідеями часу, суспільними переконаннями, уже не була відокремленою індивідуальною реальністю, адже особисті вірування, їх сукупність ставали відлунням і продуктом колективних вірувань. Колективне для Ортеги створювалося і ставало особистим в загальнообов'язковому поколінному світі. *Внутрішня реальність* ставала *зовнішньою*. Вірування, створені часом, відкривали особливості незмінної “духу часу”, духовного світу поколінь.

І знову, повертаючись до питання розуміння особливостей пізнання самих себе та інших, у наукових напрацюваннях Дільтея простежуємо пов'язаність життя особистого й іншого (групового, суспільного) в процесі набування досвіду, аналізу поведінки, вираження і розуміння [4]. Так, за Дільтеєм, життям є не тільки окрема людина, це те, що вже пережито, зрозуміло, стало досвідом [8]. Індивідуальні життєві досвіди розширюються до загальних цінностей, правил, цілей, стають витвором спільного життя, нормами життя окремих людей, об'єднаних у спільноти, в яких формуються звичаї, традиції, в історичному процесі оформлюється духовний світ епохи [6]. Таким чином, життя – це не тільки (1) сукупний досвід окремої людини, (2) це індивідуальні стани в індивідуальних формах життєвих реалій, (3) це знання про реальність,

які мають вікові і соціальні передумови, що й опосередковує міжпоколінну взаємодію в часі [7]. Отже, для Дільтея *життя – це обмежений час*, за який людина проходить різні вікові фази. Для Ортеги *життя – це людина*, занурена в хронологічний вік, процес співіснування людей, які перебувають на різних (своїх хронологічних) життєвих вікових відрізках (котрі не мають для всіх людей універсальної довжини) – або дитинства, або юності, або дорослості, або старості [там само, с. 259]. *Людське життя* – це багатомірна, синтетична реальність не окремої людини, а “реальність реальностей” [там само, с. 250] поколінь, у якій життя кожного є життям покоління, а життя покоління є особистим життям. Покоління йдуть одне за одним, співіснують, перебувають одночасно в міжпоколінному і внутрішньопоколінному просторах, але саме *незмінні душа і тіло* в мінливому житті стають, за Ортегою, причиною і ритмом історичних змін: реальність охоплює одночасно три вікові поколінні пласти (покоління Прабатьків, Батьків, Дітей), які співіснують, є нерозривно пов’язаними “і, через споконвічні відмінності, непримиренно ворожими одне до одного” [там само, с. 260]. Ворожі саме зіткненням незмінних субстанцій з різними віковими параметрами, які існують за принципами “свого” періоду молодості, але перебувають на єдиній арені часу. Отже, Ортега, метод якого ґрунтується на основі постійно змінюваних умов життя в кругообігу впливів різновікових спільнот, розглядає *покоління як цілісний життєвий зразок*, як спільність однолітків, що співіснують в одному колі, об’єднаних спільними ознаками – єдністю віку (близькі в історичній хронології дати народження), наявністю життєвих контактів, спільним місцем в історичному часі та життєвому просторі. “Покоління... подібне до нового соціального тіла, з його окремішньою меншиною і його натовпом... Покоління, як динамічний компроміс між ма-сою та індивідуальністю, є найважливішим поняттям в історії...” [12]. Ортега співвідносить поняття віку представників поколінь із життєвою реальністю, яка змінюється внаслідок переходу до наступного вікового періоду, що оформлює оновлений “образ” життя. Для Ортеги вікові періоди мають суб’єктивну, “умовну” тривалість, адже саму ідею вікового розподілу він вважав суб’єктивною: незмінна субстанція духу і тіла має лише різні *стати*, *відмінні на різних етапах життя* (!). Він відмовлявся зводити трактування людини лише до біологічного організму, а акцентував увагу на континуумі життя: це – драма, це – доля, а *вік* – лише мінливий *стан*, *тип* життєвого конструювання, самостійного життєвого творення, оновлення світу і перетворення його на світ, значущий для покоління на історичному етапі. Це *етап* вирішення завдань, необхідних для *осягнення світу*, а далі – підтримування і збереження *створеного світу*. Але серед етапів вибудовування поколінної реальності часовий відрізок від 30 до 45 років Ортега виокремлював як час

закладання оригінальної реальності, початку творчості і полеміки, а далі (від 45 до 60 років) – панування і правління [2, с. 273]. Цей 15-річний період домінування покоління, за Ортегою, проходив у середовищі одночасної реалізації особистих завдань інших поколінь, співіснування різновікових сучасників. Адже вік – це не тільки стан духу і тіла, тип світотворення, етап життя, це – “зона дат”, які окреслюють покоління. У *методі покоління* Ортега визначив постулати, що не суперечать життєвим фактам історичності. По-перше, “час”, а точніше “дух часу”, спільний для покоління певної епохи. По-друге, історичність покоління існування, яка була фугою одночасного сьогодення поколінь (у часовому вимірі сьогодення різних поколінь відрізняється за світосприйманням, але є сьогоденням їхньої поколінної реальності). По-третє, сьогодення поколінь не існує відокремлено, а реалізується в реальності, що є похідною від минулого; тому минуле, за Ортегою, було завжди актуальним для нащадків, адже нащадки “зберігають” у собі “дух часу” прашурів. По-четверте, інтервал часу домінування, відведений історією, є незмінним і дорівнює 15 рокам. По-п’яте, покоління (Дітей, Батьків, Прабатьків) живуть у реальних історичних зв’язках, що стає ключовим методом історичного пізнання [там само, с. 269]. І, по-шосте, покоління пам’ять (Дітей, Батьків, Прабатьків) щодо значущих історичних подій визначає різну їх цінність і різне їх трактування. Таким чином, достовірне розуміння сьогодення поколінь стає, за методом Ортеги, неможливим без ретроспективного погляду з минулого і передбачення можливого майбутнього.

Завершуючи огляд методу, спробуємо на основі змінних і незмінних елементів світотворення поколінь виокремити теоретичний ланцюжок основних позицій, що підводить до головного питання теорії поколінь Ортеги: як змінюється *структура життя*, що опосередковує *стани* душі і тіла на різних вікових етапах не окремої людини, а окремого покоління? Отже, у методі Ортеги:

– *душа і тіло* людини є психофізіологічним суб’єктом, який у процесі трансформування світотворення не змінюється, а має різні *стани*, що різняться на вікових етапах життя (тривалістю 15 років).

– Людина – це Життя, яке постійно змінює структуру.

У процесі життя людина постійно, задля самоствердження, творить і реконструює Світ як засіб існування, унаслідок чого Світ постійно змінює свою структуру. Світові трансформації змінюють людину (її реальність, реальність її покоління). Коло замикається, що дає змогу вивести формули теорії поколінь Ортеги: (1) “Людина – це життя, життя – це світ, світ – це людина!”. І (2): якщо окрема людина – частина “духовного світу” покоління, який відбиває реальність окремих людських реальностей, тоді “покоління – це життя, життя – це світ, світ – це покоління!”.

Так, створюючи історію поколінь, Ортега вибудував метафізичні і соціологічні *конструкції*, що стали *продуктом* інтеграції філософської, антропологічної, історичної думки і водночас надактуальною *необхідністю* з погляду створення засобів розуміння соціальної історичності європейської людини. Ортега сформулював не відірвані від буття теоретичні зв'язки, не інформаційні моделі, а інструменти читання поколінних реальностей, необхідні в ситуаціях, коли свідомість історичності та історична інтерпретація є домінантними, а сконструйована суворі теорія поколінь стає можливим методом історичного пізнання.

Таким чином, незважаючи на гетерогенність поколінних ідей, В. Дільтей і Х. Ортега-і-Гассет створили теоретичне підґрунтя для пізнання феномену поколінності, конкретизували розуміння сутності динамічних *зв'язків* поколінь як суб'єктів історичної творчості і спільного спрямування поколінного руху, поглибили уявлення про перебіг поколінних генетичних *процесів*, визначили *фактори* пояснення духовно-символічної єдності поколінної спільноти як необхідні передумови формулювання системної *теорії поколінь*.

Висновки. Отже, на основі узагальнення ідей В. Дільтея і Х. Ортега-і-Гассета – найвідоміших представників романтично-гуманітарного підходу в пізнанні феномену поколінності – визначено, що поняття покоління може трактуватися з генеалогічних (Дільтей) і філософсько-історичних (Ортега) позицій. Обидва науковці розглядали покоління як групу осіб, що виокремлюється за спільними ознаками: “зоною” дат народження, у роки становлення набутиим історичним досвідом, соціальними відносинами – та об'єднується в соціальні страти відповідно до загальних культурних тенденцій, національних та етнічних форм, мовних особливостей, територіального розташування. Також з'ясовано, що роки функціонування поколінь у часовому еквіваленті обмежуються певним терміном (Дільтей), при цьому періодом домінування покоління сучасників над їхніми пращурами і нащадками було визначено 15-річний відрізок часу (Ортега).

Проаналізовано представлені у творчості Дільтея та Ортега природничі і духовні антитези як необхідні елементи дослідження поколінь, як поєднання життя і досвіду, минулого і сучасного, змінного і незмінного. Розглянуто виокремлені науковцями романтично-гуманітарного підходу показники поколінної єдності як константи духовної сутності, її ознаки, функціональність, автентичність тощо. Зауважено, що в теоретичних позиціях Дільтея соціальні еволюційні курси духовних рухів були пов'язані з поколінним хронологічним виміром психічного часу, формою суспільного життя і набутиим досвідом. Проаналізовано заявлену в теоретичних постулатах залежність особливостей еволюційного історичного шляху конструювання духовного світу й історичного знання поколінь (Дільтей), незмінність субстанції духовної суті –

“душі і тіла” як психофізіологічного суб’єкта – і ритму історичних змін у світі переплечених життів, колективних вірувань (Ортега). Як теоретичне підґрунтя пізнання феномену поколінності з позицій науковців романтично-гуманітарного підходу визначено трактування сутності динамічних зв’язків поколінь; поглиблені уявлення про перебіг поколінних генетичних процесів; фактори пояснення духовно-символічної єдності поколінь.

Результати проведеного дослідження дають змогу здійснити синхронізацію наукових трактувань поняття “покоління” і визначити теоретико-методологічні передумови пізнання цього феномену.

Література

1. Дильтей В. Собрание сочинений : в 6 т. Т. 1 : Введение в науки о духе / Вильгельм Дильтей. – Москва, 2000. – 762 с.
2. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Хосе Ортега-и-Гассет. – Москва : Весь Мир, 1997. – 704 с.
3. Dilthey W. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften [Electronic resource] / Wilhelm Dilthey. – Berlin, 1910. – Access mode : <http://www.zeno.org/nid/20009162259> (Last accessed: 6.10.2017).
4. Dilthey W. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. I. Abgrenzung der Geisteswissenschaften [Electronic resource] / Wilhelm Dilthey. – Access mode : <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/II.+Die+Verschiedenheit+des+Aufbaus+in+den+Naturwissenschaften+und+den+Geisteswissenschaften> (Last accessed: 13.10.2017).
5. Dilthey W. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. II. Die Verschiedenheit des Aufbaus in den Naturwissenschaften und den Geisteswissenschaften [Electronic resource] / Wilhelm Dilthey. – Access mode : <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/II.+Die+Verschiedenheit+des+Aufbaus+in+den+Naturwissenschaften+und+den+Geisteswissenschaften> (Last accessed: 12.10.2017).
6. Dilthey W. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. III. Allgemeine Sätze über den Zusammenhang der Geisteswissenschaften. 2. Die Lebenserfahrung [Electronic resource] / Wilhelm Dilthey. – Access mode : <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/III.+Allgemeine+Sätze+über+den+Zusammenhang+der+Geisteswissenschaften/2.+Die+Struktur+der+Geisteswissenschaften/1.+Das+Leben+und+die+Geisteswissenschaften/2.+Die+Lebenserfahrung> (Last accessed: 13.10.2017).
7. Dilthey W. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. III. Allgemeine Sätze über den Zusammenhang der Geisteswissenschaften. 3. Unterschiede der Verhaltensweisen im Leben und Klassen der Aussage in der Lebenserfahrung [Electronic resource] / Wilhelm Dilthey. – Access mode : <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften>

- en/III.+Allgemeine+S%C3%A4tze+%C3%BCber+den+Zusammenhang+der+Geisteswissenschaften/2.+Die+Struktur+der+Geisteswissenschaften/1.+Das+Leben+und+die+Geisteswissenschaften/3.+Unterschiede+der+Verhaltensweise+in+im+Leben+und+Klassen+der+Aussage+in+der+Lebenserfahrung (Last accessed: 13.10.2017).
8. Dilthey W. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. 1. Das Leben und die Geisteswissenschaften. 1. Das Leben [Electronic resource] / Wilhelm Dilthey. – Access mode : <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/III.+Allgemeine+S%C3%A4tze+%C3%BCber+den+Zusammenhang+der+Geisteswissenschaften/2.+Die+Struktur+der+Geisteswissenschaften/1.+Das+Leben+und+die+Geisteswissenschaften/1.+Das+Leben> (Last accessed: 13.10.2017).
 9. Foucaults M. Konzept der Genealogie im Hinblick auf die folgende Frage: Wie kann historische Erkenntnis überhaupt möglich sein? [Electronic resource] / Michel Foucaults // Erasmus-Mundus Europhilosophie. – Access mode : <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120144433> (Last accessed: 3.10.2017).
 10. Mannheim K. El problema de las generaciones [Electronic resource] / Karl Mannheim // Monografico sobre Karl Mannheim. – Access mode : http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_062_12.pdf (Last accessed: 15.11.2017).
 11. Marías J. El método histórico de las generaciones. Instituto de humanidades. Revistas des Occidentes Bárbara de Biaganza / Julian Marias. – Madrid, 1949. – 192 p.
 12. Ortega y Gasset J. La idea de las generaciones. Antologia del Ensauo [Electronic resource] / Jose Ortega y Gasset. – Access mode : <https://www.ensayistas.org/antologia/XXE/ortega/ortega3.htm> (Last accessed: 14.10.2017).

References

1. Dilthey, W. (2000). *Sobraniye sochineniy. Vvedeniye v nauki o dukhe: v 6 t. T. 1* [Collected Works: Introduction to the science of the spirit: in 6 volumes. Vol. 1]. Moscow (rus).
2. Ortega-i-Gasset, H. (1997). *Izbrannyye trudy* [Selected Works]. Moscow: Ves Mir Publ. (rus).
3. Dilthey, W. (1910). Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. Berlin, <http://www.zeno.org/nid/20009162259> (Last accessed: 6.10.2017) (germ).
4. Dilthey, W. (2017). Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. I. Abgrenzung der Geisteswissenschaften, <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/II.+Die+Verschiedenheit+des+Aufbaus+in+den+Naturwissenschaften+und+den+Geisteswissenschaften> (Last accessed: 13.10.2017) (germ).
5. Dilthey, W. (2017). Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften II. Die Verschiedenheit des Aufbaus in den Naturwissenschaften und den Geisteswissenschaften, <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/II.+Die+Verschiedenheit+des+Aufbaus+in+den+Naturwissenschaften+und+den+Geisteswissenschaften>

- den+Geisteswissenschaften/II.+Die+Verschiedenheit+des+Aufbaus+in+den+Naturwissenschaften+und+den+Geisteswissenschaften (Last accessed: 12.10.2017) (germ).
6. Dilthey, W. (2017). Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. III. Allgemeine Sätze über den Zusammenhang der Geisteswissenschaften. 2. Die Lebenserfahrung, <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/III.+Allgemeine+S%C3%A4tze+%C3%BCber+den+Zusammenhang+der+Geisteswissenschaften/2.+Die+Struktur+der+Geisteswissenschaften/1.+Das+Leben+und+die+Geisteswissenschaften/2.+Die+Lebenserfahrung> (Last accessed: 13.10.2017) (germ).
 7. Dilthey, W. (2017). Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. III. Allgemeine Sätze über den Zusammenhang der Geisteswissenschaften. 3. Unterschiede der Verhaltungsweisen im Leben und Klassen der Aussage in der Lebenserfahrung, <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/III.+Allgemeine+S%C3%A4tze+%C3%BCber+den+Zusammenhang+der+Geisteswissenschaften/2.+Die+Struktur+der+Geisteswissenschaften/1.+Das+Leben+und+die+Geisteswissenschaften/3.+Unterschiede+der+Verhaltungsweisen+im+Leben+und+Klassen+der+Aussage+in+der+Lebenserfahrung> (Last accessed: 13.10.2017) (germ).
 8. Dilthey, W. (2017). Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. 1. Das Leben und die Geisteswissenschaften. 1. Das Leben, <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/III.+Allgemeine+S%C3%A4tze+%C3%BCber+den+Zusammenhang+der+Geisteswissenschaften/1.+Das+Leben+und+die+Geisteswissenschaften/1.+Das+Leben> (Last accessed: 13.10.2017) (germ).
 9. Foucaults, M. (2017). Konzept der Genealogie Im Hinblick auf die folgende Frage: Wie kann historische Erkenntnis überhaupt möglich sein? *Erasmus-Mundus Europhilosophie*. Samira Elyasi, <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120144433> (Last accessed: 3.10.2017) (germ).
 10. Mannheim, K. (2017). El problema de las generaciones. *Monografico sobre Karl Mannheim*, http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_062_12.pdf (Last accessed: 15.11.2017) (spanish).
 11. Marías, J. (1949). *El método histórico de las generaciones*. Instituto de humanidades. *Revistas des Occidentes Bárbara de Biaganza*. Madrid (spanish).
 12. Ortega y Gasset, J. (2017). *La idea de las generaciones*. *Antologia del Ensauo*, <https://www.ensayistas.org/antologia/XXE/ortega/ortega3.htm> (Last accessed: 14.10.17) (spanish).

Dovhan N. O. Spiritual-and-Symbolic Unity Of Generations: Wilhelm Dilthey and Jose Ortega y Gasset

In the context of the analysis of the peculiarities of the generational space designing by the scientists of the romantic-and-humanitarian approach, there are singled out the ideas of finding the essence of the spiritual and symbolic unity of the generations and linking historical events with the design of the generational reality.

There is substantiated the necessity of determining the attributive characteristics of generations in the works of Wilhelm Dilthey and Jose Ortega y Gasset as the theoretical basis for the knowledge of generationality phenomenon. A comparative analysis of the differences between the genealogical and philosophical and historical positions of scientists in the interpretation of generation concept is carried out. There are revealed the common signs by which Dilthey and Ortega were uniting the generation into a group of people (the common "zone" of birth dates, historical experience in the years of formation, social relations, common cultural tendencies, national and ethnic forms, language features, territory location). Indicators of generational unity through the constants of spiritual essence, its features, functionality, authenticity, etc. are presented. The natural and spiritual generational antitheses in the combination of life and experience, past and present, changing and unchanging are analyzed. It is determined that the periods of generations functioning have a limited period by the genealogical principle, and the social evolutionary courses of spiritual movements are related to the generational chronological measurement of psychic time, to the form of social life and acquired experience (Dilthey), while the period of dominance of the contemporaries' generation over their ancestors and offsprings is limited only to a fifteen-year period (Ortega). As a result of the analysis of variables and constants of the generational phenomenon, it was found that Dilthey makes links between the peculiarities of the evolutionary historical path of constructing the spiritual world and the historical knowledge of generations, and Ortega, by contrast, emphasizes the immutable substance of the spiritual essence – "soul and body" as a psycho-physiological subject and of the rhythm of historical changes in the world of intertwined lives and collective beliefs. The conclusion is made that the interpretation of the essence of the dynamic connections of generations, the deepening of the idea of the course of generational genetic processes, the factors of explanation of the spiritual and symbolic unity of generations can be considered as the theoretical basis for the knowledge of the phenomenon of generationality by the scientists of the romantic-humanitarian approach.

Key words: generation, romantic-and-humanitarian approach, W. Dilthey, J. Ortega y Gasset, historical situation, psychological unity, spiritual-and-symbolic generational foundations.

© Довгань Н. О.

О. В. Тодорюк

ЯВИЩЕ ПОЛІТИЗАЦІЇ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проаналізовано основні підходи до визначення поняття “політизація”, а також розуміння меж “політичного” як однієї з основних категорій політичного аналізу. Описано основні характеристики процесу політизації, його ознаки та результати, виокремлено характеристики гіперполітизованої і деполітизованої свідомості. Політику представлено як глобальну і всеохопну силу, що здатна проникати в інші сфери суспільної практики, розв’язувати її нагальні проблеми. Наголошується, що навколишня дійсність сприймається людиною крізь призму політичного і що на рівні свідомості це проявляється через здатність і готовність інтерпретувати зміни, які відбуваються навколо (так само як і відсутність змін), крізь призму політичних інтересів. Звертається також увага на зростання в суспільстві рівня зацікавленості політикою та політичної активності (варто враховувати також прояви абсентеїзму та інших форм протесту проти наявної соціально-політичної ситуації). Акцент зроблено на теоріях, які можуть бути використані як методологічна база для подальших психологічних досліджень. Здійснено спробу теоретичного осмислення можливостей та перспектив дослідження політизації масової свідомості в межах психологічного аналізу. Виявлено, що ключовими показниками політизації свідомості є: особливості образу політики, політичний інтерес та політична участь. Узагальнено визначення політизації на рівні масової та індивідуальної свідомості як “присутності політики в умах і настроях пересічних громадян”; як можливості будь-якому вчинку чи події дати при бажанні політичну оцінку. Зроблено висновок, що політизація масової свідомості є недостатньо дослідженою проблемою у психології та запропоновано варіанти подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Ключові слова: політизація масової свідомості, образ політики, політичний інтерес, політична участь.

Постановка проблеми. Проблема визначення меж “політичного” як однієї з базових категорій політичного аналізу має давню традицію. Актуалізація даного питання на сучасному етапі наукового розвитку є результатом як ускладнення самого предмета дослідження, так і розвитку методологічного апарату, який дає змогу більш ефективно досліджувати політичну реальність.

Безсумнівно, означене коло проблем є переважно об'єктом дослідження політологів. Проте, як зазначає Т. В. Карадже, необхідно враховувати, що світ політичного є не стільки чітко окресленою, раз і назавжди заданою системою з фіксованими параметрами, скільки тим, що люди вважають політикою на цей момент [7, с. 4]. У цьому контексті

можна говорити як про наукове розуміння політики і політичного, що, відповідно, залежить від конкретного етапу розвитку науки, так і про сприймання політики на рівні масової та індивідуальної свідомості.

Постає закономірне питання: що саме належить до сфери охоплення політики? При цьому в межах психологічного аналізу йдеться швидше про буденні, часто стереотипні уявлення людей щодо того, що містить у собі сфера політичного і які проблеми розв'язує. Потребують розгляду питання, де саме на рівні масової свідомості пролягає межа між сферою політичного та іншими сферами суспільного життя. Також важливим є розуміння того, як та чи інша ситуація набуває політичного забарвлення у свідомості людини і які причини такої трансформації, тощо.

Пошук відповідей на ці питання доцільно, на наш погляд, розпочати в межах теорії політизації суспільних відносин, у тому числі масової свідомості. Концепт політизації передбачає процес перетворення неpolітичних практик у політичні. Політизуються економічні, культурні, правові, адміністративні, релігійні та інші феномени. За М. В. Даниловим, політизація передбачає перетікання проблеми з певної соціальної сфери у сферу політичну [4].

Центральним питанням, яке вирішується в контексті дослідження політизації, є таке: яким чином неpolітичні проблеми стають політичними? Якщо конкретизувати це питання для психологічного дослідження, то воно звучить так: коли населення починає сприймати неpolітичні проблеми як такі, що вимагають залучення політичних ресурсів?

Аналіз переходу проблеми з однієї сфери суспільної практики у сферу політичного належить загалом до компетенції політичних наук. Однак залишається відкритим питання про психологічні механізми таких процесів. У колективній монографії “Методологія дослідження політичного” (за ред. Т. В. Карадже) з-поміж інших проявів політизації виокремлюються зміни у свідомості і поведінці індивідів та груп, що відбуваються через посилення впливу політики на всі сфери їхньої життєдіяльності (які, за визначенням, повинні функціонувати за власними законами і використовувати для розв'язання нагальних проблем традиційні для своєї сфери механізми) [7, с. 21]. Це питання, яке, власне, найбільше мало б цікавити психологів, залишається досі на рівні констатації, а не детального пояснення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми політизації досить активно досліджуються американськими, європейськими та російськими дослідниками-політологами. Натомість вітчизняних досліджень, що стосуються цієї проблематики, явно бракує. До переліку таких розвідок можна віднести, наприклад, дисертаційну роботу російського дослідника М. В. Данилова, де здійснюється комплексний теоретичний аналіз процесів політизації та деполітизації суспільства, ролі

комунікативних механізмів політизації суспільних відносин (формування порядку денного засобами мас-медіа тощо), а також міжнародних чинників політизації російського суспільства [2]. Спроби цілісного вивчення досліджуваного явища представлені також у колективній монографії російських авторів “Методологія дослідження політичного”, де не тільки розглядаються процеси політизації соціальної та економічної сфер суспільної практики, а й звертається увага на проблему політизації масової свідомості [7]. Разом із тим найбільшу кількість робіт присвячено конкретним проблемам, які наразі намагаються розв’язувати політичними методами. Ідеться насамперед про механізми політизації етнічної складової соціальної ідентичності [11], політизацію соціальних конфліктів [6], прав дітей [12]. Особливу увагу звертають дослідники на процеси політизації релігії, насамперед ісламу [10].

Що ж стосується англомовних (у першу чергу психологічних) досліджень, то варто звернути увагу на доробок соціального психолога В. Klandermans (Нідерланди), який розглядає проблему політизації колективної ідентичності. Серед передумов виникнення цього явища він називає колективну ідентичність (як вихідну умову), боротьбу між групами влади та ширшим соціальним контекстом, усвідомлення членами групи спільних скарг та проблем, змагальні атрибути і, як результат, залучення всього суспільства [14]. У схожому контексті аналізується питання політизації соціальних протестів, а саме якою мірою останні відображають політичну боротьбу [15].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Проаналізувавши низку праць, присвячених питанню переходу неполітичних практик у політичні, ми прийшли до розуміння того, що це питання розглядають наразі переважно під кутом зору об’єктивної неможливості вирішення неполітичних питань традиційними для цієї сфери методами. Проте поза увагою залишаються уявлення людей про те, які питання належать до сфери політики, які ситуації передбачають втручання політичних механізмів, і міра, якою політика проникає в життя людини і як це залежить від об’єктивної культурно-історичної ситуації.

Мета статті: аналіз політизації масової свідомості, передусім складання теоретичного опису окресленого конструкта; виявлення особливостей сприймання політики як такої, що впливає (чи, навпаки, не впливає) на інші суспільні практики; теоретична спроба операціоналізувати показники політизації масової свідомості, що передбачає: аналіз стереотипів сприймання політики, формування образу політики як всеохопної сфери або як сфери державного управління, зростання зацікавленості політикою та вираження поведінкових проявів політизації свідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток уявлень про політичне і його межі сягає своїм корінням ще парипатетичної традиції,

що пов'язує політичне з виникненням держави. Арістотель розглядає політичне як сферу державних відносин і державного управління. При цьому в його моделі немає поділу між державною і громадською сферами. По суті, держава ототожнюється із спільнотою, а значить, політичне вже пронизує всі сфери суспільної практики [1].

Після періоду, коли уявлення про політичне були щільно пов'язані з державою, з початком формування громадянського суспільства в XVII ст. держава і суспільство розглядаються як окремі суб'єкти. Політичне починають виокремлювати як відносно самостійну сферу, де відбувається взаємодія держави і громадянського суспільства на основі суспільного договору.

Уже з кінця XVIII – початку XIX ст. помітно більшого значення набуває недержавна сфера політичного життя. З появою марксизму політику в основному почали ототожнювати з класовими відносинами. До основних ознак політичного як такого і державної влади можна віднести: взаємодію з іншими сферами суспільного життя, класову боротьбу, легітимне насилля держави, що виражає інтереси панівного класу, щодо суспільства в цілому. За такого розуміння висловлювалися припущення, що з подоланням антагоністичних суперечностей при комунізмі держава як апарат насилля зникне, що приведе і до зникнення політичного.

З початком XX ст. актуалізувалися ідеї про те, що системотвірним елементом політичного є держава, а оскільки спостерігається тенденція до посилення значення різних соціальних інститутів громадянського суспільства, то урізання повноважень держави супроводжується скороченням сфери політичного [7, с. 10]. Цікавою видається думка К. Шмітта про те, що політичне не має свого власного предметного простору, а проявляється там, де стає відчутним поділ на групи “друзів” і “ворогів” і коли цей поділ стає визначальним, ніве-люючи всі інші відмінності й критерії порівняння (див. [13, с. 182]).

Звідси можемо зробити важливий висновок щодо політизації: будь-яка проблема незалежно від того, якої сфери суспільної практики вона стосується, потенційно може набути статусу політичної. За К. Шміттом, політизація суспільних відносин визначається насамперед ступенем активності об'єднання чи роз'єднання людей за ознакою “свій-чужий”. Автори монографії “Методологія дослідження політичного” роблять, утім, з цього приводу критичне зауваження, що розподіл на “свій-чужий” занадто розширює сферу політичного, оскільки цей механізм притаманний уже навіть високоорганізованим тваринам [7, с. 12].

Ще однією важливою для розуміння політизації теорією є концепція К. Лефора, який вважає, що політичне пронизує соціальне і є формою, яка його впорядковує. Відповідно не існує і не може існувати, наприклад, аполітичного суспільства, оскільки всі сфери суспільного

життя так чи інакше пронизані політичним началом, що виконує функцію організації і цілепокладання, а також може актуалізуватися за певних умов [там само, с. 13].

Іншим підходом до визначення політичного є його зведення до владних відносин; припускається, що влада є сутнісною характеристикою політичного. Тут, знову ж таки, виникають питання, наскільки універсальною (чи навпаки) є категорія влади.

Якщо синтезувати зазначені підходи, то, на думку Т. В. Карадже, можна сформулювати збалансовану позицію, яка дасть змогу аналізувати природу політизації як комплексного явища, а не у форматі case study. Оскільки такі елементи політичного, як поділ на “своїх” і “чужих” чи відносини домінування-підпорядкування, є досить універсальними і притаманні складним системам, то це свідчить про інклюзивність як ключову характеристику політичного. Ідеться про те, що чи не всі сфери суспільного життя мають здатність політизуватися (чи бути політизованими навмисно, як у випадку з технологічною політизацією). У цьому разі йдеться не стільки про те, що політика може проникати в різні, не пов’язані із нею безпосередньо, сфери, скільки про актуалізацію властивостей політичного, які іманентно притаманні суспільним системам [там само, с. 18].

Саме тому нас цікавить спосіб, у який відбувається процес політизації свідомості, коли виникають психологічна готовність і потреба особистості мислити й діяти крізь призму політичного. При цьому в межах психологічного аналізу акцент має бути зроблено саме на суб’єктивному баченні ситуації, а не тільки на об’єктивних можливостях переходу практики з неполітичної сфери у сферу політики (при цьому принцип контексту має бути, безсумнівно, забезпечений).

Що ж стосується вихідних положень дослідження політизації, то в межах політичної науки під цим поняттям розуміють:

- процес набуття політичного статусу проблемами і явищами, які початково не були наділені ним;
- перетікання проблеми з будь-якої іншої соціальної сфери у сферу політичну [5, с. 92];
- технологію заміни інструментарію для розв’язання неполітичних проблем з “традиційного” на політичний [там само, с. 95];
- посилення впливу політики на інші сфери життя, набуття важливими питаннями суспільного життя політичного звучання;
- процес залучення суспільних акторів в активне політичне життя, політичні взаємодії, спонукання до політичних дій [3, с. 92].

Структуру політичного, отже, можна представити як дворівневу:

1) актуалізоване (проявлене) політичне: сюди можна віднести явища, інститути, організаційні форми тощо, за якими стоїть влада з функціями управління, реалізації суспільно значущих цілей і збереження порядку на основі легітимного насилля;

2) потенційно політичне: це частини суспільної системи, суспільної свідомості та поведінки, які можуть політизуватися за певних умов [7, с. 19]. (Так, В. М. Капіцин пише про “передполітичні” імпульси, які формуються в життєво важливих для суспільства сферах і є потенційним ресурсом політики (див. [4, с. 7]).

Серед цікавих для психологічного дослідження проявів політизації можна виокремити такі: зростання інтересу громадян до участі в політиці, ширше залучення мас до участі в політичній діяльності, зміни у свідомості та поведінці індивідів і груп, що відбуваються через посилення впливу політики на всі сфери їхньої життєдіяльності [7, с. 21]. Під політизацією мислення (свідомості – у ширшому значенні) розуміють інтерес людини до політичної сфери, певне ставлення до неї, здатність і готовність інтерпретувати зміни, що відбуваються навколо, так само як і відсутність змін крізь призму політичних інтересів [2, с. 159]. На рівні масової та індивідуальної свідомості політизацію можна визначати як “присутність політики в умах і настроях пересічних громадян” [там само, с. 135], як можливість будь-якому вчинку чи події при бажанні дати політичну оцінку.

Варто зазначити, що зростання соціальних очікувань від політики (бажання залучити політичний ресурс до вирішення інших питань або сприймання цих питань крізь призму політики) є наслідком зниження соціальних очікувань щодо державного управління [там само, с. 162]. Це одна із важливих причин, чому в такі моменти зростає рівень політичної зацікавленості та готовності до політичної участі. За М. В. Даниловим, продуктом політизації на психологічному рівні є впровадження в масову свідомість певних уявлень про політику і спонукання до дії чи, навпаки, демотивація політичної участі, відповідно до цих уявлень [там само, с. 133].

Часто політизацію визначають як процес зараження, “електризації” масової свідомості гіпертрофованим інтересом до політики, надмірну піддатливість мас щодо різних політичних впливів, неадекватне, упереджене бачення дійсності крізь призму політичних амбіцій та пріоритетів. Як справедливо зауважує дехто з політологів, таке визначення політизації дещо спрощує розуміння цього явища, передбачає його аналіз у контексті негативних наслідків політизації масової свідомості. Наприклад, М. В. Данилов, порушує питання про межу, яка давала б змогу чітко розрізняти умовну норму і гіпертрофану увагу до політики [там само, с. 135]. Якщо ж виокремити крайні значення політизації свідомості для аналітичних цілей, то отримуємо, з одного боку, деполітизовану свідомість, а з другого, свідомість гіперполітизовану. У першому випадку теж можливі два варіанти: людина не цікавиться політикою через почуття безвладності або вона, навпаки, відчуває тотальність влади і при цьому не вірить у власні можливості впливати на

політичне життя, не має надійних світоглядних орієнтирів. Гіпертрофованій свідомості властиво зводити всю різноманітність людських практик до політичної основи, переживати моменти політичної боротьби як особистий успіх чи поразку. Що особливо важливо, політичний владі в такій ситуації надається особливе значення в розв'язанні навіть особистих проблем людини.

Саме образ політики як сили, що може впливати на інші сфери життя, характеризується значним масштабом та всеохопністю, є одним із маркерів, за допомогою якого можна операціоналізувати явище політизації свідомості. Описані крайні варіанти актуалізуються переважно в кризові періоди життя суспільства. Особливо це стосується революційного розвитку подій, який вважається квінтесенцією деградації традиційних неполітичних механізмів розв'язання проблем, коли будь-яка подія може бути сприйнята як така, що стосується політичної боротьби [3, с. 169]. Піковим значенням політизації свідомості при цьому є готовність людини відмовитися від певних благ заради політичних цілей. У відносно спокійні періоди розвитку суспільства процеси політизації та деполітизації врівноважують один одного як на рівні суспільно-політичної системи, так і на рівні масової свідомості. Це ілюструє механізм так званої петлі зворотного зв'язку: насичення суспільства політикою неодмінно призводить до посилення його деполітизаційних сил, що проявляється в переживанні втоми від політики, зниженні суспільної активності населення тощо [там само, с. 31].

Як приклад пропонуємо розглянути результати дослідження аналітичного центру “Нова Європа”: майже 2/3 (65%) молодих людей станом на 2017 рік не цікавляться взагалі або скоріше не цікавляться політикою; варіант відповіді “дуже цікаво” обирають не більше 5% респондентів. Якщо згадати той вибух політичної активності, який спостерігався в Україні протягом 2013–2014 років, то ці дані викликають особливий інтерес. До того ж найбільше зацікавлення молодь виявляє щодо політики на загальнонаціональному рівні [9, с. 19]. Такий спад інтересу до політики на місцевому рівні, імовірно, можна пояснити серед іншого зниженням соціальних очікувань від державного управління. Що ж стосується цінностей, то пріоритетними для молоді є економічний добробут, права людини та безпека [там само, с. 128] – питання, які мали б вирішуватися традиційними для цієї сфери методами. Натомість вони стають актуальними та суспільно значущими для великої кількості людей, автоматично політизуючись при цьому

Отже, важливим критерієм політизації свідомості можна вважати *політичну зацікавленість особистості*. Як зазначає М. В. Данилов, пік масового інтересу до політики збігається з піком політизації масової свідомості [2, с. 156]. А проте зростання інтересу до політики не обов'язково супроводжується активною політичною участю. Виокрем-

люють дві умовні форми політизації: *активістську*, пов'язану з участю в різноманітних політичних акціях та в політичному житті загалом, та *інтелектуальну*, яка характеризується відносно пасивним інтересом до політики. Такий підхід підтверджує і модель політичної активності І. М. Білоус. Відповідно, політичну активність можна розглядати як дворівневе утворення: перший рівень – орієнтаційно-ціннісний (внутрішній) – є також підґрунтям другого – поведінкового (зовнішнього) рівня. У першому випадку спостерігається швидше психологічне залучення до політичного життя – переживання соціально-політичних проблем тощо, але саме тут формується внутрішня готовність до політичної участі [8, с. 17]. Цікавий приклад технологічної політизації описує М. В. Данилов: у Росії представники політичної еліти прагнуть “розвести” по різних соціальних групах політичну участь й обізнаність: ті, хто обізнаний, пасивні, а ті, хто беруть участь у політичному житті, лояльні до влади [2, с. 426].

Тому третьою закономірною ознакою політизації свідомості, яку можна вивчати в межах психологічного дослідження, є *зростання політичної участі* або готовності до неї, інакше кажучи – *політична мобілізованість*. Хоча тут, знову таки, необхідно враховувати також прояви абсентеїзму та інших спроб протесту проти наявної соціально-політичної ситуації.

Висновки. Політизація різних сфер суспільного життя стала стійкою тенденцією в умовах глобалізації соціально-політичного простору. Зміни провокують інтерес до політики в основному тому, що нова ситуація потребує інших підходів до її вирішення, які ще не інституціоналізувалися. Це, своєю чергою, вимагає втручання політичних механізмів. Сприймання політики як системи, яка здатна так чи інакше впливати на інші сфери суспільного життя, вирішувати особисті проблеми людей, а також сприймання всього, що відбувається, крізь призму політичних інтересів є важливим свідченням політизації свідомості, що супроводжується зростанням інтересу до політики та політичною активністю.

Явище політизації масової свідомості у психологічному дослідженні, ймовірно, може бути операціоналізоване за допомогою трьох критеріїв: образу політики в цілому (як масштабного і всеохопного явища, яке впливає на всі інші сфери), інтересу до політики та політичної участі. Проте взаємозв'язки між цими компонентами політизації не є однозначними.

Подальшого дослідження потребує питання, чи можуть поєднуватися низький інтерес до політики, з одного боку, і сприймання неpolітичних подій як безпосередньо пов'язаних з політикою – з другого. Прикладом є ситуації, які мали б вирішуватися на муніципальному рівні, але які сприймаються частиною населення як такі, що потребують

втручання політиків загальнонаціонального рівня. Необхідні подальші дослідження детермінант політизації свідомості, її залежності від локусу контролю особистості, її самоефективності. Адже, як і інші явища політико-психологічного характеру, політизація свідомості залежить не лише від об'єктивної ситуації в суспільстві, а й від потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій тощо самої особистості.

Література

1. *Аристотель*. Политика / Аристотель // Сочинения : в 4-х тт. Т. 4 / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. – Москва : Мысль, 1983. – С. 375–644.
2. *Данилов М. В.* Институты, механизмы и технологии политизации общества в постсоветской России (1990-е – 2000-е годы) : дис. ... д-ра полит. наук : спец. 23.00.02 / Данилов Михаил Викторович. – Саратов, 2015. – 477 с.
3. *Данилов М. В.* Концепт “политизация” в научном и общественно-политическом дискурсе / М. В. Данилов // Известия Саратовского университета. – 2010. – № 10. – С. 92–96.
4. *Данилов М. В.* Политизация в современном обществе как объект политических исследований [Электронный ресурс] / М. В. Данилов // Пятый Всероссийский конгресс политологов. – 2009. – Режим доступа : http://www.civisbook.ru/files/File/Danilov_RAPN.pdf.
5. *Данилов М. В.* Явление “политизации” в современном обществе: постановка исследовательской проблемы / М. В. Данилов // Известия Саратовского университета. – 2009. – № 9. – С. 92–96.
6. *Евдокимов В. А.* Специфика использования средствами массовой информации рекламы (контррекламы) с целью политизации социального конфликта / В. А. Евдокимов // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 295. – С. 16–20.
7. Методология исследования политического : кол. моногр. / под ред. Т. В. Карадже. – Москва : Прометей, 2013. – 194 с.
8. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко. – Київ : Міленіум, 2014. – 216 с.
9. Результати загальнонаціонального опитування "Українське покоління Z: цінності та орієнтири [Електронний ресурс] / Центр “Нова Європа”. – 2017. – Режим доступу : <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry/>.
10. *Семедов С. А.* Причины политизации ислама в современном мире / С. А. Семедов // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2009. – № 3. – С. 230–239.
11. *Халиман Ж. Н.* Механизм политизации этнической составляющей социальной идентичности в условиях этнополитического конфликта / Ж. Н. Халиман // Вологодские чтения. – 2006. – № 52. – С. 65–70.
12. *Цинченко Г. М.* Политизация прав детей / Г. М. Цинченко // Здоровье – основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения. – 2016. – Т. 11. – № 2. – С. 931–934.

13. Шахай А. Философия политики / Анджей Шахай, Марек Якубовски. – Харьков : Гуманитар. центр, 2011. – 234 с.
14. Klandermans B. Politicized Collective Identity / Bert Klandermans, Bernd Simon // American Psychologist. – 2001. – № 4. – P. 319–331.
15. Leeuwen A. L. van. Protest! Studies on Protest Politicization, Perceived Protest Atmosphere, and Protest Policing [Electronic resource] / Leeuwen A. L. van. – 2016. – Access mode : <http://dare.uvu.vu.nl/handle/1871/54140>.

References

1. Aristotel (1983). *Sochineniya: v 4-kh tomakh. T. 4.* [Works: in 4 volumes. Vol. 4] (pp. 375–644). Moscow: Mysl Publ. (rus).
2. Danilov, M. V. (2015). *Instituty, mekhanizmy i tekhnologii politizatsii obshchestva v postsovetskoy Rossii (1990 – 2000-e gody)* [Institutes, mechanisms and technologies of politicization of society I post-Soviet Russia (1990 – 2000 s)]. Saratov (rus).
3. Danilov, M. V. (2010). Kontsept “politizatsiya” v nauchnom i obshchestvenno-politicheskom disкурse [The concept of politicization in scientific and socio-political discourse]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta* [Proceeding of the Saratov University], 10, 92–96 (rus).
4. Danilov, M. V. (2009). Politizatsiya v sovremennom obshchestve kak obyekt politicheskikh issledovaniy [Politicization in modern society as an object of political research]. *Pyatyy Vserossiyskiy kongress politologov* [Fifth all-Russian congress of politicians], http://www.civisbook.ru/files/File/Danilov_RAPN.pdf. (rus).
5. Danilov, M. V. (2009). Yavleniye “politizatsii” v sovremennom obshchestve: postanovka issledovatel'skoy problemy [The phenomenon of politicization in modern society: the formulation of a research problem]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta* [Proceeding of the Saratov University], 9, 92–96 (rus).
6. Evdokimov, V. A. (2007). Spetsifika ispolzovaniya sredstvami massovoy informatsii reklamy (kontreklamy) s tselyu politizatsii sotsialnogo konflikta [Specificity of the use of mass media advertising (counter-advertising) for the purpose of politicization of social conflict]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Tomsk University], 295, 16–20 (rus).
7. Karadzhe, T. V. (Ed.). (2013). *Metodologiya issledovaniya politicheskogo* [Methodology for the study of political]. Moscow: Prometey Publ. (rus).
8. Kyryashko, L. O. (Ed.). (2014). *Politychna uchast molodi suchasnoi Ukrainy: psykholohichni chynnky aktyvizatsii* [Political participation of youth in modern Ukraine: psychological factors of revitalization]. Kyiv: Millenium Publ. (ukr).
9. Rezultaty zahalnonatsionalnoho opytuvannya “Ukrainske pokolinnia Z”: tsinnosti ta oriientyry (2017). [Results of the national survey “Ukrainian Generation Z”: values and benchmarks]. Tsentr “Nova Yevropa” [Center “New Europe”], <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-orientyry/> (ukr).
10. Semedov, S. A. (2009). Prichyny politizatsii islama v sovremennom mire [The reasons for the politicization of Islam in the modern world]. *Gosudarstvo, religiya, tserkov v Rossii i za rubezhom* [State, Religion, church in Russian and abroad], 3, 230–239 (rus).

11. Haliman, Zh. N. (2006). Mekhanizm politizatsii etnicheskoy sostavlyayushchey sotsialnoy identichnosti v usloviyakh etnopoliticheskogo konflikta [Mechanism of politicization of the ethnic component of social identity in the conditions of ethnopolitical conflict]. *Vologdinskiye chteniya* [Vologda readings], 52, 65–70 (rus).
12. Tsинchenko, G. M. (2016). Politizatsiya prav detey [Politicization of children's rights]. *Zdorovye – osnova chelovecheskogo potentsiala: problemy i puti ikh resheniya* [Health – the basis of human potential: problems and solutions], vol. 11, no. 2, 931–934 (rus).
13. Shakhay, A., & Yakubovski, M. (2011). *Filosofiya politiki* [Philosophy of politics]. Harkiv: Humanitarian Center Publ. (rus).
14. Klandermans, B., & Bernd, S. (2001). Politicized Collective Identity. *American Psychologist*, 4, 319–331.
15. Leeuwen, A. L. van. (2016). Protest! Studies on Protest Politicization, Perceived Protest Atmosphere, and Protest Policing, <http://dare.ubvu.vu.nl/handle/1871/54140>.

Todoriuk O. V. The Case of Politization of Mass Conscience as a Psychological Research Object

There are analyzed the basic approaches to the definition of the concept of “politicization”, as well as understanding the boundaries of the “political” as one of the main categories of political analysis. There are described the main characteristics of the politicization process, its features and results, the characteristics of hyperpolylated and depoliticized consciousness are singled out. Politics is presented as a global and inclusive force that is able to penetrate other areas of public practice, to solve its pressing problems. It is noted that the surrounding reality is perceived by a human through the political prism and that at the level of consciousness it manifests itself through the ability and readiness to interpret the changes that take place around (as well as the lack of changes), through the prism of political interests. Attention is also drawn to the growth in society of the level of interest in politics and political activity (one should also take into account the manifestations of absenteeism and other forms of protest against the current socio-political situation). The emphasis is made on theories that can be used as a methodological basis for further psychological research. An attempt was made to theoretical comprehension of the possibilities and prospects of the study of politicization of mass consciousness within the psychological analysis. It is revealed that key indicators of politicization of conscience are: features of the image of politics, political interest and political participation. There is generalized the definition of politicization at the level of mass and individual conscience as “the presence of politics in the minds and mood of ordinary citizens”; as an opportunity to give any act or event a political assessment if desired. It is concluded that the politicization of mass conscience is an insufficiently researched problem in psychology, and the variants of further scientific searches in this direction are proposed.

Key words: politicization of mass consciousness, image of politics, political interest, political participation.

© Тодорюк О. В.

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖОСОБОВИХ ВІДНОСИН

О. В. Івачевська

СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В СІМ'Ї: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ

Обґрунтовано доцільність розгляду сімейних конфліктів як власне соціальних, що дало змогу дослідити їх невідривно від суспільного контексту. Запропоновано теоретичну модель соціальних конфліктів у сім'ї з урахуванням передумов їх виникнення, зокрема соціокультурних особливостей суспільства в цілому, політико-економічної ситуації в державі, соціально-психологічних і біологічних чинників, які, переломлюючись крізь призму особистісних та індивідуально-психологічних особливостей членів сім'ї, проникають у простір сімейних відносин і впливають на формування його унікального рисунку. Виділено основні рівні розгортання соціальних сімейних конфліктів: 1) суспільний (тригери: соціальні суперечності, події в країні, трансформація цінностей тощо); 2) соціально-інституціональний (тригери: складнощі у взаємодії з іншими державними інститутами, порушення прав та обов'язків і т. ін.); 3) соціально-груповий (тригери: внутрішні та зовнішні групові інтеракції тощо); 4) міжособистісний (тригери: соціально-психологічні особливості, статус, ролі подружжя, норми, засвоєні в процесі соціалізації, і т. ін.). Виявлено найбільш актуальні теми конфліктів у сім'ї: матеріальний добробут; світоглядні суперечності; правове забезпечення; релігія; політика; житлові умови; вплив родичів (залежна, співзалежна поведінка); соціально-психологічні особливості, зокрема статус, соціальні ролі, норми (інтроєкти), засвоєні в процесі соціалізації, індивідуальні способи поведінки в конфлікті, ступінь злагодженості, психологічної, матеріальної участі й допомоги тощо. Описано основні умови організації комунікативного простору для конструктивного розв'язання проблем: 1) чітке усвідомлення кожною стороною конфліктної взаємодії власних позицій щодо ключових питань і 2) готовність донести їх до опонентів у максимально доступній, обґрунтованій, діалогічній формі.

Ключові слова: врегулювання конфліктів, комунікативні технології, сімейний конфлікт, соціальний конфлікт, цільовий комунікативний простір.

Постановка проблеми. Попри особливу значущість гармонійних та міцних сімей для держави й суспільства статистика щодо зростання кількості розлучень в Україні протягом останнього часу залишається невтішною. Фахівці погоджуються з тим, що значна частина розлучень так чи так пов'язана з деструктивним характером перебігу й розв'язання сімейних конфліктів. Незважаючи на солідний науково-практичний доробок у царині конфліктології, сім'я часто-густо залишається сам-на-сам

у складних ситуаціях урегулювання гострих суперечностей, оскільки не має потрібних знань, розуміння, навичок конструктивного вирішення конфліктів на всіх рівнях їх розгортання. Такі реалії можуть бути, на нашу думку, наслідком: по-перше, різноманітності підходів до визначення та вивчення сімейних конфліктів, які в психології зводять радше до побутових, не враховуючи суспільний контекст та рівні їх виникнення й перебігу (при цьому фокус дослідницького інтересу зміщується в бік суто психологічних чинників поведінки членів сім'ї в конфлікті, через що залишаються поза увагою соціокультурні, політико-економічні, соціально-психологічні та біологічні його передумови); по-друге, наразі немає зрозумілих й ефективних інструментів урегулювання сімейних конфліктів на всіх рівнях взаємодії (від внутрішньосімейної до взаємодії "сім'я – суспільство"). З огляду на це доцільно було б розширити межі наукового вивчення сімейних конфліктів, розглядаючи їх з урахуванням актуального суспільного контексту, й визначити основні умови конструктивного вирішення проблем, з якими стикається сучасна сім'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. З античних часів і до сьогодні представники різних наукових течій прискіпливо й плідно вивчають природу виникнення, специфіку перебігу конфліктів і пропонують різні способи їх врегулювання, враховуючи особливості суспільного устрою та вектори його розвитку. Наукові пошуки щодо природи і залагодження соціальних конфліктів здійснювали здебільшого вчені-соціологи в загальносуспільному контексті. Традиційно йшлося про крайнє загострення соціальних суперечностей, що виявляються у зіткненні протилежних чи суттєво відмінних інтересів, цілей, цінностей, тенденцій розвитку тощо різних соціальних суб'єктів (індивідів чи спільнот) [1, с. 205]. При цьому ракурси дослідницького осмислення суттєво різняться. Приміром, у працях Ф. Глазла, Е. Мейо, Т. Парсонса соціальний конфлікт характеризується як патологічне, дезінтегруюче, аномальне явище, тоді як К. Боулдінг, Р. Дарендорф, Л. Козер та інші дослідники розглядають його як позитивно-функціональний процес перетворення суспільного життя. Однією ж із перших праць у галузі конфліктології прийнято вважати роботу німецького, а згодом американського психолога Курта Левіна "Вирішення соціальних конфліктів" [3]. Завдяки його дослідницькому ракурсові було подолано протистояння "внутрішнє-зовнішнє" в поясненні передумов соціальної поведінки [4]. Виокремлення психології конфліктів у самостійний напрям пов'язують із науковими працями М. Шеріфа, К. Томаса, М. Дойча, Д. Скотт та ін. Західні фахівці все частіше звертають увагу як на психологічні чинники виникнення соціальних конфліктів, так і на доцільність використання психологічних засобів їх урегулювання.

Наразі науково-практичний доробок учених-психологів у царині сімейних конфліктів та підходів до їх розв'язання важко переоцінити.

Серед ключових дослідників особливостей сімейних конфліктів називають, зокрема, Ю. Є. Альошину, О. В. Антонова, Г. Я. Варгу, Т. В. Говорун, Е. Г. Ейдемільлера, О. С. Кочаряна, В. М. Медкова, В. В. Століна, Л. Б. Шнейдера, В. Юстицька та ін. І справді, у працях загаданих авторів широко висвітлюються проблеми конструктивної сімейної взаємодії, міжособових конфліктів у сім'ї, кризових явищ та інших складних внутрішньосімейних феноменів, що потребують пильної уваги і науковців, і практиків, і суспільства в цілому. Однак сучасні психологи звертають увагу переважно на міжособистісні, побутові конфлікти в сім'ї та причини їх виникнення, що криються здебільшого в індивідуальних особливостях подружжя, їхній мотиваційній, сексуальній, морально-етичній, ціннісній сферах тощо. Водночас недостатньо висвітленими залишаються соціальні конфлікти в сім'ї, що пов'язані не лише з міжособовим контактуванням, а й із взаємовпливом, взаємопроекцією сім'ї та соціуму в найзагальнішому контексті співбуття.

Мета статті: представити теоретичну модель соціальних конфліктів у сім'ї та проаналізувати їхні особливості з урахуванням ключових передумов розгортання на різних рівнях взаємодії; описати основні умови організації та оптимізації цільового комунікативного простору для врегулювання соціальних конфліктів у сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні очевидно складно замовчувати чи ігнорувати факт загострення соціальних конфліктів майже у всіх сферах життєдіяльності людини: політична ситуація в Україні, економічна нестабільність і, як наслідок, соціальне напруження й інші соціально-психологічні проблеми, нагромаджуючись, загрожують здоров'ю та добробуту кожного члена суспільства і сім'ї як головного його осередку. У сучасних реаліях динамічного розвитку інформаційних, медійних технологій неправильно було б розглядати сім'ю як непроникну систему, захищену від постійного, іноді досить агресивного впливу суспільних дискурсів (законів, подій, ситуацій, настроїв тощо). Повсякчас проектуючи, породжуючи у власному просторі феномени, актуальні для суспільства в цілому, кожна сімейна система стає своєрідним його відображенням у мініатюрі, а тому видається неправомірним вивчати сімейні конфлікти під кутом зору виключно міжособової взаємодії в побуті (на кшталт суперечок з приводу індивідуальних особливостей членів сім'ї, їхньої несумісності в різних сферах спільного життя), не враховуючи суспільний контекст. Відповідно засоби, спрямовані на врегулювання сімейних конфліктів, що розглядаються в означеному дослідницькому ракурсі, виявляються недовірними, оскільки часто не враховують глибинні процеси, на перебіг яких впливають загальносуспільні проблеми. Приміром: 1) сімейний конфлікт з приводу "щей" на обід насправді відображає протистояння "двох світів" – Росії та України – й іменується як "зрада"; 2) суперечка по-

дружжя з приводу одягу дружини – зіткнення світоглядів, релігійних суперечностей та ін.; 3) конфлікти щодо небажання чоловіка влаштовуватися на роботу – результат невідповідності отриманої професії і, як наслідок, знань, навичок та умінь сучасним вимогам ринку праці тощо. Видається очевидним те, що за будь-якою суперечкою подружжя часто приховується справжній особистісний мотив, інтерес, потреба. Однак у наведених прикладах за очевидною причиною конфлікту стоїть реальна соціальна потреба, соціальний інтерес чи вигода, які часто-густо можуть не збігатися з потребами особистості, а скоріше нав'язуватися ззовні. При цьому незадоволення соціальних потреб (у визнанні, належності, соціальному статусі тощо) чи невідповідність соціальним експектаціям сьогодні може відчутно перешкоджати самоактуалізації особистості, її благополуччю в різних сферах життя. Тож кожен член суспільства, зацікавлений в оптимальній взаємодії із соціумом, вимушений щодня долати, окрім соціальних, ще й внутрішні конфлікти. На цьому рівні важливими видаються особистісна та соціальна зрілість, мотивація, локус контролю, рівень самоактуалізації, емоційна стійкість тощо.

Аналізуючи результати дослідження, отримані в ході інтерв'ю та дискусійних бесід із сім'ями, вдалося виокремити, крім внутрішньоособистісного, основні рівні формування соціальних сімейних конфліктів (рис.): 1) міжособистісний – суперечності між членами сім'ї як представниками різних культур, спільнот, груп тощо; 2) соціально-груповий – суперечності між сім'єю та іншими малими соціальними групами в процесі інтеракцій; 3) соціально-інституційний – вищий рівень суперечностей, що виявляється в процесі необхідної взаємодії сім'ї як основного осередку суспільства з іншими соціальними чи державними інститутами; 4) суспільний – найвищий рівень суперечностей між сім'єю та суспільством у цілому, його вимогами, запитами, очікуваннями. Прикладом соціальних конфліктів суспільного рівня можуть слугувати питання правового забезпечення сімей бійців добровольчих батальйонів, а також вимушених переселенців, або ж дискримінація сімей різних етнічних меншин тощо. Ключовими передумовами виникнення сімейних соціальних конфліктів можуть бути соціокультурні особливості суспільства в цілому, політико-економічна ситуація в державі, соціально-психологічні та біологічні чинники, які, переломлюючись крізь призму індивідуально-психологічних особливостей членів сім'ї, проникають у простір сімейних взаємин і неодмінно впливають на формування його унікального рисунку.

Проведення низки дискусійних груп та напівструктурованих інтерв'ю, у яких взяли участь 46 подружніх пар (вік членів подружжя – від 27 до 63 років), дало змогу виявити найбільш актуальні теми гострих конфліктів у сім'ї. Серед них у порядку значущості: матеріальний добробут; світоглядні суперечності; правове забезпечення; релігія; політика;

житлові умови; вплив родичів (залежна, співзалежна поведінка); соціально-психологічні особливості, зокрема статус, соціальні ролі, норми (інт-роекти), засвоєні в процесі соціалізації; індивідуальні способи поведінки в конфлікті; ступінь злагодженості, психологічної і фізичної підтримки та ін.

Очевидно, що найбільш тригерними темами в сім'ях виявилися саме ті, що визнаються болючими в загальнодержавному масштабі, а саме: одвічні теми світоглядних, релігійних суперечностей, правової незахищеності, труднощі в комунікації з різними державними і соціальними інститутами, політична ситуація в країні, воєнний конфлікт, економічна нестабільність, шерег реформ, що тягнуть за собою соціальне напруження в суспільстві, тощо. У сучасному дифузному, а іноді й агресивному інформаційному полі сімейні конфлікти набувають більш глобального характеру.

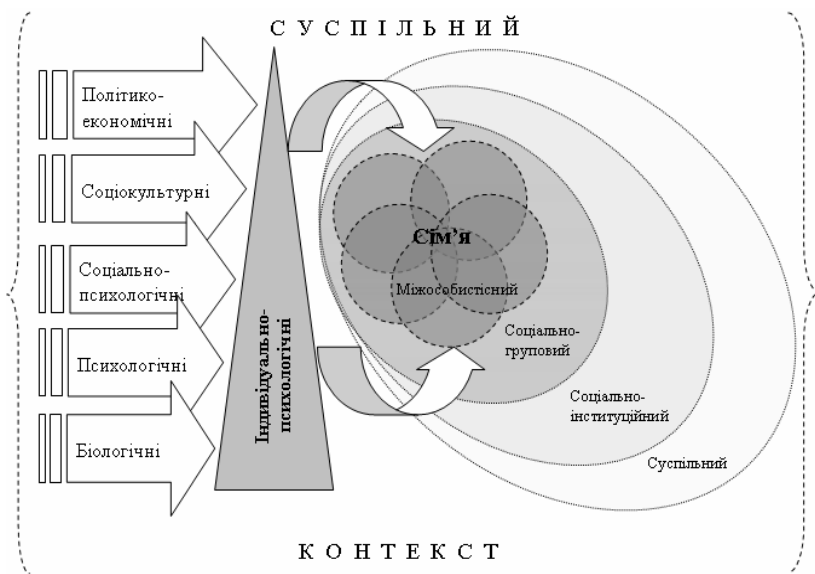

Рис. Теоретична модель соціальних конфліктів у сім'ї та за її участі

Сьогодні на суспільному та соціально-інституційному рівнях розгортання соціальних конфліктів за участі сімей фахівці часто віддають перевагу інформаційним технологіям їх урегулювання. Однак відомі непоодинокі випадки безкомпромісних розлучень подружніх пар через суперечності в поглядах на воєнні дії в Україні, політичні й економічні події, різне ставлення до реформ, безпекаційні рішення, що приймає кожен член подружжя в цій ситуації (наприклад, залишитися на анексованій території чи покинути її), незважаючи на їхню руйнівну дію

на сім'ю, тощо. За таких умов суто інформаційні технології врегулювання соціальних конфліктів у сім'ї часто виявляються неефективними, а подекуди й деструктивними, враховуючи стрімке поширення неправдивих, перекоханих, маніпулятивних повідомлень. Більш ефективними нам видаються комунікативні технології, що передбачають передусім створення оптимальних умов взаємодії, за яких стає можливим безпосередній конструктивний контакт сторін. На нашу думку, організація та оптимізація цільового комунікативного простору з метою локалізації конфліктогену та конструктивного вирішення соціального сімейного конфлікту є важливим кроком до переведення дестабілізаційної взаємодії сторін у діалогічне річище. Тут варто визначити основні умови розгортання конструктивного діалогу, без забезпечення яких складно очікувати компромісу чи наближення полярних поглядів, позицій, інтересів сторін до консенсусу. Особливого значення набувають: 1) індивідуально-психологічні особливості членів сім'ї, їхня особистісна та соціальна зрілість, інтелектуальний капітал, високий ступінь толерантності й відкритості до діалогу, а також демократична, діалогічна позиція всіх сторін конфлікту щодо актуальної соціальної проблеми; 2) адекватне оцінювання реальності, співвідношення та своєчасності відстоювання особистих інтересів супроти інтересів, потреб, цінностей інших учасників конфліктної взаємодії та суспільства в цілому, враховуючи актуальну ситуацію, в якій вони наразі перебувають; 3) наявність відповідних можливостей, ресурсів у необхідному для розв'язання проблеми обсязі. При цьому важливо, аби внесок кожної із сторін був значущим й адекватно оціненим, а ресурси були реальними й належно використаними; 4) співвіднесення прийнятих рішень з означеною проблемою, реаліями сьогодення та обсягом ресурсів, що можуть бути виділені для її розв'язання (тут варто уникати зміни фокусу, маніпуляцій, насилля в різних його виявах тощо); 5) адекватне оцінювання відповідності результату очікуванням та його користі для всіх учасників діалогу [2]. Якщо ж забезпечити необхідні умови організації цільового комунікативного простору важко чи взагалі неможливо, краще звернутися до технологій сімейної медіації.

Висновки. Отже, беручи до уваги реалії динамічного розвитку інформаційного суспільства, розглядати сім'ю поза суспільними дискурсами сьогодні неможливо. Відповідно перелік питань щодо сімейних конфліктів та засобів, спрямованих на їх урегулювання, потребує постійного переосмислення.

Перший етап дослідження дав змогу виокремити основні рівні формування соціальних сімейних конфліктів (міжособистісний, соціально-груповий, соціально-інституційний, суспільний), а також з'ясувати, що передумовами виникнення сімейних соціальних конфліктів є зазвичай соціокультурні особливості суспільства в цілому,

політико-економічна ситуація в державі, соціально-психологічні та біологічні чинники, що й лягло в основу представленої теоретичної моделі. Водночас виявилось, що найбільш тригерними в сім'ях є теми світоглядних, релігійних суперечностей, правової незахищеності, труднощі в комунікації з різними державними й соціальними інститутами, політична ситуація в країні, воєнний конфлікт, економічна нестабільність, шерег реформ, що тягнуть за собою соціальне напруження в суспільстві, тощо. Тож у сучасному дифузному й подекуди агресивному інформаційному полі сімейні конфлікти набувають більш глобального характеру. Основними ж умовами переведення соціальних конфліктів у сім'ї в конструктивне річище є чітке усвідомлення кожною стороною конфліктної взаємодії власних позицій з ключових питань та готовність донести їх візаві у максимально доступній, обґрунтованій, діалогічній формі.

Представлений у статті підхід до вивчення сімейних конфліктів сприятиме, на нашу думку, більш глибокому розумінню порушеної проблеми і дасть змогу в подальшому не лише системно дослідити специфіку виникнення та перебігу соціальних конфліктів у родині, а й розробити науково-методичні засади конструювання соціально-психологічних технологій їх урегулювання з урахуванням особливостей розвитку інформаційного суспільства.

Література

1. *Вербець В.* Соціологія / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – Київ : Кондор, 2009. – 550 с.
2. *Івачевська О.* Соціальний діалог у політичній сфері: ризики неуспішної комунікації / О. В. Івачевська // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 401–412.
3. *Леви К.* Разрешение социальных конфликтов / Курт Левин. – Санкт-Петербург : Речь, 2000. – 408 с.
4. *Леонов Н.* Конфликтология / Н. Леонов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.koob.pro/leonov/konfliktologiya_hrestomatiya.

References

1. Verbets, V., Subot, O. and Khrystiuk, T. (2009). *Sotsiologhiia* [Sociology]. Kyiv: Kondor Publ. (ukr).
2. Levin, K. (2000). *Razresheniye sotsialnykh konfliktov* [Resolving Social Conflicts] St. Petersburg: Speech Publ. (rus).
3. Leonov, N. (1999). *Konfliktologiya* [Conflictology], http://www.koob.pro/leonov/konfliktologiya_hrestomatiya.
4. Ivachevska, O. (2015). *Sotsialnyi dialoh u politychnii sferi: ryzyky neuspishnoi komunikatsii* [Social dialogue in the political sphere: the main risks of unsuccessful communication] *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 2 (16), 401–412 (ukr).

Ivachevska O. V. Social Conflicts in the Family: Theoretical Model

There was substantiated the expediency of considering family conflicts as social ones, which made it possible to investigate them inseparably from the social context. The theoretical model of social conflicts in the family is proposed, taking into account the preconditions for their occurrence, in particular, the sociocultural features of society as a whole, the political and economic situation in the state, socio-psychological and biological factors, which penetrate the space of family relationships and affects the formation of its unique pattern by refracting through the prism of personal and individual psychological characteristics of the family members. The main levels of social family conflicts are identified: 1) social (triggers: social contradictions, events in the country, transformation of values, etc.); 2) socio-institutional (triggers: difficulties in interaction with other state institutions, violation of rights and obligations, etc.); 3) social-group (triggers: internal and external group interactions, etc.); 4) interpersonal (triggers: socio-psychological peculiarities, status, spouses roles, norms acquired in the process of socialization, etc.). The most actual themes of conflicts in the family are revealed: material well-being; world-view contradictions; legal support; religion; politics; living conditions; influence of relatives (dependent, co-dependent behavior); socio-psychological peculiarities, in particular status, social roles, norms (introjects) acquired in the process of socialization, individual ways of behavior in conflict, degree of coherence, psychological, material participation and assistance, etc. The basic conditions of the organization of the communicative space for a constructive solution of problems are described: 1) a clear awareness of each side of the conflict interaction of their own positions on key issues; and 2) readiness to convey them to the opponents in the most accessible, substantiated, dialogical form.

Key words: conflict resolution, communicative technologies, family conflict, social conflict, target communicative space.

© Івачевська О. В.

О. Л. Коробанова

ОСОБИСТІСНО-РОЛЬОВЕ МОДЕЛЮВАННЯ МОЛОДІЮ АКТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Обґрунтовано й концептуалізовано особистісно-рольове моделювання як явище рольової взаємодії, що полягає у виборі та освоєнні структурно-функціональної “канви” дій та плануванні подальшої взаємодії. Наголошується на значенні саморегуляції особистості та її суб’єктних властивостей в активній соціальній поведінці молоді, в основі якої лежить здатність до особистісно-рольового моделювання соціальних і міжособових ролей, пов’язаних з роллю громадянина. Особистісно-рольове моделювання розглядається як ресурс активізації соціальної поведінки молодих людей, йому відводиться роль психологічного механізму освоєння лояльних та успішних ролей як способів дії в різних ситуаціях соціальної взаємодії. Звертається увага на те, що психологічні технології особистісно-рольового моделювання і практичні емпіричні напрацювання можуть використовуватися в психологічному супроводі і для формування активної соціальної поведінки молодих людей у процесі політичної участі. У разі підходу до громадської активності з позицій моделювання акцент робиться на утворенні внутрішніх особистісних детермінант, що зумовлюють таку поведінку, яка дає змогу переглянути та вдосконалити використовувані досі стимулятори активності молодих людей як членів громадянського суспільства.

Ключові слова: активна соціальна поведінка, політичні дії, рольова взаємодія, групова взаємодія, моделювання рольової поведінки, особистісно-рольове моделювання.

Постановка проблеми. Коли йдеться про активну соціальну поведінку молодих членів громадянського суспільства, яка має бути свідомою, добровільною, ініціативною та мотивованою, від учасників взаємодії очікують конкретних політичних дій соціально-політичного спрямування. Проте сучасна молодь здебільшого лише інформаційно присутня в суспільно-політичному просторі, її ж сподівання на зміни в державі, за нашими даними, не підпираються особистою готовністю здійснювати активні соціально-політичні дії. Більшість молодих людей зазвичай очікують активності від інших, займають рольову позицію “спостерігачів” і готові лише приєднуватися до активних. Сучасна молодь недостатньо обізнана щодо лояльних способів взаємодії з владою і знає в основному екстремальні форми політичної взаємодії, що призводить у звичних, “штатних” ситуаціях до низької активності або ситуативної бездіяльності. Підкреслимо, що пропонований підхід до політичної поведінки з позицій моделювання та використання можливостей саморегуляції ще не вичерпав свого потенціалу. Наразі структуру та вчинково-поведінковий зміст активної соціальної поведінки не можна вважати достатньо вивченими.

Мета статті: розглянути політичні дії як складові активної, ініціативної соціальної поведінки, яка породжує спільну діяльність у процесі соціальної взаємодії; презентувати авторську точку зору на особистісно-рольове моделювання активної соціальної поведінки як механізм вибору поведінкового репертуару.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цій статті нам би хотілося наголосити на особистісно-рольовому моделюванні як психологічному механізмі освоєння лояльних та успішних ролей – певних способів дії в ситуаціях соціально-політичної взаємодії. Якщо достатньої кількості зразків політичної поведінки, які б відповідали нормам демократичної політичної культури, немає, то продуктивним може бути, як зазначає І. В. Жадан, застосування в суспільствознавчій освіті технологій моделювання [5].

За Ю. В. Криловим, модель зазвичай розуміють як уявну або реальну систему, яка відображає або відтворює комплекс суттєвих властивостей та параметрів об'єкта і здатна заміщати його в процесі пізнання. Терміном “моделювання” позначають створення певного фрагмента соціальної реальності або концептуально-теоретичного утворення [8]. Почуттєво-наочною основою моделювання зазвичай стають метафори; досить часто може використовуватися інтуїтивне моделювання (зокрема, життєвий досвід людини можна розглядати як інтуїтивну модель міжособових взаємин).

Ми виходили з того, що людині властиво самій моделювати свою поведінку, а одним із продуктів такого моделювання є ролі. Моделювання можна розглядати як штучне створення наперед заданих ситуацій, прийняття рольових позицій та взаємодію з виконавцями комплементарних ролей. Цілеспрямоване моделювання можна відпрацьовувати в тренінговій групі, де відбувається вплив групових феноменів. На всіх рівнях моделювання будуть позначатися особистісно-рольові закономірності. Також людині можна допомогти вдосконалити моделювання і планування власної поведінки за рахунок саморегуляції.

Поведінка особистості в суспільстві реалізується за допомогою ролей, пов'язаних з певним соціальним контекстом та оточенням (П. П. Горностай, Є. Мелібруда, Т. Парсонс). У ролях реалізується суспільно вироблена програма дій людини в певних умовах та закріплюються стійкі способи поведінки в суспільстві, які залежать від статусу особистості в групі, а також у системі соціальних і міжособових стосунків. Роль як така відображає систему відносин, перелік і послідовність дій у певних життєвих обставинах та реалізує рольову ідентичність особистості. Соціальні санкції, приписи, правила й очікування окреслюють соціальну визначеність рольових моделей особистості та надають молодій людині права, уособлені в ролі. Поведінково-діяльнісне втілення рольової моделі поведінки співвідноситься з певними зразками, соціальними нормами і стандартами. Виконуючи роль,

особистість враховує можливі зміни ситуації, наслідки рольової поведінки та можливість досягти бажаного результату. Виконання ролей пов'язує та узгоджує поведінку учасників групи одне щодо одного, значущі виконувані функції закріплюються в комплексі ролей у вигляді рольового репертуару особистості.

Рольову поведінку можна розглядати як особистісний феномен, що знаходить прояв у рольовій ідентичності та рольовій Я-концепції [3]. Репертуар психологічних ролей особистості формується в контексті історії її життя, структури життєвого світу, системи особистісних цінностей. Ролі можна інтерпретувати як одну з форм функціонування особистості серед інших людей у групі. Прийняття ролі передбачає взаємодію з іншою особистістю та розуміння її внутрішнього світу. Однією із сторін цього процесу є феномен “дзеркального Я” як представлення себе кимось іншим, хто дивиться на вас збоку [4]. У символічному інтеракціонізмі Дж. Міда поняття “конструювання соціальної реальності” є фактично описом практики моделювання, відповідно до якої люди поводяться щодо інших людей залежно від значень, якими вони їх наділяють. Таке значення виникає внаслідок соціальної взаємодії людей (Г. Блумер), а власне комунікація відбувається завдяки символам (Дж. Мід). Важливою стороною моделювання є здатність побачити ролі “збоку” та виокремити значущі ознаки, що характеризують лінію поведінки. Виникає феномен особистісно-рольової взаємопредставленості, яка полягає в ціннісно-смысловій та рольовій узгодженості учасників взаємодії та проявляється в прагненні ідентифікуватися або відособитися. Рольове моделювання лежить в основі організації взаємодії в групі і має на меті, у тому числі, досягнення взаєморозуміння між членами цієї групи [6]. При цьому кожна роль набуває особистісного забарвлення, значущості, вирізняється стилем виконання.

Є. Мелібруда зазначав, що в процесі спілкування людей формуються зразки і моделі поведінки, які згодом “входять усередину людини” [10]. Кожна особистість має психологічну, внутрішню модель ролі, що стає основою рольової саморегуляції та саморозвитку. Автор рольової теорії П. П. Горностай стверджує, що рольове трактування особистості більшою мірою відображає її сутність, аніж, припустимо, теорії рис або факторні моделі особистості. Рольовий розвиток є специфічним та важливим аспектом розвитку та становлення особистості як такої [3]. Засвоєння особистістю певних форм поведінки потенціює формування відповідних особистісних характеристик. Репертуар особистісно-рольових уявлень людини проявляється в її міжособових стосунках, що відображено в теорії позиціонування Р. Гарре, теорії драматизму К. Бюрка та драматургічній теорії І. Гофмана.

Особистісні особливості активної соціальної поведінки знаходять свій вияв у тому, як діє конкретна людина залежно від ситуації, як

вона інтерпретує дії і вчинки інших, чого очікує від майбутнього. На основі уявлень про себе суб'єкт формує ідентичність як самототожність та Я-образ як системне самоуявлення особистості, яке розвивається і формується у взаємодії з іншими людьми. Т. Парсонс розглядав роль як очікувану послідовність способів поведінки і виконуваних функцій або дій, які відповідають соціальному статусу людини, видаються доречними та реалізуються в даному соціальному контексті [12]. Важливим для нас є те, що рольові функції реалізуються в конкретних діях і вчинках індивіда в процесі виконання ним ролей.

Політично спрямована поведінкова активність людини передбачає включення в суспільний простір через осмислення інформації про політичні події та співвідношення політичних сил, постановку та досягнення цілей у конкретних діях та діяннях на основі притаманних особі смислів. Соціально-політична поведінка особистості є комплексом вибірових свідомих взаємопов'язаних дій, що здійснюються суб'єктом у груповій взаємодії. Політичні дії є багатоплановими, реалізуються у вигляді відкритої поведінки та дій і залежать від взаємодії з іншими учасниками та соціальними групами, від соціуму та соціально-політичної ситуації, які динамічно змінюються.

Активна соціальна поведінка здійснюється людиною із суб'єктних позицій у суспільному просторі і мотивована особистісним ставленням, означена виконуваними соціально значущими функціями та соціальною позицією суб'єкта цієї поведінки. Концепції поведінки розробляли з позицій теорії діяльності, суб'єктності та індивідуальності М. Я. Басов, М. І. Боришевський, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, В. С. Мерлін, С. Л. Рубінштейн та ін. Теорія діяльності дістала подальший розвиток у суб'єктно-вчинковому підході та теорії вчинку як комунікативного акту, що здійснюється між особистістю і матеріальним світом (В. А. Роменець, В. О. Татенко). Саме вчинкова комунікація, як зв'язок між особистістю і зовнішнім світом та її утвердження в матеріальному світі, передбачає особистісне виокремлення людини зі світу [11]. Суб'єктність як інтегральна якість особистості виявляється в ціннісно-смысловій самоорганізації дій та усвідомленій саморегуляції і веде до зміни себе, своїх внутрішніх позицій і навколишньої дійсності внаслідок активно-перетворювальної діяльності (О. Г. Асмолов, О. В. Брушлинський, О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн). На те, що психічні процеси людини базуються на моделюванні, звертали увагу в різних контекстах Г. О. Балл, Д. О. Леонт'єв, С. Д. Максименко та ін. Людській свідомості властива здатність до моделювання, яке виявляється в різних сферах життєдіяльності суб'єкта.

Вважаємо, що особистісно-рольове моделювання лежить в основі процесу взаємодії та відбувається на основі відображення в згорнутому вигляді психологічних комунікативних ролей як моделей поведінки,

що стосуються очікуваної послідовності дій залежно від обставин з притаманним їм емоційно-мотиваційним супроводом. Отож ми розглядаємо моделювання активної соціальної поведінки як актуалізацію властивих людині рольових моделей, які складаються з мотивованих дій у певним чином інтерпретованій проблемній соціальній ситуації.

Суб'єкт активної соціальної поведінки є реальним носієм здатності до саморегуляції власного життя, діяльності та діянь. Він керується інтеріоризованими еталонами та зразками поведінки у формі принципів, норм, правил, переконань, ідеалів, прагнень. Генетико-моделювальний підхід висуває на перший план цілісну особистість, якій притаманна, за С. Д. Максименком, здатність до самомоделювання і саморозвитку [9]. Так, кожній людині властиво здійснювати саморегуляцію активної соціальної поведінки, а саме створювати в уяві, як вважає Г. О. Балл, “спонукальну цільову модель” [1] бажаного розвитку майбутніх подій, ситуацій та результатів. Активна соціальна поведінка узгоджується з потребами, цілями і бажаннями суб'єкта, на основі чого може формуватися рольова модель діяння в певній ситуації взаємодії.

Тут ми хотіли б звернути увагу передусім на дієву складову особистісно-рольового моделювання активної соціальної поведінки, беручи до уваги те, що активна соціальна поведінка складається з дій (О. М. Леонт'єв, О. М. Смирнов). Засобами дій можуть виступати, в тому числі, ролі, при цьому в процесі їх застосування суб'єкт оволодіває діями, перетворює їх на особисті, такі, що належать саме йому: власне, за допомогою соціальних ролей дії людей, зазначає Т. Парсонс, вписуються в соціальну систему. Кожна роль передбачає відповідність дій певним соціальним очікуванням, загальноприйнятим нормативним і ціннісним стереотипам. Завдяки ролі індивід інтегрується в структуру всієї соціальної системи в цілому [12].

Виклад основного матеріалу дослідження. Мотивованість є важливим критерієм дій, що лежать в основі активної соціальної поведінки. Учасникам властиво раціонально пояснювати власне розуміння джерел поведінки, її причини, посилаючись на соціально прийнятні для них і референтної групи обставини, що спонукали до вибору тієї чи тієї дії. Лояльні дії активної соціальної поведінки зумовлюються, як показали результати проведеного нами дослідження, певними мотивами. За основною спрямованістю ці мотиви бувають інтрасуб'єктні, інтерсуб'єктні та соціальні [7]. Для того щоб встановити, які саме дії є найбільш мотивованими в активній соціальній поведінці молоді, ми застосували двовимірну модель, яка враховує політичні дії та мотивування. Види мотивування та перелік дій активної соціальної поведінки було відібрано на основі опитування експертів. Це 27 осіб віком 18–30 років. Основою доцільності тих чи інших дій у проведеному дослідженні стали мотивування, які спираються на функціональну відповідність та смисли соціальної поведінки, такі як прагнення до знань, до лідерства,

до виконання громадянського обов'язку тощо. За процедурою непрямого шкалювання досліджувані оцінювали за п'ятибальною шкалою перелік основних відібраних експертами політичних дій і діянь, що входять до моделей політичної поведінки, під кутом зору того, наскільки кожне із запропонованих мотивувань може спонукати до тієї чи іншої політичної дії. Таким чином політичні дії були проранговані учасниками залежно від ступеня їх вмотивованості. Коефіцієнт мотивованості дій вираховувався як середнє значення оцінок, які отримала та чи інша поведінкова модель. У дослідженні взяли участь 72 студенти київських ВНЗ. На основі емпіричних даних було визначено ієрархію, яка дає, власне, уявлення про структуру та значущість основних дій активної соціальної поведінки (табл.).

Таблиця

Найбільш умотивовані політичні дії в складі моделей активної соціально-політичної поведінки

Моделі активної соціальної поведінки молоді	Значення середнього коефіцієнта мотивованості	Ранг
Виступити на зборах і переконати людей щодо правильності своїх політичних поглядів	3,98	1,5
Вступити в політичну партію	3,98	1,5
Брати участь у громадських заходах	3,79	3
Запропонувати свою кандидатуру для участі в передвиборчій кампанії	3,77	4
Цілеспрямовано впливати на органи влади шляхом написання звернень	3,76	5
Приєднатися до обговорення, коли друзі обговорюють політичну ситуацію в країні	3,64	6
Брати участь у проведенні політичних передвиборчих кампаній	3,63	7,5
Прийти на мітинг	3,63	7,5
Брати участь у політичних акціях	3,58	9
Відстоювати свою точку зору	3,56	10
Організувати збирання коштів для підтримки соціально незахищених громадян	3,54	11
Запропонувати способи вирішення конфлікту з адміністрацією	3,53	12
Запропонувати свою допомогу в організації передвиборчої кампанії	3,48	13
Обговорювати політичні події в сім'ї	3,37	14,5
Організувати збирання речей для постраждалих від стихійного лиха	3,37	14,5
Прагнути переконати друзів у правильності своїх ідеологічних поглядів	3,36	16

Продовження таблиці

Активно виступати проти порушення Декларації про права людини	3,32	17,5
Постійно обговорювати політичні реалії зі знайомими людьми	3,32	17,5
Постійно читати статті на політичні теми	3,30	19,5
Завжди голосувати на виборах	3,30	19,5
Читати додаткову літературу для поглиблення політичної компетентності	3,26	21
У повсякденному житті керуватися цінностями європейської демократії	3,09	22
Виконувати доручення, пов'язані з діяльністю певної політичної сили	3,04	23

Структурно-функціональний аналіз активної соціальної поведінки показує, що на перший план виходять дії, що реалізуються в груповій взаємодії. Це участь у громадських заходах та акціях, електоральні дії, вступ до партій та виконання доручень певної політичної сили; обговорення подій із сім'єю, друзями та знайомими; організація допомоги вразливим верствам населення. Такі діяння, як керування в житті цінностями демократії, відстежування політичних подій, а також читання статей на політичні теми, відходять в ієрархії дій на другий план. Оскільки соціальній поведінці властиві групові закономірності, для її активізації необхідні комунікативна та рольова компетентність та опанування основних поведінкових патернів соціально-політичної поведінки. Ситуативна схильність до спостереження, пасивність, очікування активності насамперед від інших людей, що було виявлено в ході дослідження, пояснюється, на нашу думку, не браком мотивації, а наявністю в молоді інших мотивів, які стримують її активність.

Одним із фундаментальних чинників поведінкових виявів особистості є її здатність до саморегуляції в процесі самоздійснення. Саморегуляція та саморозвиток, за М. Й. Боришевським, – це складне структурно-функціональне системне утворення, що охоплює такі важливі компоненти, як визначення мети, пошук засобів та способів її досягнення, співвіднесення уявлень про себе з власними можливостями та вимогами мети, аналіз наявної ситуації, а також прогноз її можливих результатів та наслідків власних дій і вчинків для себе й оточення [2]. Соціально-психологічні дослідження свідчать, що людьми рухають спонукання чинити відповідно до найбільш позитивних аспектів їхніх власних переконань, цінностей та уявлень про себе [13]. Саморегуляція здійснюється на основі моделювання предмета діяльності (Г. О. Балл, В. К. Вілюнас, В. О. Татенко), який має для особистості суб'єктивну цінність у вигляді образу бажаного майбутнього та визначенні доцільності та послідовності політичних дій [1; 11]. Компонентами моделі є оцінка ситуації, визначення мети активної соціальної поведінки, її осо-

бистісного смислу та мотивації для учасника, здійснення вибору та планування ним соціально-політичних дій.

Спостерігаючи за іншими, ідентифікуючись із іншими, “приміряючи” на себе їхні ролі, взаємодіючи з ними, молода людина пізнає власну рольову ідентичність. З’ясовано, що в процесі моделювання соціальної поведінки нею можуть бути опановані нові моделі соціальної поведінки та ролі, можуть бути засвоєні або вдосконалені нові, не властиві їй раніше моделі політичної поведінки, такі як “громадянин України”, “член суспільства”, “активіст”, “патріот”, “частина соціуму” та “соціально адаптована людина”. Ранг цих соціальних ролей у рольовій ієрархії особистості підвищився після проведення тренінгу [7].

Висновки. Особистісно-рольове моделювання можна розглядати як проектування оптимальних послідовних дій у певній ситуації взаємодії, визначення необхідних засобів досягнення мети і можливих наслідків дій. Під час тренінгу з’являється можливість моделювати активну соціальну поведінку в безпечних умовах та здійснювати психологічний супровід діяння в складних проблемних ситуаціях з проблемної позиції, що передбачає розв’язання проблеми або зменшення її “травматичності”. Залучення молодих людей у політичний контекст відповідає кінцевій меті активної соціальної поведінки як здійснення суспільно корисних дій. Активна соціальна поведінка реалізується в діях і вчинках, які є складниками рольових моделей поведінки групи, здійснюється в груповій взаємодії з участю однодумців, соратників.

Отже, особистісно-рольове моделювання активної соціальної поведінки дає змогу засвоювати і відтворювати моделі лояльної поведінки, здійснювати вибір дій та діянь. Психологічні технології особистісно-рольового моделювання і практичні емпіричні напрацювання можуть бути використані для психологічного супроводу і формування активної соціальної поведінки молодих людей у процесі політичної участі.

Література

1. Балл Г. А. Психология в радиогуманистической перспективе: избранные работы / Г. А. Балл. – Киев : Основа, 2006. – 401 с.
2. Боряшевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников : дис. в форме научн. доклада д-ра психол. наук / Боряшевский Мирослав Йосифович. – Киев, 1992. – 77 с.
3. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – Киев : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
4. Гриффин Э. Коммуникации: теории и практики / Э. Гриффин. – Харьков : Гуманитар. центр, 2015. – 686 с.
5. Жадан І. В. Соціальне навчання як механізм політичної соціалізації молоді в процесі модернізації освіти / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2008. – Вип. 19(22). – С. 231–238.

6. *Коробанова О. Л.* Рольові аспекти групової взаємодії в умовах сучасності [Електронний ресурс] / О. Л. Коробанова // Особистість в умовах кризових викликів сучасності : матеріали методол. семінару НАПН України (24 берез. 2016 р.). – Київ, 2016. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>.
7. *Коробанова О. Л.* Ціннісно-рольові детермінанти мотивації політичної участі / О. Л. Коробанова // Психологічні перспективи. Спец. вип. “Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери”. – Київ : Золоті ворота, 2012. – С. 153–160.
8. *Крылов В. Ю.* Методологические и теоретические проблемы математической психологии / В. Ю. Крылов. – Москва : Янус-К, 2000. – 376 с.
9. *Максименко С. Д.* Психологія життєвої сили особистості / С. Д. Максименко // Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. 22-24 жовт. 2015 р. – Київ, 2015. – С. 3–9.
10. *Мелибруда Е.* Я – ты – мы. Психологические возможности улучшения общения / Ежи Мелибруда. – Москва : Прогресс, 1986. – 256 с.
11. *Основи психології: Підручник* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця, В. О. Татенка. – 2-ге вид. – Київ : Либідь, 1995. – 632 с.
12. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Т. Парсонс, В. Чеснокова. – Москва : Академ. Проект, 2000. – 800 с.
13. *Росс Л.* Человек и ситуация: Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбет ; пер. с англ. В. В. Румынского ; под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – Москва : Аспект Пресс, 1999. – 429 с.

References

1. Ball, G. A. (2006). *Psikhologiya v ratsiogumanisticheskoy perspektive: izbrannyye raboty* [Psychology in the ratio-humanistic perspective: selected works]. Kyiv: Osnova Publ. (rus).
2. Boryshevskiy, M. I. (1992). *Razvitiye samoregulyatsii povedeniya shkolnikov* [Development of self-regulation of the school-children behavior]. D. Sc. Thesis, Kiev, Ukraine (rus).
3. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: Rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [A person and a role: Role approach in the social psychology of a person]. Kyiv: Interpress LTD Publ. (rus).
4. Griffin, E. (2015). *Kommunikatsii: teorii i praktiki* [Communications: theories and practices]. Harkov: Gumanitarnyy tsentr Publ. (rus).
5. Zhadan, I. V. (2008). *Sotsialne nauchannia yak mekhanizm politychnoi sotsializatsii molodi v protsesi modernizatsii osvity* [Social education as a of youth mechanism political socialisation in the process of education modernization]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 19(22), 231–238 (ukr).
6. Korobanova, O. L. (2016). *Rolovi aspekty hrupovoi vzaiemodii v umovakh suchasnosti* [Role aspects of group interaction under contemporary conditions (March 24, 2015); Proceedings from a person under conditions of crysis challenges of modernity: materials of methodology seminar of Ukrainian NAPS]. Kyiv, pp. 306 – 315, <http://lib.iitta.gov.ua/704987/> (ukr).
7. Korobanova, O. L. (2012). *Tsinnisno-rolovi determinanty motyvatsii politychnoi uchasti* [Value-role determinants of political participation motivation]. *Psykho-*

lohichni perspektyvy: Spetsialnyi vypusk "Psykhologhiia profesiinoi diialnosti pratsivnykiv sotsialnoi sfery" [Psychological prospects: Special edition "The psychology of professional activity of social workers"]. Kyiv: Zoloti vorota Publ. (ukr).

8. Krylov, V. Yu. (2000). *Metodologicheskiye i teoreticheskiye problemy matematicheskoy psikhologii* [Methodological and theoretical problems of mathematical psychology]. Moscow: Yanus-K Publ. (rus).
9. Maksymenko, S. D. (2015). *Psykhologhiia zhyttievoi syly osobystosti* [The psychology of the living strength of a person. *Medychna psykhologhiia: здобутky rozvytok ta perspektyvy* [Medical psychology: achievements, development and perspectives: Proceedings from 4th International Scientific-Practical Conference]. Kyiv, pp. 3 – 9 (ukr).
10. Melibruda, Ye. (1986). *Ya – ty – my. Psikhologicheskiye vozmozhnosti uluchsheniya obscheniya* [Me – you – us. Psychological opportunities of the improvement of communication]. Moscow: Progress Publ. (rus).
11. Kyrychuk, O. V., Romenets, V. A., & Tatenko, V. O. (Eds.). (1995). *Osnovy psikhologii* [The basics of psychology]. 2nd ed. Kyiv: Lybid Publ. (ukr).
12. Parsons, T. (2000). *O strukture sotsialnogo deystviya* [On the structure of social action]. V. Chesnokova (Ed.). Moscow: Akademicheskiiy proekt Publ. (rus).
13. Ross, L., Nisbet, R. (1999). *Chelovek i situatsiya: Perspektivy sotsialnoy psikhologii* [The man and the situation: Perspectives of social psychology]. Transl. by V. V. Rumynsky, E. N. Emelyanov & B. C. Magun (Eds.). Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).

Korobanova O. L. Personal-and-Role Modeling of Active Social Behavior by Youth

The personal-and-role modeling is rationalized and conceptualized as a phenomenon of role interaction, which implies in choosing and mastering the structural and functional “canvas” of actions and planning for further interaction. It is pointed out the importance of self-regulation of the personality and its subjective properties in the youth’s active social behavior, which is based on the personal-and-role modeling of social and interpersonal roles ability related to the role of a citizen. Personal-and-role modeling is considered as a resource for the activation of social behavior of young people, as it is assigned by the role of psychological mechanism for the development of loyal and successful roles as ways of action in various situations of social interaction. Attention is drawn to the fact that psychological technologies of personal-and-role modeling and practical empirical work can be used in psychological support and for the formation of active social behavior of young people in the process of political participation. In case of civic activity approach through the modeling point of view, the emphasis is placed on the formation of internal personal determinants, which predetermine behavior that allows the viewer to review and to improve still used stimulators of activity of young people as members of civil society.

Key words: active social behavior, political actions, role interaction, group interaction, modeling of role behavior, personal-and-role modeling.

Л. М. Кривобородько

РОЛЬОВА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ: ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Програмою емпіричного дослідження передбачено визначити структуру рольової взаємодії в учнівському колективі старшокласників, статус кожного з них та характеристики їхньої особистісної ідентичності, обумовленість її формування особливостями рольової взаємодії. Сформульовано основну гіпотезу дослідження, яка полягає в тому, що особливості побудови рольової взаємодії в малій групі, до якої належить особа, визначають рівні сформованості та характеристики її особистісної ідентичності: суб'єктності особистості, усвідомленості Я-образу, інтеграції Я-концепції в часі, цілісності та структурованості Я-концепції за когнітивними, емоційними та поведінковими складовими. Розроблено загальну модель впливу рольової взаємодії старшокласника на формування його особистісної ідентичності, а також часткові моделі, які деталізують особливості взаємодії групових очікувань та індивідуальної рольової Я-концепції в процесі формування ідентичності: від дифузної – до “мораторію” на самовизначення або формування запозиченої ідентичності, а від цих станів – до сформованої ідентичності. Ці типові стани ідентичності юнацького віку за Дж. Марсія розглянуто як етапи її формування в онтогенезі. Висунуто декілька додаткових гіпотез дослідження: про існування зв'язку між соціометричним статусом учня в шкільному класі, який формується на основі рольової взаємодії, та рівнем сформованості особистісної ідентичності; про вплив змісту ролей, які виконує учень (позитивних, негативних, домінуючих, залежних, соціальних або міжособових, формальних або життєвих), на особливості сформованості особистісної ідентичності; про спроможність учня чинити спротив тиску учнівської групи в процесі рольової взаємодії, узгоджувати власні рольові домагання з груповими очікуваннями як провідними чинниками становлення його зрілої особистісної ідентичності.

Ключові слова: роль, рольова взаємодія, рання юність, мала група, особистісна ідентичність старшокласника.

Постановка проблеми. У процесі соціальної взаємодії індивід неминує вступає у рольову взаємодію з іншими людьми, які виконують певні ролі, сам впливає на їхню рольову поведінку і зазнає впливу з боку партнерів по спілкуванню та їхніх ролей. Такий взаємовплив компонентів взаємодії спричинює розвиток особистості, формування її ідентичності, коли людина здатна дати чіткі відповіді на питання: “Хто я? Яка моя роль у групі? Яка моя життєва роль?”

Саме в період ранньої юності складаються всі передумови для досягнення людиною особистісної ідентичності: відбувається перехід

від образного до абстрактного мислення, що дає змогу узагальнити й оцінити власний життєвий досвід, сформувати адекватний образ Я; виникає потреба самовизначитись, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе [14]. У цей час юнаки та юнки вже усвідомлюють свою самототожність (“Я – це Я”) і можуть виділити в самосвідомості зміст власної ідентичності.

Рольова взаємодія одночасно з особистісною ідентичністю формує й конкретні моделі рольової поведінки, на основі яких створюються “життєві сценарії” (Е. Берн, К. Штайнер), що розгортаються протягом життя людини та зумовлюють її життєву успішність або неуспішність [1; 23]. Так, одного разу інтроектоване у свідомість людини в процесі взаємодії рольове її визначення як “невдахи” або ж, навпаки, як “героя”, “переможця” може надовго залишатися в пам’яті особистості та актуалізуватися в критичних ситуаціях, підсвідомо детермінуючи певні моделі її поведінки. Якщо таке визначення було надане референтним оточенням та прозвучало в критичний для становлення особистості момент, значущий для формування її ідентичності віковий період – у юності, то такі рольові ідентифікації стають чинниками особистісного розвитку. Отже, юнацький вік, особливо ранній (старший шкільний), вкрай важливий у процесі формування особистісної ідентичності людини. Знаючи особливості побудови рольової взаємодії в малій групі (до якої віднесемо й шкільний клас), ми зможемо створити такі соціально-психологічні умови, які б сприяли формуванню особистості як суб’єкта взаємодії, суб’єкта власного розвитку та загалом життя, тобто людини зі сформованою особистісною ідентичністю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій і виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Питанням психологічної природи особистісної ідентичності присвячено низку праць зарубіжних психологів (Г. Брекуелл, І. Гофман, Дж. Мід, Х. Теджфел, Дж. Тернер, А. Фройд, М. Яромовіц та ін.), які розглядають її як конструкт, що забезпечує цілісність, тотожність власної особистості в соціумі [7; 15; 22]. Один із перших дослідників ідентичності Е. Еріксон зазначав, що вона досягає цілісності та кульмінації в розвитку в пубертатний період, проте й надалі ідентичність змінюється, набуває нових вимірів [24]. У вітчизняній психології уявлення про особистісну ідентичність розвивались у контексті досліджень самосвідомості і самоствавлення, самовизначення та соціалізації особистості (В. Л. Зливков, О. Г. Злобіна та ін.) [5; 6; 8; 16].

У сучасних дослідженнях ідентичність особистості пов’язується з її здатністю контролювати процес взаємодії в соціумі: зберігати дисципліну щодо чужих меж особистості, відстоювати власні, діяти як суб’єкт ролей (Л. Г. Чорна [19]). Дослідники визначають моральні та соціальні практики як чинники формування особистісної ідентичності

(Н. Lindemann), що підтримують її в людині у певних, прийнятних для суспільства, межах. Тобто люди впливають одне на одного, конструюючи, коригуючи та підтримуючи особистісну ідентичність одне одного [26]. Загалом ідентичність є здатністю особи до внутрішнього узгодження емоційних і когнітивних станів та до взаємодії в соціальних ситуаціях; вона також пов'язана з відчуттям внутрішньої неперервності в часі [28]. Задоволення особистих мотивів обумовлює сприйняття людиною подій життя як більш узгоджених, а це впливає на становлення її ідентичності та набуття особистого життєвого досвіду [25]. Отже, ідентичність забезпечує тотожність, відчуття внутрішньої неперервності в часі, узгодженість емоційних і когнітивних станів людини; ідентичність формується в процесі взаємодії і сама є джерелом суб'єктності особистості в соціальній взаємодії.

Варто розрізнити особистісну ідентичність та ідентичність особистості. Остання є більш широким поняттям, що охоплює набір індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю і дають змогу відрізнити одну людину від іншої [20]. Особистісна ідентичність акцентує увагу на суб'єктності особи, усвідомленні нею самої себе як відповідальної за власні вчинки, здатною в процесі взаємодії брати на себе ролі, які передбачають виконання обов'язків перед групою та водночас не суперечать її цінностям.

Багато хто з дослідників, зокрема Дж. Мід, Г. Блумер, М. Кун, Е. Берн, Я. Л. Морено, Т. Шибутані, присвятили свої праці вивченню рольового репертуару особистості, її рольової поведінки, рольових конфліктів, рольової ідентичності [9; 15; 21]. Однак тематика цих досліджень лише дотична до проблеми рольової взаємодії і не розкриває достатньою мірою її психологічну природу. Власне, проблемі рольової взаємодії дослідники приділяють наразі чималу увагу, і тут попереду українські психологи, які здійснюють актуальні наукові розвідки. Так, П. П. Горностай виокремив структуру рольової взаємодії, яка охоплює рольову Я-концепцію, рольову поведінку та рольові очікування від соціального оточення [4]. Як процес узгодження індивідуальних домагань і групових очікувань у малій групі розглядає рольову взаємодію Л. Г. Чорна; вона виокремлює різні типи взаємодії: коли член групи некритично інтеріоризує групові очікування, коли ігнорує їх або ж коли створює власну рольову концепцію з урахуванням групових очікувань [20].

Незважаючи на велику кількість наукових праць, які розкривають проблему особистісної ідентичності та низку дотичних питань, пов'язаних з рольовою взаємодією, ці два психологічні феномени не були пов'язані між собою емпіричним шляхом. Досі не було створено програми дослідження зумовленості формування особливостей ідентичності рольовою взаємодією в малій групі, не було розкрито значення рольової

взаємодії у визначальний для формування особистісної ідентичності людини віковий період – старший шкільний вік.

Мета статті: обґрунтувати програму емпіричного дослідження рольової взаємодії як чинника формування особистісної ідентичності старшокласника.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретична модель дослідження рольової взаємодії як чинника формування особистісної ідентичності базується на розумінні:

- структури рольової взаємодії особистості (П. П. Горностай) як такої, що охоплює групові рольові очікування, рольову Я-концепцію члена групи та власне рольову поведінку [4];
- статусів особистісної ідентичності (Дж. Марсія), що відображають етапи розвитку Я-концепції особистості, тобто її динаміку [27];
- конструктів Я-концепції особистості (когнітивного, емоційного та поведінкового) (Р. Бернс), які доповнюють динаміку формування ідентичності за Дж. Марсіа розкриттям її структури [2].

Основна гіпотеза дослідження полягає в тому, що особливості побудови членом малої групи рольової взаємодії визначають специфіку формування його особистісної ідентичності. Інтеріоризовані членом групи очікування щодо своєї персони з боку інших впливають на формування специфіки його рольового Я-образу (сутність його ролі), на рольові переживання щодо свого рольового статусу в групі і рольові домагання (високі або низькі; завищені або занижені; лідера чи того, хто йде за лідером, тощо). Рольовий образ, рольові переживання та домагання утворюють рольову Я-концепцію [4].

Зазначимо, що, по суті, рольова Я-концепція за структурою збігається з Я-концепцією особистості за Р. Бернсом. Когнітивний компонент загальної Я-концепції особистості конгруентний рольовому Я-образу. Емоційний компонент Я-концепції (ставлення до свого образу Я) охоплює рольові переживання, а потенційна поведінкова реакція корелює з рольовою поведінкою. Однак рольова Я-концепція є компонентом, а точніше – рольовим виміром Я-концепції особистості. Складно визначити нерольові виміри Я-концепції особистості, оскільки соціально-психологічна роль може характеризувати будь-яку сферу життєдіяльності людини. Оскільки роль формується лише у взаємодії, то до нерольових структур Я-концепції віднесемо властивості індивіда та суб'єкта психічного розвитку, хоча й “нерольова природа” останніх є досить умовною, адже поза соціальною взаємодією особистість та її структури не формуються.

Рольова Я-концепція порівняно з Я-концепцією особистості більшою мірою містить соціальні, групові психічні змісти, бо вбирає в себе вимоги, норми, очікування, міфи, традиції, ритуали найближчого соціального оточення. Тобто вона більшою мірою залежить від інших

членів групи; вона, так би мовити, обмежена певними рольовими ситуаціями в групі. Я-концепція особистості більшою мірою усвідомлена та охоплює індивідуалізовані змісти психічної діяльності: смисли, ставлення, мрії, фантазії, творчі ідеї тощо. Зріла особистість характеризується активністю, яка виходить за межі вимог ситуації та рольових приписів. Отже, рольову Я-концепцію визначатимемо насамперед за якісними показниками: специфікою ролей, які людина приписує собі; валентністю емоцій щодо виконуваних ролей та рольовими домаганнями, що вказує на узгодження або розбіжності змісту реальних і бажаних ролей.

У контексті нашого дослідження важливо співвіднести поняття Я-концепції та ідентичності особистості. Так, Я-концепція, на думку дослідників, відображає актуальний стан розвитку особистості, а ідентичність пов'язана з усвідомленням особистістю спадкоємності її розвитку, ідентифікацією свого Я в минулому, самовизначенням у теперішньому та пов'язаністю цих процесів із майбутнім, тобто людина інтегрує свої Я-концепції в різні періоди свого розвитку [2; 7].

Вважаємо, що статуси особистісної ідентичності, описані Дж. Марсіа, відображають поступовість розвитку Я-концепції особистості [27]. Так, дифузна (“розмита”) ідентичність, коли людина погано усвідомлює свою цілісність і відокремленість від інших (“де починається моє Я, а де закінчується Я іншого – невідомо”), коли їй здається, що кожного разу вона інша, характеризує початкові етапи формування її ідентичності. Але процеси ідентифікації власного Я почалися (“Я – це Я, і Я – це не Інший”), і настає інший етап становлення ідентичності – “проби ролей” та “мораторію” на самовизначення. Якщо цей етап приміряння на себе соціальних “масок”, експериментування з різними моделями поведінки закінчується тим, що людина виходить з-під влади чужих Я, впливів інших і відчуває власну індивідуальність, то формується власне ідентичність (етап сформованої ідентичності). Якщо ж тиск з боку інших сильний, якщо особистість не в змозі зберігати дистанцію у взаємодії з іншими, приймає ролі, які примушують її грати інші, то таку ідентичність, за Дж. Марсіа, визначають як запозичену, зумовлену (етап передчасної ідентичності).

Відповідно до цих етапів формування ідентичності особистості ми спроектували окремі теоретичні моделі для кожного з чотирьох типових варіантів її формування за Дж. Марсіа (надалі – статусів ідентичності) в юнацькому віці і зазначені напрями впливу компонентів структури рольової взаємодії на них. У випадку статусу “дифузної” ідентичності старшокласника вона визначається впливом не ідентифікованих ним рольових очікувань щодо своєї персони з боку інших, тобто він погано усвідомлює, чого саме від нього очікують інші, не розрізняє, не диференціює ці очікування (“хто і чого від мене хоче – незрозуміло”); він хаотично перебирає та змінює ролі, а рольові

очікування набувають ситуативно інтеріоризованого формату. В учня ще не сформувався рольовий Я-образ, тому що він ще не пізнав себе і не визначився щодо змісту свого Я-образу; у нього нечіткі, переважно низькі рольові домагання, оскільки старшокласник ще напевно не знає, чого саме він хоче; суперечливі амбівалентні, переважно негативні, переживання, особливо тоді, коли період невизначеної ідентичності затягнувся. Соціально-психологічний статус у класі такого учня буде низьким, а ролі, які він виконуватиме, не матимуть авторитету в учнівській групі. Учень не буде відчувати значного соціального тиску з боку оточення щодо виконання ним тих чи інших ролей, але й прав у групі він теж матиме менше (а обов'язків порівняно з високостатусними учнями – більше).

Якщо в старшокласника зумовлена ідентичність, вона зазнає впливу: очікувань з боку значущих та авторитетних учасників рольової взаємодії (батьків, учителів), інтроектованих ними у свідомість підлітка, а значить, чужих для нього; загалом соціальних очікувань щодо ролі, яка некритично засвоєна учнем; запозиченого уявлення про свій рольовий Я-образ, тому що підліток ще не пізнав достатньо себе і не має свого справжнього Я-образу. В учня високі рольові домагання, що пов'язано із запозиченою, але значущою для нього роллю. У випадку нав'язаної йому з боку соціального оточення негативної, на його думку, ролі домагань може не бути взагалі, рольові переживання – позитивні або негативні залежно від прийнятої ролі. Такий учень буде негнучкою, ригідною та пасивною особистістю з переважно невисоким статусом у шкільному класі, не виявлятиме суб'єктності в процесах взаємодії. Він буде зазнавати значного групового тиску з боку інших учнів, а його права та обов'язки будуть залежати виключно від розуміння референтним оточенням прийнятої ним ролі.

Якщо в учня статус ідентичності “мораторій” або “проба ролей”, його особистість зазнає впливу очікувань з боку учасників взаємодії, які є для нього рольовими партнерами, а не просто старшими авторитетними особами. Ідентичність також визначається високими рольовими домаганнями, що пов'язані з ролями, з якими юнак себе ідентифікує, або ж із відсутністю рольових домагань за ролями, які учень ситуативно спробував виконувати, а потім відкинув. Групові очікування не сприймаються старшокласником як тиск на себе, а якщо він є, то підліток у змозі його витримати та відстояти своє Я. Тобто у випадку “проби ролей” особа піддається впливу рольових очікувань з боку інших, але “фільтрує” (на юнацькому сленгу) цей вплив, відкидає ті ролі, які не приймаються нею. “Мораторій” на самовизначення – це припинення на деякий час процесу самовизначення власного рольового Я-образу: учень щось про себе вже знає і визнає це (визнає деякі ролі за собою, а деякі відкидає), але він ще не готовий чітко окреслити свій Я-образ. Такий учень є

активною особистістю, його суб'єктність формується в процесі взаємодії, його статус у шкільному класі залежить від престижності ролей, з якими він себе ідентифікує. Він показує своє Я, самовиражається, бунтує проти соціального тиску. Через це його рольова ідентифікація та завершення процесу формування особистісної ідентичності на певний час відкладаються.

У випадку зрілої, сформованої ідентичності вона визначається: усвідомленими особою рольовими очікуваннями; сформованою рольовою Я-концепцією; адекватними рольовими домаганнями, оскільки учень знає свої можливості, індивідуальні здібності та співвідносить їх із завданнями групи; позитивними рольовими переживаннями. Тобто учень чітко знає, чого саме від нього очікують інші (на які саме його ролі розраховують інші), усвідомлює групові очікування, індивідуалізує їх, впливає на формування групових очікувань щодо нього. Він має зрілий Я-образ, чітко визначив свій рольовий репертуар, отримує задоволення від свого перебування в шкільному класі та своєї взаємодії з однокласниками. Підліток є рівноправним учасником процесу рольової взаємодії. Він – активна особистість, йому притаманна суб'єктність, його права та обов'язки є усвідомленими; він має високий статус у шкільному колективі та займатиме здебільшого престижні ролі в учнівській групі.

Поступовість формування особистісної ідентичності в процесі вікового та соціального розвитку особи можна уявити як перехід від статусів несформованої, дифузної ідентичності до запозиченої ідентичності або мораторію самовизначення, а від них – до сформованої, зрілої ідентичності (рис.).

Рис. Послідовність етапів формування особистісної ідентичності

Існує ймовірність варіанта особистісного розвитку, коли людина відразу від дифузної ідентичності переходить до сформованої, але, на нашу думку, така ймовірність існує лише теоретично (на рисунку таку ймовірність позначено пунктиром), бо самостійна “проба ролей” або їх запозичення від інших описують не лише етапи становлення особистісної ідентичності, а й є механізмами її формування. Запозичена ідентичність через кризи розвитку особистості з часом може перетворитися на зрілу, а можливо, так і залишиться запозиченою (на рисунку також

позначено пунктиром). Зауважимо, що кризи особистісного розвитку характерні здебільшого для “мораторію” самоідентифікації. Отже, “проба ролей” є провідним соціально-психологічним механізмом формування особистісної ідентичності.

Згідно з теоретичною моделлю нашого дослідження розроблено програму емпіричного дослідження, яка передбачає визначення теперішнього статусу та характеристик особистісної ідентичності старшокласників, структури рольової взаємодії в учнівському колективі, до якого належить учень, обумовленості формування особистісної ідентичності старшокласників особливостями рольової взаємодії. Щоб досягти поставленої мети дослідження, ми застосуємо такі методи емпіричного дослідження, як бесіда, спостереження, опитування, тестування, напівструктуроване інтерв'ю. Ми виокремили також показники, які дадуть змогу встановити в ході дослідження зв'язки між компонентами моделі: між статусами та характеристиками особистісної ідентичності, з одного боку, і складовими та характеристиками рольової взаємодії – з другого. Критеріями виокремлення показників будуть: цілісність, етапність та неперервність розвитку в часі, інтегрованість особистісної ідентичності, структурованість характеристик Я-концепції особистості за когнітивними, емоційними та поведінковими складовими, комплексний характер вияву компонентів рольової взаємодії. На етапи формування особистісної ідентичності та її зрілості вказуватимуть показники її статусів, для виявлення яких буде застосовано методику Л. Б. Шнейдер [22]. Про неперервність розвитку особистісної ідентичності свідчитиме показник рівня інтеграції Я-концепції в часі, відтак буде використано шкалу орієнтації в часі методики САМОАЛ [18]. Цілісність та інтегрованість особистості в її ідентичності базується на рівні її усвідомленості та саморегуляції поведінки, показники яких визначатимуться методикою вивчення індивідуальної міри рівня рефлексивності А. В. Карпова та частково тестом “Хто я?” М. А. Куна, Т. Мак-Партланда (адаптація Т. В. Румянцевої) [17]. Для визначення когнітивних характеристик Я-концепції (Я-образу), рівня їх диференційованості, а також переважання або збалансованості в когнітивному конструкті Я характеристик соціальної або індивідуальної ідентичностей, що опосередковано буде свідчити про наявність у респондента суб'єктності, особистісної зрілості, використовуватимуться якісні і кількісні показники самовизначення за методикою “Хто я?” М. А. Куна, Т. Мак-Партланда. Емоційні компоненти Я-концепції визначатимуться показниками особливостей самоставлення та переважанням позитивної або негативної ідентичностей у структурі особистості, для чого буде використано методику С. Р. Пантілєєва [13] та частково тест “Хто Я?” [17].

До підструктурних елементів у складі поведінкового компонента, тобто потенційної поведінкової реакції, що виникає в результаті непе-

першої взаємодії перших двох компонентів – Я-образу та емоційно-оцінного компонента, належать саморегуляція та самоконтроль. Цей компонент Я-концепції особистості визначатиметься за допомогою методик “Стиль саморегуляції поведінки” В. І. Моросанової, “Соціальний самоконтроль” Г. С. Нікіфорова, В. К. Васильєва, С. В. Фірсова, “Когнітивна орієнтація” Дж. Роттера [10; 12; 18].

Дослідження рольової взаємодії базуватиметься на комплексі показників: кількісних та якісних індивідуальних показниках Я-образу, рольових домагань і переживань особи, узагальнених показниках групових очікувань та низці показників, які опосередковано вказують на власне рольову поведінку члена малої групи. Когнітивні та емоційні компоненти рольової Я-концепції особистості, а також групові очікування визначатимуться за допомогою методики О. С. Голентовської [3] в нашій авторській модифікації. Для дослідження групових рольових очікувань також буде використано авторську анкету рольового наповнення взаємодії в шкільному класі. Для відображення специфіки групових очікувань в індивідуальній свідомості окремого члена групи використаємо показник аутосоціометричного статусу. Показники рольової глибини та рольової гнучкості за Методикою рольової компетентності особистості П. П. Горностая [4] характеризуватимуть поведінку члена групи, а показник соціометричного статусу опосередковано свідчитиме про результат взаємодії індивідуальної Я-концепції окремого члена групи з груповими очікуваннями, що відображається в поведінці людини. Важливі для дослідження показники ставлення до власних ролей, орієнтацій на ролі інших, специфічні ефекти рольової взаємодії, які можна метафорично визначити як здатність члена витримувати тиск групи в процесі рольової взаємодії та відстоювати власні межі особистості, досліджуватимуться за допомогою проективних графічних малюнків та опитувальника С. К. Нартової-Бочавер “Суверенність психологічного простору” [11].

Передбачаємо, що різні статуси особистісної ідентичності старшокласників вирізнятимуться різними її структурними компонентами, характеристиками й показниками, зафіксованими в процесі емпіричного дослідження: рефлексивністю, інтегрованістю, диференційованістю, когнітивними або емоційними компонентами тощо. Ці особливості особистісної ідентичності визначатимуться специфікою рольової взаємодії. Певні компоненти рольової взаємодії (групові очікування або індивідуальні домагання, когнітивні, емоційні або поведінкові) відіграватимуть більш значущу роль у детермінації процесу формування особистісної ідентичності, ніж інші. Можливо також, що для характеристики певних статусів ідентичності ключову роль відіграватиме рівень соціометричного статусу як результат взаємодії індивідуальних і групових компонентів рольової поведінки. Аналізуючи зв'язок особливостей

рольової взаємодії з особистісною ідентичністю, увагу зосередимо насамперед на аналізі змісту ролей, які виконує учень (позитивних, негативних, домінуючих, залежних, соціальних або міжособових, формальних або життєвих), орієнтацій на ролі інших, ставлення до власних ролей, спроможності учня чинити спротив тиску групи в процесі рольової взаємодії та відстоювати власні межі особистості.

Щоб визначити, як особливості рольової взаємодії впливають на особистісну ідентичність, застосуємо регресійний множинний аналіз, який покаже значущість та вектор цього впливу. Для верифікації віднйдених нами закономірностей впливу незалежної змінної дослідження на залежну, тобто особливостей впливу рольової взаємодії на процес формування особистісної ідентичності, вдамося до формувального експерименту, який дасть змогу довести можливість такого впливу та розкрити соціально-психологічну природу чинників формування зрілої, сформованої ідентичності старшокласників.

Цільовою групою емпіричного дослідження має стати вибірка учнів 9–11-х класів віком від 15 до 17 років.

Висновки. Теоретична модель рольової взаємодії як чинника формування особистісної ідентичності, на основі якої створено програму емпіричного дослідження зазначеної феноменології, базується на таких концептуальних засадах:

1. Структурні та динамічні характеристики особистісної ідентичності, яка інтенсивно формується в юнацькому віці, визначаються особливостями рольової взаємодії особи в цей період у малій групі.

2. Інтеріоризовані членом групи очікування щодо своєї персони з боку інших впливають на формування специфіки його рольового Я-образу, рольові переживання щодо свого рольового статусу в групі та рольові домагання (високі або низькі; завищені або занижені; лідера чи того, хто йде за ним, тощо).

3. Особистість зі зрілою Я-концепцією виходить за межі рольових очікувань і ситуативних обмежень, вона активна у взаємодії та узгоджує власні індивідуальні домагання з груповими очікуваннями. Усвідомлення особистістю етапів розвитку власного Я відображається в її особистісній ідентичності; ці етапи охоплюють процеси “примірювання” соціальних ролей, пошук індивідуальних, “проби ролей”. Тобто формування особистісної ідентичності онтогенетично неможливе без рольових самоідентифікацій, рольових проєкцій, узгодження рольових домагань та очікувань.

Спираючись на теоретичну модель впливу рольової взаємодії на становлення особистісної ідентичності, ми виокремили показники, які використаємо в дослідженні для встановлення зв'язків між компонентами моделі: між статусами й характеристиками особистісної ідентичності, з одного боку, і складовими та характеристиками рольової

взаємодії – з другого. До критеріїв виокремлення показників ми віднесли: цілісність, етапність та неперервність розвитку в часі, інтегрованість особистісної ідентичності, структурованість характеристик Я-концепції особистості за когнітивними, емоційними та поведінковими складовими, комплексний характер вияву компонентів рольової взаємодії. З огляду на ці критерії вважаємо за доцільне використати в емпіричному дослідженні низку показників. Виокремлення емпіричних корелятів структури рольової взаємодії в малій групі (зміст ролей, специфіка орієнтації на ролі референтних осіб, рольові домагання членів групи та їхнє ставлення до виконуваних ролей тощо), які є безпосередніми чинниками формування особистісної ідентичності людини, змістовно наповняють і деталізують теоретичну модель дослідження.

Перспективи дослідження. Реалізація програми емпіричного дослідження дасть можливість верифікувати низку гіпотетичних припущень щодо індивідуальних та групових компонентів рольової взаємодії в малій групі як чинників формування особистісної ідентичності та становлення ідентичності. Результати дослідження можуть бути використані для психологічного забезпечення формування досягнутої (зрілої) особистісної ідентичності старшокласника та підвищення його авторитету в шкільному колективі.

Література

1. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Эрик Берн. – Санкт-Петербург : Лениздат, 1992. – 400 с.
2. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – Москва : Прогресс, 1986. – 422 с.
3. *Голентовська О. С.* Ціннісно-рольова регуляція особистісної успішності у командній діяльності : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. С. Голентовська ; Ін-т соц. та політ. психології. – Київ, 2017. – 323 с.
4. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой поход в социальной психологии личности : монография / П. П. Горностай. – Киев : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
5. *Злобіна О. Г.* Ідентичність особистості та її зміни / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга // Мистецтво життєтворчості особистості : наук.-метод. посіб. : у 2 ч. / ред. В. М. Доній, Г. М. Несен та ін. – Київ, 1997. – Ч.1: Теорія і технологія життєтворчості. – С. 169–205.
6. *Іванків І. І.* Ідентичність у соціально-психологічних проєкціях / І. І. Іванків // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2014. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 46–53.
7. *Идентичность: Хрестоматия* / сост. Л. Б. Шнейдер. – Москва : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Модэк, 2008. – 272 с.
8. *Лазаренко О. В.* Набуття старшокласниками зрілої ідентичності як необхідна умова психологічного здоров'я / О. В. Лазаренко // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 2. – С. 81–92.

9. *Морено Я. Л.* Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Я. Л. Морено; пер. с англ. А. Боковикова, под. научн. ред. Р. А. Золотовицкого. – Москва : Академ. Проект, 2001. – 384 с.
10. *Моросанова В. И.* Новая версия опросника: Стиль саморегуляции поведения / В. И. Моросанова, Н. Г. Кондратюк // Вопросы психологии. – 2011. – №1. – С. 137–145.
11. *Нартова-Бочавер С. К.* Опросник “Суверенность психологического пространства” – новый метод диагностики личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2004. – № 5. – С. 77–89.
12. *Никифоров Г. С.* Самоконтроль человека / Г. С. Никифоров. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 192 с.
13. *Пантилеев С. Р.* Методика исследования самоотношения / С. Р. Пантилеев // Психодиагностическая серия. – 1993. – № 7. – С. 32–41.
14. *Ремшмидт Х.* Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт; [пер. с нем. Г. И. Лойдиной под ред. Т. А. Гудковой]. – Москва : Мир, 1994. – 319 с.
15. Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 256 с.
16. Становлення ідентичності фахівця : монографія / Г. О. Балл, В. Л. Злишков, Н. Б. Кирпач, С. О. Копилов, Л. О. Курганська, С. О. Лукомська, Л. М. Михайлюк, Т. Д. Морозовська, Н. Н. Хомутиннікова, О. В. Федан; за ред. В. Л. Злишкова. – Київ – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 131 с.
17. Тест “Кто Я?” (М. Кун, Т. Макпартленд; модификация Т. В. Румянцевой) [Электронный ресурс] / Румянцева Т. В. // Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 82–103. – Режим доступа : <http://vsetesti.ru>.
18. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. – Москва : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2005. – 490 с.
19. *Чорна Л. Г.* Рольова ідентичність старшокласників : посібник / Л. Г. Чорна; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2014. – 128 с.
20. *Чорна Л. Г.* Соціометричний статус та рольова взаємодія членів малої групи [Електронний ресурс] / Л. Г. Чорна // Особистість в умовах кризових викликів сучасності : матеріали методол. семінару НАПН України (24 берез. 2016 р.) / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2016. – С. 619–629. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>.
21. *Шибутани Т.* Социальная психология / Т. Шибутани; пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 538 с.
22. *Шнейдер Л. Б.* Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – Москва : Моск. психол.-соц. ин-т, 2007. – 268 с.
23. *Штайнер К.* Сценарии жизни людей. Школа Ерика Берна : пер. с англ. / К. Штайнер. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 411 с.
24. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис : пер. з англ. / Э. Эриксон; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – Москва : Прогресс, 1996. – 344 с.

25. Demblon J. Contribution of past and future self-defining event networks to personal identity / Demblon J., D'Argembeau A. // *Journal Memory*. – Belgium, 2017. – Vol. 25. – P. 656–665.
26. Lindemann H. Holding and letting go: the social practice of personal identities / H. Lindemann. – New York : Oxford University Press, 2014. – 217 p.
27. Marcia J. E. Identity in adolescence / Marcia J. E., Adelson J. // *Handbook of adolescent psychology*. – New York : John Wiley, 1980. – 485 p.
28. Ricoeur P. Oneself as another / P. Ricoeur // *The University of Chicago Press*. – 1992. – Vol. 4. – P. 176–189.

References

1. Berne, E. (1964). *Igry, v kotoryye igrayut lyudi. Psikhologiya chelovecheskikh vzaimootnosheniy* [Games People Play: The Psychology of Human Relationships]. St. Petersburg: Lenizdat Publ. (rus).
2. Burns, R. (1982). *Razvitiye Ya-kontseptsii i vospitaniye* [Self-concept development and education]. Moscow: Progress Publ. (rus).
3. Golentovska, O. S. (2017). *Tsinnisno-rolova rehuliatsiia osobystisnoi uspishnosti u komandnii diialnosti* [Psychology of role self-realization of personality]. Ph. D. Thesis, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences, Kyiv, Ukraine (ukr).
4. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: Rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role: Role approach to social psychology personality]. Kyiv: Interpress LTD Publ. (rus).
5. Zlobina, O. H., & Shulha, M. O. (1997). *Identichnist osobystosti ta yii zminy* [Identity of personality and its changes]. *Mystetstvo zhyttietvorchosti osobystosti. Teoriia i tekhnolohiia zhyttietvorchosti* [The art of life-creativity of the person. [The theory and technology of life-creativity]. Kyiv, pp. 169–205 (ukr).
6. Ivankiv, I. I. (2014). *Identichnist u sotsialno-psykholohichnykh proektsiakh* [Identity in social and psychological projection]. In L. D. Zahray (Eds.), *Zbirnyk naukovykh prats: filosofii, sotsiologii, psykholohiia* [Collected Works: philosophy, sociology, psychology], 19, 46–53 (ukr).
7. Shneyder, L. B. (2008). *Identichnost: Khrestomatiya* [Identity: Reader]. Moscow, Voronezh: Modek Publ. (rus).
8. Lazarenko, V. A. (2011). *Nabuttia starshoklasnykamy zriloi identichnosti yak neobkhidna umova psykholohichnoho zdorovia* [Acquiring high school students mature identity as a prerequisite for mental health]. *Osvita rehionu: politolohiia, psykholohiia, komunikatsii* [Education region. Political science, psychology, social communication], 2, 81–92 (ukr).
9. Moreno, J. L. (1951). *Sotsiometriia: Eksperimentalnyy metod i nauka ob obshchestve* [Sociometry, experimental method and the science of society: an approach to a new political orientation]. Moscow: Akademicheskii proekt Publ. (rus).
10. Morosanova, V. I., Kondratyuk, N. G. (2011). *Novaya versiya oprosnika: Stil samoregulatsii povedeniya* [New version of the questionnaire: Style of self-regulation of behavior]. *Voprosy psikhologii* [Questions of Psychology], 1, 37–145 (rus).
11. Nartova-Bochaver, S. K. (2004). *Oprosnik: Suverennost psikhologicheskogo prostranstva – novyy metod diagnostiki lichnosti* [Questionnaire: Sovereignty

- of the psychological space – a new method of personality diagnosis]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 5, 77–89 (rus).
12. Nikiforov, G. S. (1989). *Samokontrol cheloveka* [Self-control of a person]. Leningrad (rus).
13. Pantilev, S. R. (1993). Metodika issledovaniya samootnosheniya [Methodology of study of self-relation]. *Psikhodiagnosticheskaya seriya* [Psychodiagnostic series], 7, 32–41 (rus).
14. Remshmidt, H. (1994). *Podrostkovyy i yunosheskiy vozrast: problemy stanovleniya lichnosti* [Adolescence and early adulthood: identity formation issues]. Moscow: Mir Publ. (rus).
15. Andreyeva, G. M., Bogomolova, N. N., & Petrovskaya, L. A. (1984). *Sovremennaya zarubezhnaya sotsialnaya psikhologiya. Teksty* [Modern foreign social psychology. Texts]. Moscow (rus).
16. Zlyvkov, V. L., Ball, G. O., Kyrpach, N. B., Kopylov, S. O., Kurhanska, L. O., Lukomska, S. O., Mykhailiuk, L. M., Morozovska, T. D., Homutinnikova, N. N., Fedan, O. V. (2014). *Stanovlennia identychnosti fakhivtsia* [The formation of a specialists identity]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
17. Test “Kto Ya?” (Kun, M., Makpartlend, T.; Modifikatsiya Rumyantseva T. V.). (2006). In T. V. Rumyantseva, *Psikhologicheskoye konsultirovaniye: diagnostika otnosheniy v pare*, <http://vsetesti.ru>.
18. Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuylov, G. M. (2005). *Sotsialno-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malykh grupp* [Social psychological diagnostics of personality development and small groups]. Moscow (rus).
19. Chorna, L. H. (2014). *Roliya identychnist starshoklasnykiv* [Role identity of senior pupils]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
20. Chorna, L. H. (2016). Sotsiometrychnyi status ta rolova vzaiemodiia chleniv maloi hrupy [Sociometric status and role interaction of members of a small group]. *Osobystist v umovakh kryzovykh vyklykiv suchasnosti: Materialy metodolohichnoho seminaru NAPN Ukrainy* [Personality in the context of the crisis challenges of the present: Materials of the methodological seminar of the National Academy of Sciences of Ukraine], <http://lib.iitta.gov.ua/704987>.
21. Shibutani, T. (1961). *Sotsialnaya psikhologiya* [Society and Personality: An Interactionist Approach to Social Psychology]. Rostov-na-Donu: Feniks Publ. (rus).
22. Shneyder, L. B. (2007). *Lichnostnaya, gendernaya i professionalnaya identichnost: teoriya i metody diagnostiki* [Personality, gender and professional identity: theory and methods of diagnostics]. Moscow (rus).
23. Shtayner, K. (2003). *Stsenarii zhizni liydey. Shkola Erika Berna* [Scripts of peoples lives. Eric Berne]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
24. Erikson, E. H. (1968). *Identichnost: yunost i krisis* [Identity: youth and crisis]. Moscow: Progress Publ. (rus).
25. Demblon, J., & D’Argembeau, A. (2017). Contribution of past and future self-defining event networks to personal identity. *Journal Memory*, 25, 656–665.
26. Lindemann, H. (2014). *Holding and letting go: the social practice of personal identities*. New York: Oxford University Press.
27. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 109–137). New York: John Wiley.
28. Ricoeur, P. (1992). Oneself as another. *The University of Chicago Press*, 4, 176–189.

Kryvoborodko L. M. Role Interaction as a Factor of Personal Identity Formation in Senior Pupils: the Program of Empirical Study

The program of empirical research is intended to determine the structure of role interaction in the senior pupils' team, the status of each of them and the characteristics of their personal identity, the conditionality of its formation by the features of role interaction. The main hypothesis of the research is formulated: the peculiarities of the role interaction constructing in a small group to which the individual belongs, determine the levels of formation and characteristics of personality's identity – the subjectivity of a person, the awareness of the I-image, the integration of the I-concept in time, integrity and structuring of cognitive, emotional and behavioral components. It is designed the general model of the influence of the senior pupil's role interaction on the formation of his/her personal identity, as well as partial models, detailing the peculiarities of the interaction of group expectations and the individual role I-concept in the process of identity formation: from the diffuse – to the "moratorium" on self-determination or on the formation of borrowed identity, and from these states – to the formed identity. These typical states of youth identity for J. Marsia are considered as the stages of its formation in ontogenesis. Several additional hypotheses of the study are outlined: about the existence of a connection between sociometric status of a pupil in a school class, which is formed on the basis of role interaction, and the level of formation of personal identity; about the influence of the content of the roles performed by the student (positive, negative, dominant, dependent, social or interpersonal, formal or vital), on the peculiarities of the formation of personal identity; about the pupil's ability to resist the pressure of the pupil group in the role interaction process, to coordinate their own role requirements with group expectations as the leading factors in the formation of mature personal identity.

Key words: role, role interaction, early youth, small group, personal identity of senior pupil.

© Кривобородько Л. М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

В. І. Полякова

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ВЧИТЕЛІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Представлено результати теоретичного обґрунтування та апробації програми розвитку гендерної толерантності вчителів. Висвітлено соціально-психологічні механізми (соціальне порівняння та оцінка, ідентифікація з референтними учителями, що виявляють зразки гендерної толерантності у професійній діяльності, та ін.), умови (організація спеціального соціально-психологічного навчання, розвиток ціннісного ставлення вчителів до гендерної толерантності, відпрацювання вмінь і навичок толерантної гендерної взаємодії тощо) та етапи реалізації (підготовчий, діагностичний, праксеологічний та акмеологічний) програми розвитку гендерної толерантності вчителів. Показано можливості розвитку когнітивного, емоційно-вольового, ціннісно-смыслового, комунікативного та конативного компонентів гендерної толерантності вчителів в умовах спеціально створеного толерантного соціального середовища, що функціонує на засадах гендерної рівності. Розкрито соціально-психологічні засоби розвитку гендерної толерантності вчителів відповідно до трирівневої моделі редукції упереджень Дж. Дукіта на рівні соціальних структур і міжгрупових стосунків (створення змішаних груп з представників різних статей та видів гендерної ідентичності, використання інформації, яка не підтримує традиційні гендерні стереотипи); соціального впливу, якого зазнає індивід (організація спеціальних соціальних впливів, у процесі інтеріоризації яких активізуються соціально-психологічні механізми розвитку гендерної толерантності); на індивідуальному рівні (редукція гендерних упереджень на основі засвоєння цінностей егалітаризму та гендерної рівності) тощо. Представлено процедуру та результати експериментальної перевірки ефективності програми розвитку гендерної толерантності вчителів в умовах спеціально організованого соціально-психологічного навчання.

Ключові слова: гендерна толерантність, вчителі, соціальний вплив, соціально-психологічні механізми, толерантне соціальне середовище.

Постановка проблеми. Складні умови сьогодення зумовлюють прояви нерівності та інтолерантності в міжособових стосунках загалом і в гендерному контексті зокрема. Особливо негативно сприймаються прояви інтолерантності в діяльності вчителів, покликаних управляти

процесом навчання, виховання та розвитку особистості прийдешніх поколінь, “сіяти розумне, добре, вічне”. Разом з тим школа як важливий інститут соціалізації, що виконує функцію трансляції цінностей, норм, ролей прийдешнім поколінням, доволі часто демонструє зразки гендерних відносин, які характеризуються гендерною асиметрією і, відповідно, гендерною інтолерантністю (О. І. Бондарчук, Т. В. Говорун, О. О. Нежинська та ін.). Це висуває особливі вимоги до гендерної толерантності педагогів та їхньої підготовки до усвідомлення та переосмислення психологічних проблем професійної діяльності, що мають гендерну природу; вибору адекватних способів та стратегій гендерної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що різні аспекти зазначеної проблеми вже були предметом уваги дослідників. Зокрема, вивчалися психологічні аспекти процесу гендерної соціалізації особистості загалом (Ш. Берн, І. Гоффман, П. П. Горностай, Т. М. Титаренко та ін.) і в освітній галузі зокрема (О. І. Бондарчук, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді, Л. М. Карамушка, А. Кларк, О. І. Ключко, О. О. Нежинська та ін.). Гендерна толерантність як інтегральна характеристика особистості розглядалася рядом науковців (Г. Бардієр, Г. В. Вержибок та ін.), у тому числі в педагогічному контексті гендерної толерантності (Т. В. Мотуз та ін.).

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Аналіз наукових досліджень з гендерної проблематики [4; 6; 12 та ін.] і результати нашого емпіричного дослідження [10] свідчать про недостатній рівень розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. Відповідно йдеться про доцільність визначення соціально-психологічних механізмів, засобів та умов розвитку гендерної толерантності вчителів; розроблення й апробацію програми розвитку гендерної толерантності педагогів, що й визначило мету цієї роботи.

Мета статті: висвітлити результати теоретичного обґрунтування й експериментальної апробації програми розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У розробленні програми розвитку гендерної толерантності вчителів ми виходили з необхідності впливу на їхні гендерні настановлення, стереотипи й упередження, які були сформовані протягом усього життя і які, як правило, відрізняються стійкістю й ригідністю [1; 5]. При цьому було враховано специфіку особистісного розвитку дорослих, його суб'єктність і саморозвиток через здійснення виборів не лише в конкретних, часткових ситуаціях, а й вибору способу життя загалом [13].

Власне, тому в процесі розвитку особистості дорослої людини акцент робиться на критичному осмисленні соціального досвіду, що засвоюється, у зіставленні його з попереднім власним досвідом, нормами

та цінностями інших людей і груп [8]. Відповідно надзвичайно велике значення мають соціально-психологічні механізми й засоби розвитку гендерної толерантності вчителів.

Спираючись на здійснений О. І. Бондарчук аналіз *соціально-психологічних механізмів* особистісного розвитку [3], виокремимо ті з них, які, на наш погляд, мають особливе значення в розвитку гендерної толерантності вчителів.

Це насамперед соціально-психологічні механізми *соціального порівняння, категоризації й оцінки*. Справді, порівнюючи себе з іншими, індивід дістає можливість оцінити власні здібності, привабливість, особистісні якості, коректність поведінки або поглядів. Порівняння є необхідною умовою саморозвитку, при цьому важливо, щоб існувало середовище порівняння, в якому людина може фіксувати позитивну динаміку самозмін, у нашому випадку – в бік віднесення себе до категорії “високотолерантних педагогів”. Якщо такого середовища немає, переконати людину в позитивних наслідках її дій доволі складно [16, с. 298].

Механізм *соціальної оцінки* власної поведінки актуалізується в процесі зворотного зв’язку з оточенням і, відповідно, переживання задоволення/страждання від позитивних/негативних санкцій, що надходять від нього (справжніх чи уявних, адекватних чи викривлених). Власне, йдеться про особливу роль *переживання*, яке, на думку С. Д. Максименка, можна вважати самостійним механізмом особистісного розвитку [7].

Важливим соціально-психологічним механізмом розвитку гендерної толерантності є ідентифікація як ототожнення особистістю себе з певними людьми або соціальними групами, завдяки чому вона засвоює різноманітні норми, стосунки, форми й алгоритми поведінки (у контексті теми дослідження йдеться про ідентифікацію з референтними вчителями, які характеризуються високим рівнем гендерної толерантності). На рівні поведінки ідентифікація виявляється в *наслідуванні* – свідомому чи неусвідомлюваному відтворенні моделей поведінки, досвіду значущих інших людей (у нашому випадку – зразків толерантної поведінки в гендерній взаємодії суб’єктів освітнього процесу).

Самопрезентація як соціально-психологічний механізм розвитку гендерної толерантності вчителів передбачає формування образу власної толерантної та гендерно неупередженої особистості в очах оточення шляхом пред’явлення йому відповідних якостей та особливостей рольової поведінки, які суб’єктивно оцінюються як значущі. У даному випадку йдеться про програвання соціальної ролі успішного вчителя, якому водночас властивий високий рівень гендерної толерантності.

Таким чином створюється підґрунтя для реалізації механізму *сутнісного самопокладання*, який, за В. О. Татенком, сприяє утвердженню особистістю себе як такої, що досягла певного рівня розвитку

(в даному випадку – високого рівня гендерної толерантності), праненню до подальшого розвитку себе та сприяння розвитку інших суб'єктів освітнього процесу, складання відповідної життєвої програми [13].

Соціально-психологічні засоби актуалізації зазначених механізмів згідно з трирівневою моделлю редукції упереджень Дж. Дукіта доцільно розглядати: 1) на рівні соціальної структури та міжгрупових стосунків; 2) на рівні соціального впливу, якого зазнає індивід; 3) на індивідуальному рівні [17].

На *рівні міжгрупових стосунків* ідеться, як уточнює К. В. Радченко, про доцільність соціально-психологічного навчання із *створенням змішаних груп з представників різної статі й типів гендерної ідентичності* [12]. У цьому випадку за рахунок механізму категоризації можна використати прийоми “перехресцування категорій”, коли, зокрема, представник іншої статі чи типу гендерної ідентичності (член “чужої” групи) стає членом своєї групи під час виконання спільного завдання, особливо змагального характеру, з іншими подібними групами. Крім того, йдеться про *розширення репертуару ролей, програвання гендерних ролей, що традиційно вважаються властивими представникам “чужої” групи*.

Слід зазначити, що дія згаданих вище соціально-психологічних механізмів посилюється внаслідок включення в змішані групи *представників різної статі із широким спектром індивідуальних властивостей*, які можуть “іти врозріз” із традиційними гендерними стереотипами і водночас забезпечити усвідомлення подібності багатьох властивостей представників різної статі незалежно від традиційних уявлень про них [12; 17]. Отже, йдеться про спеціально організовані *соціальні впливи*, роль яких можуть виконувати, як вважають О. Ф. Бондаренко [2], О. І. Бондарчук [3], К. В. Радченко [12], В. О. Янчук [16], такі умови:

- *власний приклад* учителів, які демонструють високу толерантність під час гендерної взаємодії, коли інші суб'єкти освітнього процесу *наслідують* зразки їхньої поведінки;

- так зване *психологічне щеплення*, іншими словами – надання педагогам інформації, що готує їх до можливих негативних наслідків або труднощів на шляху розвитку власної гендерної толерантності й толерантності інших учасників освітнього процесу;

- *пряме навчання* за рахунок розширення системи уявлень учителів щодо гендерної толерантності загалом та особливостей її проявів в освітньому процесі зокрема;

- *пряме перенавчання* на основі самопізнання й прийняття власних гендерних характеристик, виявлення гендерних упереджень і їх трансформації в егалітарні гендерні стереотипи;

- *непряме перенавчання* шляхом інтерпретації результатів професійної діяльності вчителів таким чином, щоб сформувані в них

рефлексію, необхідну для усвідомлення та розвитку як власної гендерної толерантності, так і сприяння розвитку гендерної толерантності суб'єктів освітнього процесу.

В останньому випадку відповідно до вищезгаданої моделі Д. Дукіта йдеться про *індивідуальний рівень* розвитку гендерної толерантності вчителів, що вимагає редукції гендерних упереджень на основі, по-перше, обізнаності щодо своєї упередженості; по-друге, прагнення змінити свої переконання з огляду на цінності егалітаризму й гендерної рівності; по-третє, володіння своїми когнітивними ресурсами тощо [17, р. 34].

Зазначені міркування з урахуванням результатів констатувального етапу емпіричного дослідження [1] дали змогу виокремити *соціально-психологічні умови розвитку гендерної толерантності вчителів*.

По-перше, основною *соціально-психологічною умовою розвитку гендерної толерантності вчителів* є, на наш погляд, *організація спеціального соціально-психологічного навчання, спрямованого на створення толерантного соціального середовища*. Таке середовище має бути особливим мікросоціумом, який відрізняється від звичайного соціального середовища вищими за змістом та інтенсивністю характеристиками толерантної гендерної взаємодії; гуманістичними груповими нормами й цінностями, що забезпечують спілкування педагогів на засадах гендерної рівності й партнерства. Це сприятиме актуалізації відповідних соціально-психологічних механізмів як спеціальних соціальних впливів, які, інтеріоризуючись, засвоюються особистістю.

По-друге, йдеться про усвідомлення педагогами залежності успішності діяльності закладу освіти від рівня їхньої гендерної толерантності та впровадження гендерного підходу в освітню практику і, відповідно, розвиток ціннісного ставлення до гендерної толерантності через прийняття інших і світу в цілому, їхніх поглядів, типу гендерної ідентичності; позитивне ставлення до гендерної рівності та її впровадження в освітній процес тощо.

По-третє, важливо передати педагогам знання про гендерну толерантність, які сприяють ідентифікації та аналізу причин проявів гендерної толерантності/інтолерантності щодо суб'єктів освітнього процесу, у тому числі в напружених ситуаціях міжособової взаємодії.

Не менш важливими є психологічна діагностика й корекція гендерних стереотипів та упереджень педагогів на основі рефлексивного самопізнання й прийняття власного типу гендерної ідентичності, а також відпрацювання вмінь і навичок толерантної поведінки вчителів щодо осіб різної статі та гендерної ідентичності, що забезпечують їхню готовність до запровадження гендерної рівності в освітній процес.

Ці умови було враховано в програмі розвитку гендерної толерантності вчителів, яка складалася з п'яти модулів. Модуль 1

“Розвиток ціннісно-смыслового компонента гендерної толерантності вчителів” спрямований на усвідомлення гендерної толерантності як цінності, прагнення зайняти активну моральну позицію щодо її запровадження в освітню практику. Головне серед завдань цього модуля – робота з гендерними упередженнями та гендерними стереотипами, які істотно обмежують власне професійну діяльність учителя. Тут мається на увазі прийняття інших людей протилежної статі й типу гендерної ідентичності, їхніх думок, поведінки, реакції тощо, прийняття цінностей іншої людини загалом.

Модуль 2 “Розвиток когнітивного компонента гендерної толерантності вчителів” спрямований на засвоєння знань про сутність гендерної толерантності й дотичні до неї поняття (гендерні стереотипи й упередження, гендерна рівність, гендерний підхід в освіті); усвідомлення складності, багатомірності, багатоманітності світу, насамперед у міжособових стосунках з особами різної статі й типів гендерної ідентичності, розуміння й прийняття власних гендерних характеристик; розвиток здатності до аналізу ситуацій професійної діяльності з огляду на принципи гендерної толерантності.

Модуль 3 “Розвиток емоційно-вольового компонента гендерної толерантності вчителів” передбачає розвиток афективної толерантності як здатності витримувати амбівалентність стосунків осіб різної статі й типу гендерної ідентичності; актуалізацію емпатії вчителя, його співпереживання, співчуття, доброзичливості щодо осіб іншої статі й типу гендерної ідентичності; розвиток здатності до самоконтролю та саморегуляції в ситуаціях гендерної взаємодії, що сприятимуть пом’якшенню чи взагалі нівелюванню можливих розбіжностей у думках, поглядах, способах поведінки суб’єктів освітнього процесу в ситуаціях гендерної взаємодії, запобігаючи їх переростанню в міжособове протистояння й нетерпимість, тощо.

Модуль 4 “Розвиток комунікативного компонента гендерної толерантності вчителів” спрямований на зростання рівня їхньої комунікативної толерантності загалом і щодо осіб різної статі та різного типу гендерної ідентичності зокрема.

Модуль 5 “Розвиток конативного компонента гендерної толерантності вчителів” ставить за мету формування та розвиток умінь толерантної гендерної взаємодії вчителів з усіма учасниками освітнього процесу, що забезпечує, з одного боку, максимально можливу ефективність професійної діяльності, а з другого – сприяє психологічній безпеці освітнього середовища, унеможливорює інтолерантну поведінку, прояви “боулінгу” щодо осіб з різними типами гендерної ідентичності тощо.

Програма розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів розрахована на 75 навчальних годин (у середньому 15 годин на кожний модуль, з них 10 годин аудиторних і

5 годин – самостійна робота з осмислення та рефлексії набутого досвіду гендерної взаємодії на принципах гендерної толерантності). Тривалість реалізації психологічної програми розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів – не менше 3-х місяців, проведення занять – 1 раз на тиждень, у середньому по 4 години кожне. Обсяг занять за потреби може змінюватися.

З огляду на концептуальну модель сприяння особистісному розвитку педагогічних працівників та їхньої психологічної підготовки в процесі післядипломної педагогічної освіти (О. І. Бондарчук [11]) кожний модуль програми реалізовувався в чотири етапи: підготовчий, діагностичний, праксеологічний та акмеологічний.

На *підготовчому етапі* визначалася ступінь готовності вчителів до розвитку відповідного компонента гендерної толерантності. Особливо важливо було виявити педагогічних працівників, які можуть чинити психологічний опір через свою неготовність до такої роботи, що зовні виявляється в бажанні перевести заняття в інше річище (“Хіба це головна проблема освіти?”, “Є значно важливіші теми для обговорення”) або взагалі його завершити (“У нас у школі такого немає”, “Нема про що говорити”). Подолати опір можна, зокрема, проводячи групові дискусії, у процесі яких забезпечується “відкритість” учителів для подальшої роботи. Це дуже важливий момент, адже, як відомо, нова інформація, який сприймається особистістю й суттєво суперечить її настановленням, розпізнається неадекватно або не розпізнається взагалі, або ж визнається несуттєвою [14].

На цьому етапі, зокрема, доцільно виконати такі вправи:

- *криголам “Знайомство”*: “Мене звати...”, “Я жінка/чоловік, і я...”, “Ви не повірите, але я...”, “Останнім часом у нашій школі...”;
- *вивчення очікувань*: “Мої очікування щодо семінару-тренінгу”, “Чому я тут?”, “Що я хотів би отримати сьогодні?”;
- *метод незавершених речень (для актуалізації опорних знань завдяки подальшому груповому обговоренню)*: “Толерантність – це ...”, “Гендерна толерантність учителів – це ...”, “До гендерної толерантності я ставлюся...”, “Гендерна толерантність в освітньому процесі ...”.

Діагностичний етап ставить за мету визначення актуального рівня гендерної толерантності вчителів на основі самопізнання й рефлексії суб’єктом особливостей свого внутрішнього світу з урахуванням гендерної складової. На цьому етапі передбачено такі форми й методи дослідження:

- 1) *когнітивного компонента*: а) *мозковий штурм*: “У яких сферах суспільство очікує різної поведінки від чоловіків і жінок?”; б) *робота в малих групах*: “Гендерна толерантність/інтолерантність в освітньому просторі”; в) *психологічний практикум*: опитувальник Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді “Поширеність гендерних стереотипів” та ін.;

2) *емоційно-вольового компонента*: а) *групові дискусії*: “Що Ви відчуваєте до особи нетрадиційної сексуальної орієнтації?”; б) *мозковий штурм*: “Як проявляється самоконтроль у спілкуванні з особами різної статі й типів гендерної ідентичності?”; *психологічний практикум*: тест “Соціальна дистанція” (Е. Богардус, Л. Почебут (див. [1]) в авторській модифікації) та ін.;

3) *ціннісно-смыслового компонента*: а) *презентація* себе групі відповідно до своєї статі (як чоловіка/жінки); б) *психологічний практикум*: опитувальник “Ставлення вчителя до гендерної толерантності та її розвитку” (автор); “Хто Я?” М. Кун – Т. Мак-Партланд та ін.;

4) *комунікативного компонента*: а) *проективна методика* “Конфлікт”, відповідно до якої учасникам пропонується на основі малюнка, де зображено чоловіка і жінку в ситуації конфліктного спілкування, викласти свої уявлення про соціальний статус, зовнішність, особистісні характеристики учасників, імовірний спосіб залагодження конфлікту (з подальшим груповим обговоренням); б) *психологічний практикум*: опитувальник В. В. Бойка “Комунікативна толерантність” (див. [15]);

5) *конативного компонента*: *аналіз кейсів* “Ситуації прояву гендерної толерантності/інтолерантності в педагогічній діяльності”.

На *праксеологічному етапі* передбачено опанування знань про гендерну толерантність та її прояви в освітньому процесі, формування й розвиток умінь і навичок толерантної поведінки вчителів у процесі гендерної взаємодії із суб'єктами освітнього процесу. На цьому етапі найбільш доцільними є такі форми й методи роботи:

- *мультимедійні презентації (міні-лекції)*: “Гендерна ідентичність особистості та умови її формування”, “Психологічні особливості та складові гендерної толерантності вчителів” та ін.;

- *групові дискусії*: “Чи потрібно позбавлятися традиційних гендерних стереотипів?” (учасники обговорюють “плюси” і “мінуси” гендерних стереотипів); “*Навіщо потрібна гендерна рівність?*” та ін.;

- *мозкові штурми*: “Якості чоловіків і жінок” (пропонується скласти перелік якостей, необхідних учителям різної статі для успішної професійної діяльності) та ін.;

- *робота в малих групах*: “Складання списку переваг толерантності в гендерній взаємодії” (з подальшим груповим обговоренням); “Я-реальне” і “Я-ідеальне” (називання та порівняння своїх характеристик з подальшим груповим обговоренням); “*Аргументи*” (пропонується знайти аргументи на користь того, яка стаття і в якому віці більшою мірою є суб'єктом власної долі – планує, реалізовує, оволодіває, керує подіями – з подальшим груповим обговоренням) та ін.;

- *кейси*: аналіз проблемних ситуацій гендерної природи в педагогічній взаємодії (аналізуються проблемні ситуації, конструктивне

розв'язання яких можливе за умови гендерної толерантності учасників освітнього процесу; при цьому краще, коли приклади таких ситуацій наводитимуть самі вчителі з досвіду власної професійної діяльності);

– *рольові ігри*: “Гендерна толерантність в освітньому процесі” (учасникам пропонується обрати “наосліп” ролі – чоловіка-керівника, жінки-керівника, чоловіка-вчителя, жінки-вчителя, учнів (підлітків) – і програти проблемні ситуації гендерної природи з позицій толерантної та інтолерантної особистості; “Я” (з числа учасників обирається один, хто погоджується презентувати професійну роль як представник іншої статі, ніж він);

– *проектна діяльність* “Розвиток гендерної толерантності учасників освітнього процесу” (складання та презентація проектів розвитку гендерної толерантності або запобігання проявам гендерної упередженості/інтолерантності в освітньому процесі) з подальшим груповим обговоренням кожного проекту й рефлексивним самоаналізом його внеску в розвиток власної гендерної толерантності вчителів.

Четвертий, *акмеологічний, етап* закріплення й розвитку конструктивних особистісних новоутворень (у нашому випадку – гендерної толерантності) доцільно реалізовувати безпосередньо в професійній діяльності вчителів, у тісній співпраці із психологічною службою закладу освіти в процесі виконання спеціальних завдань. Це може бути написання твору “Мої сильні сторони та якості, які допомагають мені у професійній діяльності”. В іншому випадку це може бути аналіз ситуацій булінгу в школі в процесі гендерної взаємодії і того, яким чином їх можна було б спрямувати в конструктивне річище, яких конкретних заходів слід було б вжити тощо.

Такий підхід, як свідчать результати апробації програми впродовж 2016–2017 років, сприяє розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. В апробації програми взяли участь 48 учителів гімназії № 109 м. Києва, з яких 24 особи утворили експериментальну, а 24 – контрольну групу, однорідні за соціально-демографічними та організаційно-професійними характеристиками, а також за рівнями гендерної толерантності.

В експериментальній групі в рамках методичної роботи було реалізовано програму розвитку гендерної толерантності у формі семінару-тренінгу. У контрольній групі вчителів методична робота виконувалася традиційно, відповідно до плану роботи школи.

Математична обробка даних передбачала обчислення за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 17.0) за тими самими методиками, що й на констатувальному етапі дослідження [9].

Оцінювання статистичної значущості зсуву показників гендерної толерантності вчителів до (перший зріз) і після (другий зріз) формувального експерименту) здійснювалося за G-критерієм знаків окремо

як в експериментальній, так і в контрольній групах. Крім того, за критерієм χ^2 здійснено аналіз статистичної значущості відмінностей показників гендерної толерантності між учасниками експериментальної і контрольної груп на початку і після завершення формувального експерименту.

Порівняльний аналіз результатів дослідження рівнів гендерної толерантності вчителів експериментальної та контрольної груп “до” і “після” формувального експерименту дав змогу зафіксувати в експериментальній групі статистично значущі відмінності ($p < 0,05$) між результатами першого і другого зрізів. Водночас у контрольній групі статистично значущих відмінностей виявлено не було (табл.).

Таблиця

Розподіл педагогів за рівнями гендерної толерантності до (1-й зріз) і після (2-й зріз) формувального експерименту

Групи досліджуваних	Рівні гендерної толерантності, кількість досліджуваних, у %									
	низький		нижчий за середній		середній		вищий за середній		високий	
	1-й зріз	2-й зріз	1-й зріз	2-й зріз	1-й зріз	2-й зріз	1-й зріз	2-й зріз	1-й зріз	2-й зріз
експериментальна	12,5	4,2	33,3	16,7	33,3	33,3	16,7	29,2	4,2	16,7
контрольна	12,5	12,5	29,3	33,3	41,7	37,5	12,5	12,5	4,2	4,2

Як бачимо, якщо до початку формувального експерименту в експериментальній групі високий рівень гендерної толерантності було виявлено у 4,2% досліджуваних, то після експерименту таких респондентів стало вже 16,7%. Крім того, після формувального експерименту збільшилася кількість учителів із рівнем, вищим за середній (із 16,7% до 29,2%). Водночас частка досліджуваних з низьким рівнем гендерної толерантності зменшилася з 12,5% до 4,2%, а з рівнем, нижчим за середній, – із 33,3% до 16,7% ($p < 0,05$).

Що ж стосується контрольної групи, то за результатами першого і другого “зрізів” зафіксовано лише незначні зміни на середньому (з 41,7% до 37,5%) і нижчому за середній (з 29,3% до 33,3%) рівнях, які в цілому істотно не змінили ситуації щодо прояву гендерної толерантності вчителів.

Схожі результати виявлено й щодо рівнів розвитку всіх компонентів гендерної компетентності вчителів.

Отже, результати апробації програми підтвердили її ефективність щодо розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

Висновки

1. Розвиток гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів можливий у процесі спеціально організованого соціально-психологічного навчання, програма якого враховує: *соціально-психологічні умови* (розвиток ціннісного ставлення вчителів до гендерної толерантності, відпрацювання вмінь і навичок толерантної гендерної взаємодії та ін.), *соціально-психологічні засоби* (на рівні соціальної структури та міжгрупових стосунків; на рівні соціального впливу, якого зазнає індивід; на індивідуальному рівні) та *етапи реалізації* (підготовчий, діагностичний, праксеологічний та акмеологічний). Ідеться, власне, про активізацію *соціально-психологічних механізмів* (соціальне порівняння, категоризація та оцінювання, ідентифікація, самопрезентація та ін.) у процесі інтеріоризації спеціально організованих соціальних впливів (демонстрація зразків поведінки успішних учителів з високим рівнем гендерної толерантності; “психологічне щеплення” та ін.).

2. Результати формувального експерименту підтвердили ефективність програми розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. В експериментальній групі така ефективність виявилася, зокрема, у зростанні частки осіб з високим рівнем гендерної толерантності; здатності прийняти іншу людину з гендерними характеристиками, що можуть не відповідати традиційним гендерним стереотипам; зменшенні проявів інтолерантності під час взаємодії з такими особами тощо.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної теми.

Напрямки подальших розвідок – дослідження рівнів розвитку гендерної толерантності педагогічних/науково-педагогічних працівників закладів освіти різних рівнів, а також соціально-психологічних чинників їхньої особистісної готовності до розвитку гендерної толерантності учнів/студентів.

Література

1. Бардьер Г. Л. Социальная психология толерантности : монография / Г. Л. Бардьер. – Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 120 с.
2. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості : навч. посіб. / О. Ф. Бондаренко. – Харків : Фоліо, 1996. – 237 с.
3. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні механізми особистісного розвитку дорослої людини / О. І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ-Алчевськ : Ладо, 2013. – Вип. 38. – С. 347–351.
4. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні проблеми формування гендерної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів / О. І. Бондарчук, О. О. Нежинська // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць. – Київ, 2011. – Вип. 16. – С. 204–213.
5. Гендерная психология. Практикум / под. ред. И. С. Клециной. – [2-е изд.]. – Санкт-Петербург : Питер, 2009. – 496 с. (Серия “Практикум”).

6. *Говорун Т. В.* Гендерна психологія : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Київ : Академія, 2004. – 308 с.
7. *Максименко С. Д.* Переживання як психологічний механізм розвитку особистості / С. Д. Максименко // Педагогічний процес: теорія і практика : наук. зап. – Київ : Наук. світ, 2005. – Вип. 3. – С. 343–361.
8. *Петровская Л. А.* К вопросу о своеобразии социализации взрослого / Л. А. Петровская // Мир психологии. – 1999. – № 2. – С. 29–32.
9. *Полякова В. І.* Методика дослідження гендерної толерантності педагогічних працівників / В. І. Полякова // Вісник післядипломної освіти. Серія “Соціальні та поведінкові науки” : зб. наук. праць Ун-ту менедж. освіти НАПН України. – Київ, 2016. – Вип. 2(32). – С. 98–108.
10. *Полякова В. І.* Організаційно-професійні чинники гендерної толерантності педагогічних працівників / В. І. Полякова // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам’янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2017. – Вип. № 37. – С. 359–372.
11. Психологічна підготовка керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін : посібник [Електронний ресурс] / за наук. ред. О. І. Бондарчук. – Київ, 2014. – 194 с. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/8298/1>.
12. *Радченко К. В.* Психологічні умови корекції традиційних гендерних стереотипів у педагогічних працівників / К. В. Радченко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2012. – Т. 1. – Ч. 34. – С. 191–199.
13. *Татенко В. О.* Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб’єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії. – Київ : Либідь, 2006. – С. 316–357.
14. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешевой. – Санкт-Петербург : Ювента, 1999. – 317 с.
15. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов – Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2005. – 490 с.
16. *Янчук В. А.* Введение в современную социальную психологию / В. А. Янчук. – Минск : АСАР, 2005. – 768 с.
17. *Duckitt J.* The social psychology of prejudice / J. Duckitt. – New York : Praeger, 1992. – 312 p.

References

1. Bardyer, G. L. (2005). *Sotsialnaya psikhologiya tolerantnosti* [Social Psychology of Tolerance]. St. Petersburg (rus).
2. Bondarenko, O. F. (1996). *Psykholohichna dopomoha osobystosti* [Psychological help personality: Handbook]. Kharkiv: Folio Publ. (ukr).
3. Bondarchuk, O. I. (2013). *Sotsialno-psykholohichni mekhanizmy osobystisnoho rozvytku dorosloi liudyny* [Socio-psychological problems of formation of gender competence of heads of general educational institutions]. *Aktualni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka*

- NAPN *Ukrainy* [Actual problems of psychology: a collection of scientific papers of the G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine], 38, 347–351 (ukr).
4. Bondarchuk, O. I., Nezhyńska, O. O. (2011). *Sotsialno-psykholohichni problemy formuvannya hendernoi kompetentnosti kerivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [Socio-psychological problems of formation of gender competence of heads of secondary schools]. *Visnyk pisladyplomnoi osvity* [Bulletin of Postgraduate education. Series “Social and behavioral sciences”], 16, 204–213 (ukr).
5. Kletsina, Y. S. (Ed.). (2009). *Gendernaya psikhologiya. Praktikum* [Gender Psychology. Workshop]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
6. Hovorun, T. V., & Kikinezhdi, O. M. (2009). *Henderna psykholohiia* [Gender Psychology: textbook]. Kyiv: Akademia Publ. (ukr).
7. Maksymenko, S. D. (2005). *Perezhyvannya yak psykholohichniy mekhanizm rozvytku osobystosti* [The experience as a psychological mechanism of personality development]. *Pedahohichniy protses: teoriia i praktyka: naukovy zapysky* [Pedagogical Process: Theory and Practice: scientific notes], 3, 343–361 (ukr).
8. Petrovskaya, L. A. (1999). *K voprosu o svoeobrazii sotsializatsii vzroslogo* [On the question of the singularity of the socialization of the adult]. *Mir psikhologii* [The world of psychology], 2, 29–32 (rus).
9. Poliakova, V. I. (2016). *Metodyka doslidzhennia hendernoi tolerantnosti pedahohichnykh pratsivnykiv* [Method of studying of gender tolerance of pedagogical staff]. *Visnyk pisladyplomnoi osvity: zbirnyk naukovykh prats Universytetu menedzhmentu osvity NAPN Ukrainy* [Bulletin of Postgraduate education: collection of scientific papers. Series “Social and behavioral sciences”], 2(32), 98–108 (ukr).
10. Poliakova, V. I. (2017). *Orhanizatsiino-profesiini chynnyky hendernoi tolerantnosti pedahohichnykh pratsivnykiv* [Organizational and professional factors of gender tolerance of pedagogical staff]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy* [Problems of modern psychology: collection of scientific papers of Kamyanets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine], 37, 359–372 (ukr).
11. Bondarchuk, O. I. (Ed.). (2014). *Psykholohichna pidhotovka kerivnykiv osvitnikh orhanizatsii do dialnosti v umovakh zmin: posibnyk* [Psychological training of heads of educational organizations to work in conditions of changes: Handbook], <http://lib.iitta.gov.ua/8298> (ukr).
12. Radchenko, K. V. (2012). *Psykholohichni umovy korektsii tradytsiinykh hendernykh stereotypiv u pedahohichnykh pratsivnykiv* [Psychological conditions for the correction of traditional gender stereotypes in pedagogical workers]. *Aktualni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy* [Actual problems of psychology: a collection of scientific papers of the G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine], Vol. 1, part. 34, 191–199 (ukr).
13. Tatenko, V. O. (2006). *Subiektno-vchynkova paradyhma v suchasni psykholohii* [Subjective- action paradigm in modern psychology]. In V. O. Tatenko (Eds.),

- Liudyna. Subiekt. Vchynok: filozofsko-psykholohichni studii* [Man. The subject. The action: philosophical and psychological studies] (pp. 316–357). Kyiv: Lybid Publ. (ukr).
14. Festinger, L. (1999). *Teoriya kognitivnogo dissonansa* [Theory of cognitive dissonance]. St. Petersburg: Yuventa Publ. (rus).
 15. Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuylov, G. M. (2005). *Sotsialno-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i mal'kh grupp* [Socio-psychological diagnostics of development of personality and small groups]. Moscow (rus).
 16. Yanchuk, V. A. (2005). *Vvedeniye v sovremennuyu sotsialnuyu psikhologiyu* [Introduction to modern social psychology]. Minsk: Asar Publ. (rus).
 17. Duckitt, J. (1992). *The social psychology of prejudice*. New York: Praeger.

Polyakova V. I. Psychological Program for the Development of Gender Tolerance of Teachers of Secondary Schools

The results of the theoretical substantiation and approbation of the program of development of gender tolerance of teachers are presented. Social and psychological mechanisms (social comparison and evaluation, identification with reference teachers, showing samples of gender tolerance in professional activity, etc.), conditions (organization of special social psychological training, development of teacher's value attitude towards gender tolerance, improvement skills and abilities of tolerant gender interaction, etc.) and the stages of implementation (preparatory, diagnostic, praxeological and acmeological) of the program for the development of teacher's gender tolerance are shown. The possibilities of development of cognitive, emotional-volitional, axiological, communicative and conative components of gender tolerance of teachers in the conditions of specially created tolerant social environment functioning on the basis of gender equality are shown. The socio-psychological means of developing gender-based teachers' tolerance in accordance with the three-level model of reduction of prejudices of J. Duckitt: at the level of social structures and inter-group relations (the creation of mixed groups from representatives of different sexes and types of gender identity; using information that does not support traditional gender stereotypes); at the level of social influence on the person (in the process of interiorization of which the socio-psychological mechanism for the development of gender tolerance is activated); at the individual level (reduction of gender prejudice based on the values of egalitarianism and gender equality etc.) are shown. The procedure and results of the experimental verification of the effectiveness of the program of development of gender tolerance of teachers in the conditions of social psychological training are presented.

Key words: gender tolerance, teachers, social impact, socio-psychological mechanisms, tolerant social environment.

© Полякова В. І.

І. М. Щербакова

МУТАЦІЙНО-ІНМУТАЦІЙНІ НАСЛІДКИ ВПЛИВУ РЕКЛАМИ НА ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

Статтю присвячено теоретичному аналізу вітчизняних і зарубіжних досліджень впливу реклами на дитячу і підліткову цільову аудиторію. Наголошено, що діти і підлітки є найбільш незахищеними цільовими групами, на які мова реклами, маніпулятивна у своїй основі, впливає особливо сильно, спричинюючи найбільші первинні і вторинні мутаційно-інмутаційні ефекти. Увагу зосереджено на визначенні впливу реклами в контексті метатеорії маніпуляції О. М. Холода, зокрема мутаційних та інмутаційних наслідків впливу реклами. Проаналізовано власне психологічні особливості маніпулятивного впливу реклами на дітей і підлітків. Вплив реклами розглянуто під кутом зору його наслідків: як мутаційний (якщо він зумовлює зміну моделі світогляду і поведінки на краще), як абмутаційний (якщо таких змін не відбувається) і як інмутаційний (у разі зміни світогляду і моделі поведінки на гірше). У зв'язку із соціальною значущістю досліджуваної проблеми основну увагу зосереджено на стадійності впливу реклами на дітей і підлітків, зокрема на змінах у свідомості, які спричинює реклама, а також змінах, що відбуваються в поведінці. З'ясовано, що: рекламний вплив стимулює у дітей та підлітків інтерес до рекламної продукції; інтерес як мотив спонукає до практичної дії та зумовлює зміни у звичній поведінці; наслідками маніпулятивного впливу реклами на дітей через повідомлення-навіювання можуть бути інмутаційні або мутаційні зміни; за умови ж ігнорування змісту рекламного повідомлення, недостатнього бажання діяти чи браку дієвих засобів для змін вони можуть і не відбуватися (абмутація). Встановлено, що з-поміж усіх інших цільових груп споживачів рекламної продукції діти є групою потенційного, а підлітки – групою підвищеного ризику. Визначено, що вплив реклами на цільову аудиторію дітей і підлітків слід розглядати як матракаж, що провокує інмутаційні зміни поведінки, результатом яких є соціальна мімікрія. Особливу увагу приділено інмутаційним наслідкам впливу реклами на дітей і підлітків: деформації їхньої мотиваційно-потребової сфери, формуванню негативного іміджу, появі схильності до конформізму, ідеалізації віртуального світу, когнітивному дисонансу, стереотипності мислення і поведінки, підлітковому нігілізму, соціальній мімікрії.

Ключові слова: реклама, матракаж, мутація, абмутація, інмутація, соціальна мімікрія.

Постановка проблеми. Реклама є невід'ємною частиною сучасного життя. “Мовою переконування” реклама щодня апелює до нашої свідомості і підсвідомості, намагаючись у той чи інший спосіб переконати нас діяти певним чином на користь заздалегідь прийнятих за нас рішень. Рекламні меседжі на кшталт “Дій!..”, “Купуй!..”, “Будь!..”,

“Обирай!..”, “Роби вибір!..” і т. ін. сприймаються як належне, адже є зрозумілими і переконливими для всіх цільових аудиторій, яким вони адресовані. Це, зокрема, пояснюється тим, що сучасна реклама враховує психологічні особливості всіх вікових груп (цільових клієнтів рекламного маркетингу).

Звернімо увагу на той факт, що цільові аудиторії різні, проте мова, якою реклама звертається до них, завжди однакова. Це мова психологічного переконування, під впливом якої цільові клієнти рекламного маркетингу роблять “вибір без вибору”, у той чи інший спосіб роблять так, як роблять усі. Саме тому кожна людина має замислюватися над тим, який вибір вона робить – “вибір без вибору”, або псевдосвідомий вибір, без усвідомлення того, хто і за допомогою чого стимулює її прагнення діяти. Порушене питання стосується медіакомпетентності споживачів рекламної продукції. Наразі воно є досить актуальним, адже розуміння мови реклами визначає міру її впливу на споживачів рекламної продукції. Мусимо визнати, що сьогодні тільки медіаграмотна частина цільових клієнтів рекламного маркетингу розуміє, що “мова реклами” є штучно створеною і маніпулятивною у своїй основі. При цьому завдяки достатньому рівню медіаграмотності такі люди здатні контролювати міру впливу реклами. Для тих, у кого низький рівень медіаграмотності, реклама є звичайним джерелом інформації, яка впливає на них щодня, щогодини з теле- і радіоканалів, журналів, газет, інтернет-мережі, листівок у громадському транспорті, біг-бордів тощо.

Вплив реклами на споживачів рекламної продукції є незаперечним. Сьогодні, в умовах інформаційного тиску і рекламного матража, доцільно ставити питання про розуміння наслідків маніпулятивного впливу реклами, насамперед наслідків впливу реклами на найменш захищені групи населення, якими є діти і підлітки. Отже, дослідження мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами на дітей і підлітків є актуальним предметом сучасних психолого-педагогічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грунтовні науково-прикладні дослідження в галузі психології реклами розпочалися на рубежі XIX–XX століть. На особливу увагу серед них заслуговує творчий доробок У. Д. Скотта, який визнав, що мова рекламних оголошень є маніпулятивною, спрямованою на споживачів, які легко піддаються сугестивному впливу (див. [4]). На початку XXI ст. дослідження впливу реклами на різні цільові групи набуло нового характеру в контексті метатеорії маніпуляції суспільством, автором якої є О. М. Холод. Його методологами мали інноваційний характер, адже він започаткував аналіз процесів маніпулювання в межах метатеорії маніпуляції суспільством [5].

Сучасна психологія реклами як галузь наукових знань перебуває в постійному розвитку, адже рекламна діяльність інтенсивно змінюється та розвивається. Науковці досліджують рекламу, рекламну діяльність

як системне явище, завдяки чому її почали розглядати як: форму масової комунікації (Ж.-Ж. Ламбен, Р. Харріс, Ч. Сендідж, Ст. Фрайбургер, В. В. Ученова, Н. В. Старих, Е. В. Ромат); неперсоніфіковане передавання інформації шляхом переконувача споживача продукції (К. Бове, У. Аренс); неособисту комунікацію, що використовується засобами масової інформації задля переконувача або впливу (Дж. Бернет, М. Моріарті); непряме переконувача за рахунок емоційної привабливості того, що рекламується (Д. Росситер, Л. Персі).

Одним із перспективних напрямів досліджень у галузі психології реклами є дослідження впливу реклами на різні цільові групи клієнтів рекламного маркетингу. Такі дослідження проводяться в напрямках: з'ясування мотивів впливу, що використовуються в рекламі (Л. М. Хромов); аналізу процесів маніпулювання в межах метатеорії маніпуляції суспільством (О. М. Холод, Т. О. Клінкова, Н. Г. Кравченко, Є. С. Цимбаленко); визначення наслідків впливу реклами залежно від вікових особливостей клієнтів (Ю. А. Асеев, Н. О. Ярош); впливу реклами на дітей (О. Г. Асмолов, Н. Є. Березовська, Л. У. Звонарьова, Н. В. Колесникова); характеристики впливу реклами на школярів молодшого віку (Ю. В. Василькіна, Б. С. Волков, Л. Звонарьов); впливу реклами на підлітків (Н. М. Авдеева, Н. О. Фоміних, О. М. Нікітіна, Л. Г. Сокур-яньська, М. Діас).

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Незважаючи на наявність достатньої кількості наукових робіт з проблеми впливу реклами на цільових клієнтів рекламного маркетингу, мусимо визнати, що не всі її аспекти висвітлені повною мірою. Недостатньо дослідженими залишаються первинні і вторинні мутаційно-інмутаційні ефекти впливу реклами на дітей і підлітків, а саме деформації, які виникають на когнітивному, мотиваційно-потребовому і поведінковому рівнях.

Мета статті: теоретичний аналіз мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами на цільові групи дітей і підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Намагаючись проаналізувати в контексті метатеорії маніпуляції наслідки маніпулятивного впливу реклами на цільові групи клієнтів рекламного маркетингу, а саме дітей і підлітків, насамперед визначимо, що таке реклама, який вплив вона має на цільові групи. Серед останніх виокремимо “групу ризику” – тих, кому вплив реклами потенційно загрожує інмутаціями світогляду і поведінки.

Словом “реклама” найчастіше позначають діяльність з виробництва рекламної продукції, а також самі продукти цієї діяльності. У “Сучасному словнику іншомовних слів” реклама (від фр. *reclame*, лат. *reclamo* – виukuю, кличу) тлумачиться як: 1) популяризація чогось за допомогою преси, радіо, телебачення, плакатів тощо; 2) поширення інформації про що-небудь або кого-небудь; 3) засіб привертання уваги

покупців, споживачів, глядачів, користувачів тощо [3, с. 588]. Слід розуміти, що інтерпретація терміна “реклама” залежить від контексту, в якому він використовується: як синонім терміна “рекламна діяльність” (у широкому сенсі); як вид рекламної діяльності (поряд з пропагандою, саморекламою та іншими маркетинговими комунікаціями); як оголошення в газетах, як телевізійний ролик, як рекламний плакат тощо. Така ситуація спричинюється до термінологічної невизначеності, унаслідок чого в кожному конкретному випадку розуміння лексичного значення слова “реклама” має визначатися в контексті його використання.

Аналогічна неузгодженість існує і в поглядах науковців щодо класифікації видів реклами. Критеріями класифікації видів реклами зазвичай стають: цільові аудиторії (споживча і ділова реклама); функції і цілі (товарна, корпоративна, нетоварна реклама); сфери поширення рекламної продукції (зарубіжна, загальнонаціональна, регіональна, місцева, внутрішньофірмова); засоби передавання реклами (телевізійна, радіореклама, друкарська, транспортна, сувенірна, поліграфічна, поштова, комп’ютерна); способи уявлення (візуальна реклама). Виділяють вісім видів реклами, що відрізняються *метою рекламного впливу* (далі по тексту – МРВ): 1) реклама конкретної торгової марки (МРВ – упізнавання бренду і торгової марки); 2) роздрібно-торговельна реклама (МРВ – стимулювання продажів шляхом залучення покупців до конкретної торгової точки або підприємства); 3) корпоративна реклама (МРВ – переконування певного сегмента покупців зайняти позицію компанії); 4) довідково-адресна реклама (МРВ – надання інформації відразу декільком групам споживачів); 5) реклама з наявністю зворотного зв’язку (МРВ – обмін інформацією з потенційними покупцями); 6) політична реклама (МРВ – формування позитивного іміджу); 7) бізнес-реклама (МРВ – поширення рекламних повідомлень серед груп населення, об’єднаних за загальними ознаками); 8) соціальна реклама (МРВ – вплив на цільову аудиторію, об’єднану за соціальними ознаками: діти, підлітки, пенсіонери і т. ін.) [1].

Аналогічна ситуація методологічної невизначеності склалася наразі і довкола поняття “вплив” (рекламний вплив). Загальновідомо, що вплив реклами ґрунтується на силі навіювання, що впливає на психіку людини. Завдяки технології навіювання він знижує рівень свідомого контролю та критичності мислення в момент сприймання змісту рекламного повідомлення, унаслідок чого воно сприймається більшістю людей як таке, що не потребує логічного аналізу і критичної оцінки. Зауважимо, що вплив виступає одночасно і як процес, і результат. Як процес, вплив постає як дія або сукупність дій, спрямованих на зміну об’єкта впливу (це дія, спрямована на зміну потребово-мотиваційного комплексу об’єкта рекламного впливу). Як результат, вплив набуває конкретних форм, а саме дій, що змінюють поведінку. Отже,

впливаючи за допомогою мови маніпуляції на різні цільові групи клієнтів рекламного маркетингу, реклама, що апелює до їхніх емоцій, змінює тим самим їхню поведінку.

Емоційні реакції на вплив реклами різні. Вони характеризуються такими полярними ознаками, як: “задоволення – невдоволення”; “збудження – заспокоєння”; “напруженість – розслаблення”. Так, відомо, що задоволення або невдоволення пов’язані з відчуттям смаку, запаху, болю. Стан збудження або заспокоєння виникає під впливом певних кольорів та звуків. Напруженість або розслаблення безпосередньо пов’язані з процесами уваги: зокрема, брак інформації викликає негативні емоції, а наявність повної і об’єктивної інформації – позитивні. Усе це враховується в ході створення рекламної продукції. Намагаючись переконати цільових клієнтів купити або зробити щось, рекламодавці, які добре знаються на “мові переконування”, використовують спеціальні методи і практики, за допомогою яких “умовляють” або відверто переконують нас діяти певним чином. Формулу впливу реклами можна представити так: “увага – інтерес – бажання – дія”. Реклама привертає увагу, викликає інтерес, об’єктивує бажання і мотивує дію споживача рекламної продукції. Вплив реклами характеризується стадійністю – від змін на рівні внутрішньої психічної діяльності, зокрема свідомості, до змін у зовнішній практичній діяльності, насамперед поведінці. Отже, рекламний вплив стимулює інтерес до рекламованої продукції, а інтерес як мотив спонукає до дії (від дії мисленнєвої до дії практичної), зумовлюючи в такий спосіб зміни у звичній поведінці. Відповідно, ці зміни є наслідками рекламного впливу (маніпулятивного за своїм характером).

Маніпулятивний вплив реклами на людину може мати різні наслідки: мутаційні (зміна моделі світогляду і поведінки під впливом реклами на краще), абмутаційні (коли змін немає), а також інмутаційні (зміна світогляду і моделі поведінки під впливом реклами на гірше). Зосереджуючи увагу на інмутаційних наслідках впливу реклами, зауважимо, що відповідно до метатеорії маніпуляції суспільством О. М. Холода інмутації охоплюють процеси: розбалансування (первинна зміна моделі поведінки); руйнування (значні зміни моделі поведінки); знищення (незворотні зміни в поведінці) (див. [6, с. 8]).

Методи і технології маніпулятивного впливу реклами різні. Так, у рамках проекту медіаграмотності “Мова переконування” було визначено 40 найбільш поширених методів переконування, серед яких на особливу увагу заслуговують 10 методів і практик переконування: асоціативний метод (утілюється в техніках “красиві люди”, “символи”, “ностальгія”, “техніка тепла” тощо); метод інтенсивного впливу за допомогою лагідних слів (реалізується через техніку “ласкаві слова”); метод “людина-зірка”, або метод “відомих людей”; техніка “простой

людини”; метод лестоців; метод “хабарництва”; метод експертних і наукових доказів; метод перебільшення (гіперболізації); гумористичний метод [8].

Вищенаведені техніки маніпулятивного впливу реклами на різні цільові групи клієнтів рекламного маркетингу можуть мати різні наслідки. Проаналізуємо їх на основі критеріїв впливу, де ФВ (формула впливу): увага – інтерес – бажання – дія; КК (канали комунікації): прямий – непрямий; ПКВ (психологічні компоненти впливу): когнітивний; афективний; регуляторний; комунікативний; МВ (методи впливу): повідомлення; переконування; навіювання (сугестія); НВ (наслідки впливу): МНВ – мутаційні наслідки впливу; АНВ – абмутаційні наслідки впливу; ІНВ – інмутаційні наслідки.

Діти є цільовою аудиторією рекламного маркетингу. Досвід перших мутаційно-інмутаційних змін під впливом реклами ми набуваємо в дитинстві. Вплив реклами на дитячу цільову аудиторію має свою специфіку. Реклама завжди привертає увагу дітей. Яскрава реклама (особливо телереклама) викликає інтерес у дитячої аудиторії і проковує появу бажання мати саме те, що показують, наслідувати поведінку тих героїв реклами, які викликають симпатію і захоплення. Кінцева мета впливу реклами на дітей, а саме “дія”, залежить від батьків. Діти не можуть купити те, що рекламується; щоб отримати бажаний рекламний продукт, вони звертаються до дорослих. Їхні дії (прохання, умовляння і навіть вимагання) зрештою або підтримуються дорослими, або ні. Проте діти не питають дозволу батьків з приводу наслідування тієї чи іншої форми поведінкової реакції, інтонації, міміки тощо. Діти просто копіюють те, що привертає їхню увагу, те, що викликає позитивні емоції і спонукає до наслідування.

Формулу впливу (ФВ) реклами на дітей можна визначити як: увага – інтерес – бажання – опосередкована дія. Намагаючись отримати бажане, діти “дієво” спонукають батьків до відповідних дій. Можна сказати, що реклама на цьому етапі досягає мети, вона створює через прямий канал комунікації (безпосередній вплив) непотрібні потреби і вмотивовує на їх реалізацію через зворотні дії дорослих. Домінантними психологічними компонентами впливу при цьому є афективно-когнітивні компоненти. Рекламний вплив формує потреби, а інтерес як мотив спонукає до дій. Відбуваються інмутації конативного компонента (“Купи!” – умовляння купити через зміни значущих потреб). Якщо дорослі не обмежують вплив реклами, а саме не контролюють того, що, як і якою мірою впливає на дитину, навіювання робить свою справу (відбуваються мутаційно-інмутаційні зміни).

За О. М. Холодом, інмутаційні зміни починаються з розбалансування (початкового процесу змін моделей поведінки) унаслідок дії соціально-комунікаційних технологій, серед яких у контексті дослі-

дження рекламного впливу ми звертаємо увагу на технології: зміни на негативне фізіологічних, соціально значущих потреб і потреби соціальної самореалізації особистості; інмутаційно-педагогічні технології формування світогляду; когнітивні технології примусового керування поведінкою; технології прагматизування поведінки, технології бібліотерапії; технології зміни на негативне фізичного стану; технології зміни світогляду (див. [6, с. 8]).

Наслідками маніпулятивного впливу реклами на дітей (через повідомлення-навіювання) можуть бути як інмутаційні (деструктивний вплив на свідомість – споживацька психологія; надмірна мрійливість; хибні уявлення про спосіб життя; поява шкідливих звичок; нехтування правилами здорового харчування; наслідування демонстративних форм поведінки; стереотипність мислення і т. ін.), так і мутаційні зміни. Процес додавання (як початкова стадія мутації під впливом реклами) реалізується завдяки сприйманню позитивної інформації і зміні на її основі звичної моделі поведінки на краще (формування емпатії; стимуляція розвитку пізнавальних процесів; реалізація нових просоціальних форм поведінки тощо). Так, соціальна реклама, спрямована на допомогу онкохворим, безпритульним та іншим соціально незахищеним верствам, здатна спонукати дітей до добровільних позитивних змін. Логічно також припустити, що наявність абмутації під впливом реклами такого змісту майже неможлива. Відсутність будь-яких змін під впливом реклами (абмутація) стає можливою лише за умови ігнорування змісту рекламного повідомлення (коли в дітей не виникає бажання і немає засобів для змін) або належного контролю з боку батьків будь-яких інмутаційних впливів реклами на психіку дитини (наявність бажання у дітей, коли при цьому в них немає ресурсів і засобів, які контролюються батьками).

Періодом підвищеної вразливості перед силою навіювання і маніпулювання є підлітковий вік, особливо молодший підлітковий вік, так званий період початку “другого народження особистості”. Споживачі рекламної продукції молодшого підліткового віку не здатні до критичного сприйняття реклами. Неглибокі знання моральних норм та еталонів поряд з іншими віковими особливостями зумовлюють категоричні і безкомпромісні оцінки зовнішнього впливу. На тлі нестійких моральних переконань молодших підлітків рекламні меседжі стають специфічними мотивами поведінки, адже внаслідок слабкої виконавської частини волевого акту підлітків вони дуже легко викликають в останніх емоційні переживання (питання лише в тому, який характер вони мають). Бажане (об’єкт бажання) завжди посилює емоційну напруженість. Зовнішній маніпулятивний вплив реклами посилює бажання, при цьому підліткам важко стримувати ригідно-інертні емоції. Отже, формула впливу (ФВ) реклами на підлітків виглядатиме як: увага – інтерес – бажання – дія.

Основними психологічними компонентами впливу (ПКВ) щодо підлітків є: афективний, когнітивний, регулятивний. Методи впливу (МВ): повідомлення; переконування; навіювання (сугестія) – переконування в психологічному комфорті і захищеності. Зауважимо, що, впливаючи силою навіювання на підлітків, наслідки впливу реклами мають розглядатися як мутаційно-інмутаційні зміни на рівні їхнього світогляду і поведінки. Особливу увагу необхідно приділяти таким інмутаційним наслідкам впливу (НВ), як деформація мотиваційно-потребової сфери; формування негативного іміджу; поява схильності до конформізму; ідеалізація віртуального світу; когнітивний дисонанс; стереотипність мислення і поведінки; підлітковий нігілізм, соціальна мімікрія.

У контексті вищенаведеного заслуговують на увагу дослідження М. Діаз, яка, розглядаючи вплив реклами на підлітків, зробила категоричний висновок, що реклама створює непотрібні потреби [7]. Цікавим видається також творчий доробок А. С. Лобанової, яка визначила соціальну мімікрію як специфічний адаптивно-адаптувальний спосіб життєдіяльності, “що полягає в опосередкованості дії, у свідомому намірі людини (групи) вибірково уподібнюватися до навколишнього середовища з метою виживання або пристосування через приховування своєї істинної системи ціннісних орієнтацій та справжніх намірів” [2].

Отже, силою навіювання реклама впливає на дітей і підлітків, які є найбільш емоційно чутливими до її впливу. Наслідки впливу реклами мають розглядатися в контексті метатеорії маніпуляції як мутаційні або інмутаційні зміни на рівні їхнього світогляду і поведінки. Дорослі мають пильнувати за дітьми, адже щодня діти “отримують” рекламні меседжі про те, що: “час прощатися із їжею, що докучає...”; що щось “... допоможе підтримати гарну форму”; що тільки “...тут все і навіть більше”; про “особливі овочі – особливий смак”; про сік, що “...допоможе підтримати гарну форму”; про те, що “залізні нерви тільки з ...”; про те, що шкіра “виглядає ідеальною завдяки ...”; про те, завдяки чому життя може стати солодким (“... Дивись, яке в мене солодке життя”); про те, що нам треба щось купити, “... адже ми цього варті”; про те, що, тільки купуючи продукцію ..., ми здатні зробити все і зараз – “Я можу все. Я вирішую ...”, і навіть про те, що “світ традиційно рухається вперед – традиції незмінні”, тощо.

Із приводу останнього рекламного меседжу (з реклами горілчаної продукції) зауважимо, що з огляду на його зміст складається враження, що для дорослої аудиторії горілка іманентна традиціям. Чому ж при цьому ми не замислюємося над тим, що імпліцитний зміст цього рекламного повідомлення може сформувати у дітей (навіть на рівні зорового сприймання) та підлітків (які повною мірою усвідомлюють те, що чують і бачать) ейджизм, негативний стереотип, стосовно того, що споживання

горілки, виявляється, є справою традиційною, а традиції незмінні? Це лише один приклад, що ілюструє інмутаційний вплив “дорослої” треш-іміджевої реклами на дітей і підлітків. Якщо замислитися, наскільки він дієвий для підлітків, які намагаються в будь-який спосіб довести всім, і собі в першу чергу, що вони все можуть, що вони дорослі і самостійні в прийнятті рішень, що вони вільні у виборі, то стає зрозумілим, що вплив змісту реклами на дітей і підлітків матиме інмутаційні наслідки у вигляді різноманітних поведінкових девіацій. Зрозуміло, що наявність девіантності і делінквентності засвідчує перебіг проміжного інмутаційного процесу, а саме руйнування (саморуйнування) просоціальних форм поведінки, загальнолюдських морально-етичних ідеалів і норм.

Найбільший вплив діти і підлітки відчувають з боку телереклами. Вплив телереклами на цільову аудиторію дітей і підлітків слід розцінювати як матракаж, який цілеспрямовано впливає на їхню емоційну сферу. Оскільки діти і підлітки є найбільш емоційно чутливими до рекламного впливу, то цей вплив вони відчувають сильніше і звання до рекламованої продукції (конкретного продукту або моделі конкретної вчинкової дії) відбувається у них швидше. Це провокує різкі зміни настрою і поведінки. Дорослим людям потрібно пам'ятати, що рекламу показують цілий день, а отже, її вплив, враховуючи ту кількість часу, який діти і підлітки проводять біля телеекранів і комп'ютерів, набуває характеру матракажу. Матракаж є своєрідною “емоційною обробкою”, після якої діти і підлітки починають неусвідомлено наслідувати запропонований їм стиль поведінки, переймають і повторюють певні фрази з рекламних роликів, наслідуючи голосову міміку, мову інтонацій і жестів, не розуміючи при цьому, що тим самим вони втрачають свою індивідуальність, стають одним із тих, хто під сугестивним впливом реклами робить “вибір без вибору”.

Висновки. В умовах інформаційного суспільства реклама стає могутнім засобом впливу на дітей і підлітків, який здатен змінювати їхній світогляд і поведінку. Діти і підлітки – найбільш незахищені цільові групи, у яких мова реклами, маніпулятивна у своїй основі, викликає найбільші первинні і вторинні мутаційно-інмутаційні ефекти. Останні мають стати предметом подальших наукових досліджень, спрямованих на аналіз ефектів впливу реклами, зокрема таких, як негативні зміни фізіологічних і соціально значущих потреб дітей і підлітків під дією інформаційно-комунікаційних технологій.

Література

1. Данилко В. О. Класифікація видів реклами / В. О. Данилко, Л. С. Рибалко // Науково-дослідна робота студентів як чинник удосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя : зб. наук. праць. – Харків : Віровець А. П. “Апостроф”, 2012. – Вип. 6. – С. 50–52.

2. Лобанова А. С. Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра соціол. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / А. С. Лобанова. – Київ, 2005. – 36 с.
3. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / Л. І. Нечволод. – Харків : Торсінг плюс, 2008. – 768 с.
4. Резепов И. Ш. Психология рекламы и PR / И. Ш. Резепов. – Москва : Дашков и Ко, 2009. – 224 с.
5. Холод О. М. Інмутаційні, абмутаційні та мутаційні процеси сучасного суспільства в межах метатеорії маніпуляції / О. М. Холод // Світ соціальних комунікацій. – Київ, 2012. – Т. 8. – С. 7–10.
6. Цимбаленко Є. Інмутація під впливом рекламних повідомлень / Є. Цимбаленко // Світ соціальних комунікацій. – Київ, 2012. – Т. 8. – С. 118–121.
7. Alcantud D. M. Manipulation of teenagers through advertising: a critical discourse approach. *Revista de Lingüística y Lenguas Aplicadas*, [S. l.]. – (Oct.) [Electronic resource] / Alcantud Diaz Maria. – 2011. – Vol. 6. – P. 25–38. – Access mode : <https://polipapers.upv.es/index.php/rdllya/article/view/879/936>.
8. Prelipceanu C.-M. Advertising and language manipulation [Electronic resource] / Cristina-Maria Prelipceanu. – Access mode : <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A3999/pdf>.

References

1. Danylko, V. O., & Rybalko, L. S. (2012). *Klasyfikatsiia vydiv reklamy* [Classification of types of advertising]. *Naukovo-doslidna robota studentiv yak chynnyk udoskonalennia profesiinoi pidhotovky maibutnoho vchytielia* [Research work of students as a factor for improving the professional training of the future teacher], 6, 50–52 (ukr).
2. Lobanova, A. S. (2005). *Sotsialna mimikriia yak adaptyvnyi sposib zhyttiedialnosti*. Abstract of D. Sc. Dissertation, Institute of Sociology NAS Ukraine, Kyiv (ukr).
3. Nechvolod, L. I. (2008). *Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv* [The modern dictionary of foreign words]. Kharkiv: Torsinh plus (ukr).
4. Rezepov, I. Sh. (2009). *Psikhologiya reklamy i PR* [Psychology of advertising and PR]. Moscow: Dashkov i Ko (rus).
5. Kholod, O. M. (2012). *Inmutatsiini, abmutatsiini ta mutatsiini protsesy suchasnoho suspilstva v mezhakh metateorii manipuliatsii* [Inmutational, abmutational and mutational processes of modern society within the framework of the meta-theory of manipulation]. *Svit sotsialnykh komunikatsii* [The World of Social Communications], 8, 7–10 (ukr).
6. Tsymbalenko, Ye. (2012). *Inmutatsiia pid vplyvom reklamnykh povidomlen* [Immution under the influence of advertising messages]. *Svit sotsialnykh komunikatsii* [The World of Social Communications], 8, 118–121 (ukr).
7. Alcantud, D. M. (Oct. 2011). Manipulation of teenagers through advertising: a critical discourse approach. *Revista de Lingüística y Lenguas Aplicadas*, [S. l.], vol. 6, pp. 25–38, <https://polipapers.upv.es/index.php/rdllya/article/view/879/936>.
8. Prelipceanu, C.-M. Advertising and language manipulation, <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A3999/pdf>.

Shcherbakova I. M. Mutational-and-Inmutational Consequences of the Influence of Advertising on Children and Adolescents

The article is dedicated to theoretical analysis of national and foreign surveys on the advertising impact on the target audience of children and adolescents. Children and teenagers are the most vulnerable target groups in which the language of advertising, manipulative in its essence, is particularly influential and causes the greatest primary and secondary mutational-and-inmutational effects. Attention is focused on determination of the influence of advertising in the context of the metatheory of manipulation by O. Kholod, in particular mutational and inmutational consequences of advertising influence. It is analysed in the article psychological peculiarities of manipulative influence of advertising on the target audience of children and adolescents. The impact of advertising is considered as mutational (it causes a change in the outlook and behaviour model under the influence of advertising for the better), abmutational (no change), inmutational (change of outlook and behaviour model under the influence of advertising for the worse). Due to the social significance of the studied problem, the emphasis is focused on the staging of advertising influence on children and adolescents, in particular on changes in consciousness caused by advertising and changes of behaviour. It was found out that advertising influence stimulates interest of children and teenagers to advertised production. Interest as a motive induces practical action and causes changes of usual behaviour. Inmutational or mutational changes can be consequences of manipulative impact of advertising on children due to the message suggestion. The lack of any changes under the influence of advertising (abmutation) is possible under the condition of ignoring of content of the advertising message, lack of desire to act or lack of effective means for changes. It is established that children make a group of potential risk, and adolescents are a group of increased risk among another target groups of consumers of promotional products. It is determined that the influence of advertising on the target audience of children and adolescents should be considered as a matrakazh, which mainly provokes the inmutational changes of behaviour, the result of which is a social mimicry. Special attention needs to be paid to inmutational consequences of influence of advertising on children and teenagers: to deformation of motivating needs; to formation of negative image; to appearance of tendency to conformism; to idealization of the virtual world; to a cognitive dissonance; to stereotyped thinking and behaviour; to teenage nihilism, to social mimicry.

Key words: advertising, matrakazh, mutation, abmutation, inmutation, social mimicry.

© Щербакова І. М.

О. П. Шестопалова

РЕФОРМУВАННЯ СТАРШОЇ ЛАНКИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ: ПРОГНОЗИ ТА СТАВЛЕННЯ ПЕДАГОГІВ, БАТЬКІВ ТА УЧНІВ

Висвітлюється проблема готовності педагогів до перехідного періоду в освітньому реформуванні. Означено проблеми впровадження інноваційної моделі профільного навчання у старшій школі: підготовка до вибору профілю навчання; когнітивний дисонанс у вчителів, викликаний різними типами програм; не підготовлені до вибору подальшої стратегії навчання батьки учнів та самі учні. Визначено тенденції щодо прогнозів та ставлення до інноваційної моделі профільної старшої школи в групах батьків, учителів та учнів. Наведено результати опитування в цих трьох групах щодо впровадження 12-річного терміну навчання та опитування педагогів щодо профілізації старшої школи. Виявлені тенденції розділено на соціально спрямовані та психолого-педагогічні. З'ясовано, що негативне або амбівалентне ставлення можна змінити в процесі суспільного обговорення, за допомогою методів створення позитивного іміджу освітньої реформи. Наголошено на актуальності подальшого суспільного діалогу щодо питань профільної орієнтації, допрофільної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогів, а головне – змісту профільної підготовки.

Ключові слова: профільна старша школа, психологічна готовність педагогів, прогнози та ставлення до освітньої реформи.

Постановка проблеми. Утілення ідей реформування шкільної освіти завжди супроводжується неоднозначною реакцією з боку суспільства. Як і будь-який соціально значущий проект, що зачіпає інтереси більшості громадян, освітня реформа має певні ризики. Зокрема, завдання переходу на нову модель профілізації старшої школи зумовлює необхідність розв'язання низки проблем, серед яких такі:

1) проблема підготовки до вибору профілю навчання – пов'язана з неготовністю більшості старшокласників на початку навчання в старшій школі до ефективного формування індивідуальної освітньої траєкторії розвитку, що зумовлює необхідність зовнішнього контролю за індивідуалізацією навчального процесу;

2) проблема неготовності багатьох педагогів працювати за програмами різного типу відповідно до вибору учня;

3) проблема наступності між профільним навчанням у старшій школі та професійною освітою у вищих навчальних закладах 3-4 рівня акредитації;

4) проблема неготовності значної кількості майбутніх старшокласників та батьків учнів до вибору освітньої стратегії, що стає схо-

динкою для подальшого професійного вибору і може викликати необхідність переходу до іншого навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Завдяки низці досліджень виявлено специфічні для вчителів старшої школи професійні завдання в системі профільного навчання, які викликають у них найбільші сумніви: проектування освітнього процесу, спрямованого на індивідуалізацію навчання; розроблення і реалізація курсів за вибором допрофільної підготовки та профільного навчання; застосування методів і технологій навчання, які сприяють побудові індивідуальної освітньої траєкторії учня; проектування програми професійного саморозвитку вчителя в контексті обраного профілю [1–9].

У стратегічному сенсі становлення початкової професійної компетентності випускників профільної старшої школи сприятиме усвідомленому професійному самовизначенню старшокласників як соціально значущому завданню. Інший аспект у впровадженні інноваційної моделі старшої школи – докорінна модернізація системи шкільної освіти в напрямі індивідуалізації та побудови кар'єри кожним випускником. Отже, саме ідеї нової профілізації покликані стати важелем модернізації та корекції змісту навчання в старшій ланці школи.

Зауважимо, що освітні системи багатьох країн уже мають позитивний досвід апробації організаційних та методичних моделей профільної старшої школи [10; 11]. Узагальнення представлених у різних джерелах основних ідей зарубіжного досвіду організації профільного навчання в Німеччині, Данії, Швеції, США, Канаді, Франції, Італії, Великобританії, країнах Східної Європи, а також у Китаї та Японії дає підстави говорити про таке:

1) кількість обов'язкових навчальних предметів порівняно з основною школою зменшується, в обов'язковому порядку мають вивчатися природничі науки, іноземні мови, математика, рідна словесність, фізична культура;

2) старша профільна школа виокремлюється в самостійний вид освітнього закладу;

3) кількість профілів і навчальних курсів у старшій ланці школи за кордоном постійно скорочується, водночас зростає число обов'язкових предметів і курсів, застосовується та чи інша система зовнішнього незалежного оцінювання;

4) у багатьох країнах сформовано систему допрофільної підготовки, у тому числі елективні курси, різні форми інформаційної роботи й профільної орієнтації;

5) існує система підготовки та перепідготовки вчителя профільного навчання з предметно-профільною спеціалізацією, консультанта служби “Тайденс” або іншого фахівця за психологічною спеціалізацією, що здійснює супровід профільного навчання (консультативна служба

“Тайденс” діє при будь-якій середній школі США і має п’ять служб: інвентарну, службу інформації, службу консультування, службу влаштування, службу контролю);

б) при моделюванні змісту освіти в старшій школі використовують:

а) трикомпонентний підхід до конструювання структури і змісту профілів різних типів, включаючи курси базового, профільного та елективного типу (Польща, Франція); б) навчання на основі індивідуального навчального плану (Великобританія, США); в) багатопрофільні освітні установи (Франція, Польща, Швеція, Норвегія);

7) інформаційне забезпечення і соціально-психологічний супровід старшокласників здійснюється у вигляді тьюторської підтримки учнів (Великобританія, США); соціального партнерства та мережевої співпраці в системі профільного навчання (США); функціонування ресурсних центрів профільного навчання (США) [1; 3; 10; 11].

Мета статті: визначити тенденції щодо прогнозів та ставлення до інноваційної моделі профільної старшої школи в різних групах (батьків, вчителів та учнів), що дасть змогу не лише оцінити уявлення про освітню реформу в суспільній свідомості, а й запропонувати необхідні корективи в ході впровадження зазначеної моделі. Дослідження проводиться в межах всеукраїнського експерименту “Формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій”, який було започатковано в лютому 2016 р. Одним із завдань експерименту є впровадження системи роботи, орієнтованої на профілізацію старшої школи.

Виклад основного матеріалу. Основною методологічною і психолого-педагогічною проблемою впровадження ідей профільної освіти в старшій школі є значне зменшення частки інваріантного компонента змісту освіти порівняно з основною школою і зростання обсягу варіативного шкільного компонента, за рахунок якого реалізується профільна диференціація змісту освіти. Така перебудова змісту освіти потрібна для того, щоб у суспільній свідомості сформувався позитивний імідж освітньої реформи. Основні зацікавлені групи, яких зачіпають різні аспекти реформи, – це вчителі, учні та батьки учнів. Узагальнення проблематики психологічної готовності педагогів до інноваційних змін у старшій школі дає підстави для виокремлення таких аспектів: 1) готовність учителя до посилення конкурентоспроможності в педагогічній спільноті, адже затребуваною стає гнучкість поведінки та справжня педагогічна творчість; 2) зростання тривоги з приводу майбутньої перебудови змісту навчання, у результаті чого частина вчителів може втратити роботу.

Неспроможність частини педагогів вийти за межі встановлених форм освітнього простору спричинена постановом нових завдань у зв’язку з освітньою реформою:

1) учитель має бути готовим до використання нових методів та засобів визначення динаміки просування учнів у навчальному процесі

з урахуванням індивідуальної освітньої траєкторії, різних критеріїв в оцінюванні освітніх досягнень старшокласників шляхом укладання їхнього особистісного рейтингу;

2) учитель має бути готовим до принципово нової логіки викладання навчального предмета, виходячи з варіанта освітнього профілю, використання системної логіки і міжпредметних компетенцій;

3) зростає значення готовності до використання дистанційних форм навчання, а отже, значущість інформаційних технологій у підготовці вчителя.

Для виявлення прогнозів та ставлення респондентів до інноваційної моделі старшої школи на базі двох загальноосвітніх шкіл м. Кривого Рогу було сформовано вибірку із 150 осіб. З них: 80 – жінки, 70 – чоловіки; вік респондентів – від 15 до 59 років; дорослі – 100 осіб (співвідношення вчителів та батьків 50:50), старшокласники – 50 осіб. Проведено опитування (2016–2017 н.р.) за двома анкетами (анкети затверджено в лабораторії соціально-психологічних технологій ІСПІ НАПН України). Під час першого опитування виявлялося загальне оцінювання різних аспектів упровадження 12-річного навчання серед дорослих та учнів. Вибірка була такою: “дорослі” (вчителі та батьки учнів) – 84 особи, “старшокласники” – 88 осіб.

Проаналізуємо окремі тенденції у прогнозах та ставленні вчителів, батьків та старшокласників щодо початку реформування.

1. Ставлення до перспективи запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання: відповіді розподілені приблизно однаково між трьома варіантами. Відповідно, позитивне ставлення – 32%, негативне – 34%, “важко відповісти” – 32% від загальної кількості респондентів.

2. Ставлення до самої ідеї оновлення системи профільного навчання в старшій школі у більшості респондентів позитивне, хоча у відповідях 20% респондентів помітна невизначеність.

3. Прогноз вірогідності підвищення якості освіти внаслідок запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання висвітлює протилежні позиції респондентів: 60% респондентів вважають, що це “однозначно підвищить якість освіти”, тоді як 40% вважають, що “не змінить якість освіти”.

4. На брак особистої зацікавленості в реформуванні середньої освіти в Україні вказали 14% респондентів, а 20% не можуть визначитися з відповіддю. Вселяє певний оптимізм те, що 66% опитаних відмітили особисту зацікавленість в освітній реформі: на тлі падіння інтересу та віри населення в ефективність реформ такий відсоток видається хорошим результатом.

Подальшим завданням дослідження було виявлення специфіки прогнозів та ставлення до освітньої реформи різних груп респондентів (табл.; рис. 1–4).

Таблиця

Розподіл оцінок ставлення респондентів до освітньої реформи (%)

Прогнози та ставлення до освітньої реформи	Учителі та батьки учнів			Старшокласники		
	позитивне	негативне	важко відповісти	позитивне	негативне	важко відповісти
1. Показники ставлення до реформи старшої ланки школи	50	39	11	28	62	12
2. Ставлення до змін у моделі профільної старшої школи	100	0	0	88	4	8
3. Прогноз щодо підвищення якості освіти в реформованій школі	44	0	56	34	42	24
4. Особистісна зацікавленість респондентів у реформуванні школи	56	5	39	42	18	40
5. Оцінка перспективи доступності якісної освіти в реформованій школі	67	22	11	28	62	10
6. Оцінка своєчасності реформування школи та перспектив її фінансування	50	22	28	54	20	26
7. Прогноз вірогідності позитивних змін у навчальному процесі в старшій ланці школи	6	61	33	40	48	12
8. Прогноз доброчесності та прозорості вибору випускників щодо можливості продовжити освіту у вищому навчальному закладі	17	39	44	38	36	26

Порівняно з дорослими старшокласники більш скептично ставляться до перспективи запровадження 12-річного терміну навчання: 62% негативних оцінок проти 39% у дорослих, позитивне ставлення у 50% дорослих і тільки у 28% старшокласників (див. рис. 1).

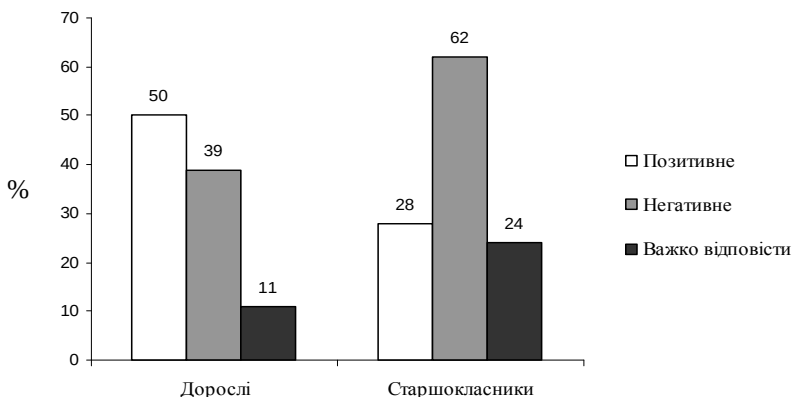

Рис. 1. Показники ставлення до реформи старшої ланки школи (%)

Старшокласники негативно оцінюють перспективу або не можуть визначитися щодо можливості підвищення якості середньої освіти внаслідок запровадження у школах 12-річного терміну навчання. Серед старшокласників 42% демонструють негативне ставлення до цього пункту, а 24% не визначилися. Серед педагогів та батьків 56% опитаних не визначилися, але у них немає негативного ставлення (див. рис. 2).

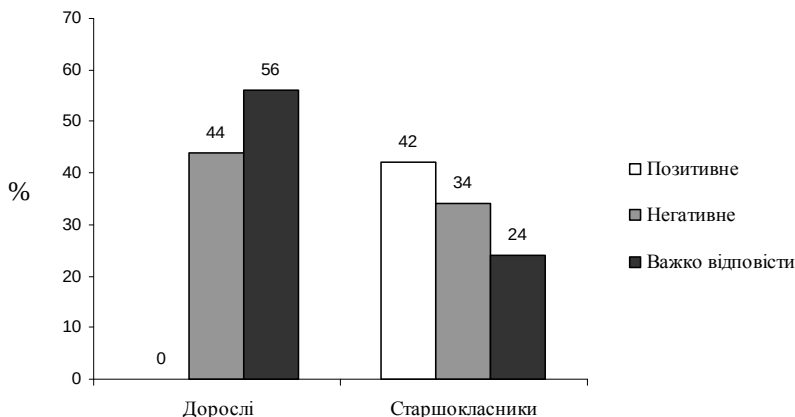

Рис. 2. Прогноз щодо підвищення якості освіти в реформованій школі (%)

Серед старшокласників порівняно з дорослими менша частка тих, хто відчуває особисту зацікавленість у реформуванні середньої освіти в Україні (42% проти 56%).

Серед старшокласників більше, ніж серед дорослих, тих, хто дає негативний прогноз щодо впровадження 12-річного терміну навчання як можливості доступу до якісної освіти більшій кількості молоді: 62% негативних відповідей проти 22% у дорослих (див. рис. 3).

Майже однакову позицію займають зазначені групи респондентів щодо збільшення терміну шкільного навчання за європейським зразком, вважаючи, що таке збільшення не виправдовує себе в українських реаліях, є недоречним і фінансово невігідним. Так, позитивний прогноз висловлюють 50% дорослих та 54% старшокласників. Частки скептиків і таких, що вагаються у порівнюваних групах, є приблизно однаковими.

Старшокласники більше, ніж дорослі, сподіваються на те, що додатковий 12-й рік навчання дасть змогу збалансувати програми і розвантажити учнів, позбавивши їх громіздких домашніх завдань та великої кількості уроків (40% позитивних відповідей у старшокласників проти 6% у дорослих).

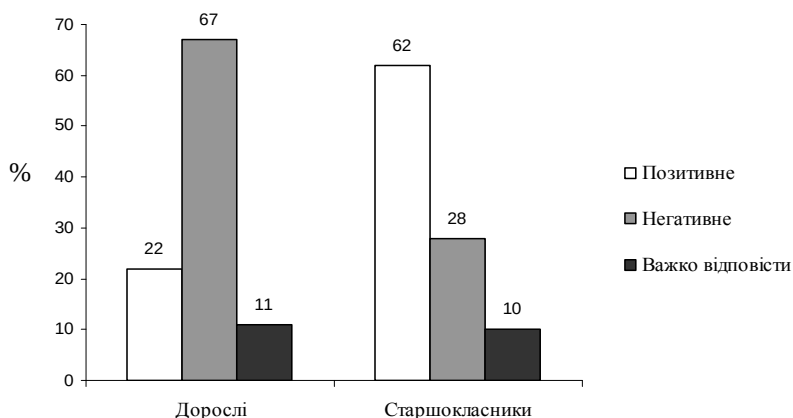

Рис. 3. Перспективи доступності якісної освіти в реформованій школі (%)

Учнівська молодь більше сподівається на те, що із запровадженням 12-річного навчання багато корупційних складових (вступні внески, конкурсний відбір, підготовчі курси) залишаться в минулому: 38% позитивних відповідей у старшокласників проти 17% у дорослих (див. рис. 4).

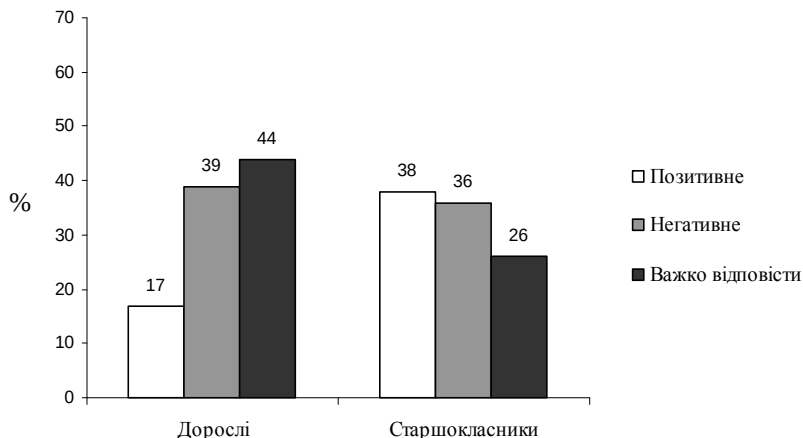

Рис. 4. Прогноз доброчесності та прозорості роботи освітнього закладу щодо можливості випускників продовжити освіту

У другому опитуванні брали участь тільки вчителі (60 осіб). Активне осмислення інновацій у старшій школі триває: бурхливо відбу-

вається обговорення змін у профільному навчанні в старшій школі. Ідея навчальних профілів не є новою в українській освітній системі, проте вона нібито “додавалася” до єдиного блоку обов’язкових предметів, число яких зростало.

На сьогодні ідея полягає у значній зміні моделі навчального плану в старшій школі. Це, зокрема, заміна чотирьох предметів природничо-наукового циклу єдиним світоглядним курсом «Людина і природа» для класів суспільно-гуманітарного профілю. На основі положень методичних вказівок до складання профільного навчального плану в старших класах автором розроблено *анкету для виявлення ставлення та очікувань педагогів основної та старшої ланок школи*. Було здійснено аналіз відповідних нормативних документів МОН України та публікацій дискусійного характеру. Виявлено проблемні аспекти методологічного та методичного характеру щодо інноваційної моделі старшої школи, які було включено до анкети.

Під час проведення другого анкетування виявлено такі основні тенденції:

- ставлення педагогів до переліку дисциплін інваріантного (обов’язкового) складника навчального плану в переважній більшості є позитивним (70%), у 30% респондентів – скоріше негативне і негативне;
- ідею про те, що посилення профільного типу навчання в старших класах забезпечить освітні потреби старшокласників, зумовлені орієнтацією на майбутню професію та їхню життєву перспективу, позитивно оцінюють 70% респондентів, а 30% – скоріше негативно;
- стан розв’язання проблеми надмірного ускладнення термінології програм, якою мають користуватися вчителі у викладанні дисциплін у старшій школі, оцінили позитивно близько 10% респондентів, скоріше негативно – 80%, негативне ставлення виявили 10% респондентів. Такий результат засвідчує наявність суттєвих методологічних та методичних проблем, що постають перед педагогічною спільнотою у зв’язку з перебудовою навчально-виховного процесу в старшій школі;
- можлива заміна в 10–11-х класах суспільно-гуманітарного профілю фізики, географії, хімії та біології на єдиний світоглядний курс “Людина і природа” викликала суперечливе ставлення. Відповідно 50% педагогів висловили безумовно позитивне і позитивне ставлення, тоді як 50% – скоріше негативне і негативне. Крайні позиції займають по 10% педагогів;
- педагоги основної та старшої школи активно використовували для ознайомлення з різними аспектами реформування старшої школи сайт EdEra; відповідно 80% із них позитивно оцінюють ресурси сайту, тоді як 20% опитаних не зовсім задоволені можливостями інформаційних ресурсів;

- зміни в системі оцінювання та перевірки навчальних досягнень учнів на різних когнітивних рівнях методично забезпеченим вважають 30% опитаних педагогів, а частково забезпеченим – 70%;

- практику оцінювання за різними критеріями (сформованість ключових і предметних компетентностей, способів навчальної діяльності, досвід творчої діяльності) учнів старшої школи 60% опитаних педагогів оцінюють скоріше негативно, мотивуючи це тим, що наразі немає чітких показників для такого оцінювання;

- ставлення педагогів до переліку навчальних предметів вибірково-обов'язкового циклу таке: у 10% – безумовно позитивне, у 70% – позитивне, у 10% – нейтральне, у 10% – негативне;

- ставлення до можливості навчального закладу самостійно визначати спецкурси та факультативи за профілем закладу у 20% педагогів безумовно позитивне, у 80% – позитивне; отже, позитивне ставлення виявляють усі респонденти;

- ставлення до сукупності змін навчального плану для профільного навчання в 10-11-х класах безумовно позитивне у 10% педагогів, позитивне – у 80%, інші 10% педагогів дали негативну оцінку.

Висновки. У результаті вивчення ставлення педагогів, батьків та учнів до впровадження 12-річного навчання виявлено, що дорослі (як педагоги, так і батьки) більш позитивно порівняно з учнями оцінюють цю інновацію.

Ставлення педагогів до різних аспектів профілізації старшої школи переважно позитивне, хоча існують методологічні та методичні проблеми щодо інноваційної моделі старшої школи. Перебудова освітньої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів у напрямку профілізації навчання в старшій школі у світлі реформування освіти потребує вирішення низки системних завдань. Зміни, що пропонуються в офіційних документах, викликають неоднозначну реакцію педагогічної спільноти, батьків та учнів. Упровадження моделі трирічної профільної старшої школи ще попереду, проте зміни відбуваються вже сьогодні. Актуальними стають організаційно-методичні заходи та психологічний супровід забезпечення допрофільної підготовки. Не менш гостро стоїть питання організації перепідготовки педагогів. У ході дослідження виявлено суттєві відмінності прогнозів та ставлення до інноваційних змін у старшій школі серед дорослих (педагоги, батьки) та старшокласників. Враховуючи те, що деякі питання реформування старшокласники оцінили більш негативно, ніж дорослі, вважаємо, що для формування позитивного іміджу реформ слід звернути увагу саме на випускників шкіл, студентів та молодих спеціалістів. Старт інноваційної моделі профільної старшої школи заплановано на 2027 рік, отже, саме для цієї вікової когорти як майбутніх батьків питання вступу дитини до старшої профільної школи стає актуальним.

Виявлені тенденції щодо прогнозів та ставлень педагогів, батьків та старшокласників можна розділити на соціально спрямовані і психолого-педагогічні. Визначено, що зміни негативного або амбівалентного ставлення на позитивне відбуваються в процесі суспільного обговорення, використання методів створення позитивного іміджу освітньої реформи. Актуальність подальшого суспільного діалогу щодо питань профільної орієнтації, допрофільної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогів, а головне – змісту профільної підготовки є безумовною.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у впровадженні соціально-психологічних технологій та моделі психолого-педагогічного супроводу реформи школи в контексті перебудови загальноосвітньої підготовки учнівської молоді в профільній старшій школі.

Література

1. Воронина Е. В. Профильное обучение: модели организации, управления и методического сопровождения / Е. В. Воронина. – Москва : Знание, 2006. – 251 с.
2. Закон України про освіту від 05.09.2017, № 2145-VIII [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради. – 2017. – № 38–39. – Ст. 380. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T172145.html
3. Касьянова О. М. Кваліметрична модель оцінки готовності школи до впровадження профільного навчання / О. М. Касьянова // Управління школою. – 2004. – № 19–21. – С. 4.
4. Кравцов С. С. Профильное обучение: теория и практика : [монография] / С. С. Кравцов. – Москва : Готика, 2007. – 295 с.
5. Мельник О. В. Принцип активного професійного орієнтування учнів / О. В. Мельник // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : [зб. наук. праць]. – Кам'янець-Подільський : Вид. Зволейко Д. Г, 2009. – Вип. 13. – Кн. 2. – С. 299–307.
6. Москалик Г. Ф. Організація проблеми профільного навчання в сучасному освітньому закладі: регіональний аспект / Г. Ф. Москалик // Імідж сучасного педагога : наук.-практ. освіт.-популяр. журн. – 2005. – Вип. 1-2 (50-51). – С. 34–38.
7. Москалик Г. Ф. Профілізація навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі: регіональний аспект / Г. Ф. Москалик // Імідж сучасного педагога : наук.-практ. освіт.-популяр. журн. – 2005. – Вип. 3-4 (52-53). – С. 21–23.
8. Серпионова Е. И. Психологические различия учащихся профильных классов / Е. И. Серпионова // Профильная школа. – 2009. – № 6(39). – С. 43–47.
9. Сикорская Г. А. Профильное обучение старшекласников в условиях модернизации образования : [монография] / Г. А. Сикорская. – Ниж. Новгород : ВГИПУ, 2009. – 289 с.
10. Соловйов В. Ф. Допрофесійна підготовка в системі “загальноосвітня школа – професійний ліцей” : монографія / В. Ф. Соловйов ; за ред. А. В. Литвина. – Львів : Сполом, 2014. – 256 с.

11. Филатова Л. О. Профильное обучение в зарубежных странах / Л. О. Филатова // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2005. – Т. 3. – № 1. – С. 144–158.
12. The effects of delay in tracking in secondary school: evidence from the 1999 education reform in Poland / Jakubowski M. et al. // Education Economics. – 2016. – Vol. 24. – №. 6. – P. 557–572.

References

1. Voronina, E. V. (2006). *Profilnoye obucheniye: modeli organizatsii, upravleniya i metodicheskogo soprovozhdeniya* [Profile training: models of organization, management and method, support]. Moscow: Znaniye Publ. (rus).
2. Zakon Ukrainy pro osvitu vid 05.09.2017, № 2145-VIII (2017). [The Law of Ukraine on Education of 05.09.2017, № 2145-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady* [Statements of the Supreme Council of Ukraine], № 38-39, Art. 380 (ukr).
3. Kasianova, O. M. (2004). Kvalimetrychna model otsinky hotovnosti shkoly do vprovadzhennia profilnoho navchannia [Qualitative model of the readiness of the school to implement the profile education]. *Upravlinnia shkoloiu* [School management], 19–21, 4 (ukr).
4. Kravtsov, S. S. (2007). *Profilnoye obucheniye: teoriya i praktika* [Profile training: theory and practice]. Moscow: Gotika Publ. (rus).
5. Melnyk, O. V. (2009). Pryntsyp aktyvnoho profesiinoho oriiientuvannia uchniv [Principle of active professional orientation of students]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [Theoretical and methodological problems of education of children and pupils' youth]. Kamianets-Podilskyi (ukr).
6. Moskalyk, H. F. (2005). Orhanizatsiia problemy profilnoho navchannia v suchasnomu osvithnomu zakladi: rehionalnyi aspekt [Profiling of the educational process in a secondary school: a regional aspect]. *Imidzh suchasnoho pedahoha: naukovopraktychnyi osvithnopoluliarnyi zhurnal* [The image of a modern educator: a scientific and practical educational and popular magazine], 1-2 (50-51), 34–38 (ukr).
7. Moskalyk, H. F. (2005). Profilizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu v zahalnoosvitnii shkoli: rehionalnyi aspekt [Profiling of the educational process in a secondary school: a regional aspect]. *Imidzh suchasnoho pedahoha: naukovopraktychnyi osvithnopoluliarnyi zhurnal* [The image of a modern educator: a scientific and practical educational and popular magazine], 3-4 (52-53), 21–23 (ukr).
8. Serpionova, Ye. I. (2009). Psikhologicheskiye razlichiya uchashchikhsya profilnykh klassov [Psychological differences between students in specialized classes]. *Profilnaya shkola* [Profile School], 6(39), 43–47 (rus).
9. Sikorskaya, G. A. (2009). *Profilnoye obucheniye starsheklassnikov v usloviyakh modernizatsii obrazovaniya* [Specialized training of senior students in the conditions of modernization of education]. Nizhny Novgorod (rus).
10. Soloviov, V. F. (2014). *Doprofesiina pidhotovka v systemi "zahalnoosvitnia shkola – profesiyni litsei"* [Preprofessional education in the system "high school – vocational education"]. Lviv: Spolom Publ. (ukr).

11. Filatova, L. O. (2005). *Profilnoye obucheniye v zarubezhnykh stranakh* [Specialized training in foreign countries]. *Ekonomicheskiy vestnik Rostovskogo gosudarstvennogo universiteta* [Economic Bulletin of Rostov State University], 3 (1), 144–158 (rus).
12. Jakubowski, M. et al. (2016). The effects of delay in tracking in secondary school: evidence from the 1999 education reform in Poland. *Education Economics*, Vol. 24, № 6, pp. 557–572.

Shestopalova O. P. Senior Secondary School Reforming: Forecasts and Attitudes of Teachers, Parents and Pupils

The article highlights the problem of teachers' readiness before the transition period in education reform. The profiling model contains such problems: 1) the problem of preparation for the choice of the profile of education, 2) cognitive dissonance of teachers with regard to programs of different types, 3) the problem of continuity, unprepared parents of students to choose the education strategy. The author sets the goal to identify trends in the forecasts and the attitude towards the innovative model of the profile high school in different social groups which will allow not only to appreciate the idea of education reform in the public consciousness, but also to offer the necessary adjustments while implementing the model. It is analysed in the article the specificity of the forecasts and the system of attitude towards the innovative model of the profile in high school. The results presented predictions of SS in the implementation of profiling in grades 10-12. The study revealed significant differences in predictions and attitudes towards innovative changes in the upper school in the adult group (primary and secondary school teachers and parents of students) and in the youth group (senior pupils). The revealed trends in the forecasts and attitudes of teachers, parents of students and senior pupils can be divided into socially-oriented, psychological and pedagogical. It is devoted that changes in negative, ambivalent forecasts and attitudes occur in the process of social discussion using methods for creating a positive image of education reform. The urgency of further social dialogue on questions of profile orientation, pre-professional training, retraining and professional development of teachers, and the main content of profile training is unconditional.

Key words: profile senior school, psychological readiness of teachers, forecasts and attitude to the ideas of education reform.

© Шестопалова О. П.

В. В. Шусть

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ І СОЦІУМУ

Розглядається процес інтеріоризації особистістю соціально-політичних цінностей та цінностей малих соціальних груп, який окреслює перспективи, форми політичної поведінки, виступає основним каналом перетворення в процесі політичної соціалізації політичних цінностей у стимули й мотиви практичної політичної поведінки. Визначено причини цього процесу: ідентифікацію з групою, орієнтованою на дану цінність, і практичну участь у спільній діяльності, мотивованій цією цінністю. Звернено увагу на те, що нові, порівняно із сім'єю та школою, інструменти політичної соціалізації – неформальні молодіжні групи – відіграють альтернативну роль щодо колишніх інститутів політичної соціалізації. З'ясовано, що ціннісна система особистості займає проміжне положення між мотиваційно-потребовою сферою і внутрішніми настановленнями на моделі політичної поведінки. Показано, що система політичних орієнтацій молоді мінлива, оскільки значною мірою обумовлена мінливим соціальним середовищем та актуальним рівнем розвитку особистості, а формування політичних цінностей молоді відбувається під впливом складних етнічних, побутових та інших чинників, на тлі яких складається психологія групової політичної поведінки. Зауважено, що участь у молодіжних політичних організаціях, виховна робота у вищих навчальних закладах часом створюють хибні уявлення про навколишню політичну дійсність, у яких відбивається невміння молоді людини відрізнити справжні цінності демократії від негативних явищ, з якими вона часом стикається в житті. Зроблено висновок, що все це впливає на сприйняття політики: в одних випадках – сприяє засвоєнню демократичних цінностей, в інших – створює для нього психологічні перешкоди в процесі формування засадничих принципів політичної поведінки.

Ключові слова: політичні цінності, малі соціальні групи, аксіопсихологія, соціальний механізм.

Постановка проблеми. Система політичних ціннісних орієнтацій є важливим регулятором активності людини, оскільки дає змогу співвідносити індивідуальні потреби й мотиви з усвідомленими і прийнятими особистістю політичними цінностями й нормами соціуму, формуючи особливий тип психологічних переживань молодого громадянина. Політична соціалізація являє собою двоєдиний процес: з одного боку, вона фіксує перехід вимог політичної системи, створеної суспільством, у внутрішню структуру особистості у формі певних норм, цінностей, очікувань, а з другого – демонструє, наскільки вибірково особистість засвоює ці традиції, погляди, політичну культуру, закріплюючи

їх у тих чи тих формах політичної поведінки, властивих малій соціальній групі, до якої вона належить або прагне належати. Варто зазначити, що мала соціальна група, навіть якщо вона існує лише в соціальних мережах, більш жорстко порівняно з великою спільнотою регламентує політичну поведінку індивіда. Унаслідок цього у сфері артикуляції політичних цінностей можуть виникати певні конформні реакції, зумовлені небажанням індивіда піддаватися груповому тиску, декларування цінностей групи як своїх власних незалежно від ступеня їх збігу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дія ціннісних орієнтацій полягає в тому, що вони визначають спрямованість волі, уваги, інтелекту. На думку І. А. Лебедева, “політичні цінності відображають не так динамічні аспекти індивідуального досвіду, як інваріантні аспекти політичного досвіду, що засвоюються індивідом” [5, с. 44]. Формування особистісних цінностей в індивідуальному розвитку, за Д. О. Леонтьєвим, не є автоматичним процесом, що ускладнений множинністю належності людей до соціальних груп у сучасному урбанізованому суспільстві і часто суперечливістю ціннісних систем і рольових очікувань різних соціальних груп, до яких належить індивід [6]. Розглядаючи структурний характер системи ціннісних орієнтацій особистості, М. С. Яницький виділяє низку елементів. До цінних орієнтацій людини в політиці він відносить пізнавальну орієнтацію, тобто істинні або хибні знання про суб’єктів політики; судження і думки людини про об’єкти політики, що вимагають застосування до них оцінних критеріїв; афективну орієнтацію, що емоційно пов’язує людину з політичними явищами.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість досліджень, присвячених мотивації входження молодих людей у світ політичного, їх гуртуванню в молодіжні громадські організації і політичні рухи, досі залишається недостатньо вивченою роль соціальних цінностей, механізм їх уходження в мотиваційну структуру особистості, інтеріоризації абсолютно нових цінностей завдяки внутрішньому прийняттю адекватно оцінених соціально-політичних норм.

Мета статті: теоретично обґрунтувати взаємний формувальний вплив особистості і соціуму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ціннісні орієнтації, як одне із центральних особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціально-політичної дійсності. Система політичних ціннісних орієнтацій визначає перспективи, форми політичної поведінки, виступає основним каналом перетворення в процесі політичної соціалізації політичних цінностей у стимули й мотиви практичної поведінки.

І. А. Лебедєв наголошує на функції цінностей як в надіндивідуальному, так і в індивідуальному вимірі, що виражається в антиномії

норма-ідеал. Тобто йдеться про те, як сприймаються політичні цінності: як чітко описані норми, яких потрібно дотримуватися, чи як цілі, смисли та ідеали, яких треба досягти. Дослідник цілком виправдовує і першу, і другу позицію, однак основною формою існування політичних цінностей вважає громадські ідеали, тобто вироблені суспільною свідомістю і наявні в ній узагальнені уявлення про досконалість політичного життя [5, с. 44].

Можна констатувати, що за такої постановки проблеми важливим методом дослідження стає структурно-функціональний підхід. У ньому за нового погляду на політичну соціалізацію набуває значення не тільки процес засвоєння індивідом психологічних феноменів політичного життя, а й процес інтеріоризації в його свідомісні структури значущих, судячи з його реальної поведінки, політичних ідей.

Один з основоположників структурно-функціонального підходу – Т. Парсонс – наголошує, що суспільство, соціальні групи, особистість слід розглядати як структуру і функції, тобто систему. Ця система має дві основні осі орієнтації. Перша показує напрям політичних орієнтацій особистості: 1) на події навколишнього політичного життя; 2) переважно на внутрішні проблеми. Тут можна говорити про домінування тих чи інших ціннісних орієнтацій у сфері політики та відповідних форм політичної поведінки: конформістської, патріархальної, підданської, активістської та ін. Друга вісь орієнтації, згідно з теорією Парсонса, – “на які потреби орієнтується особистість: на нагальні потреби чи на довгострокові інтереси, тобто орієнтується вона на підтримку чинної політичної системи, її перетворення шляхом модернізації, а чи спрямована на відхід до старих структур, підтримку тих чи інших культурних зразків минулого?” [8, с. 117]. Саме ця вісь орієнтацій визначається через категорії “політична позиція”, “політичні орієнтації”, “політичні настановлення”, “політичні цінності” молодой людини щодо політичної сфери суспільства.

Відомий український аксіопсихолог З. С. Карпенко визначає систему диспозиційних (сміслових) утворень особистості, яка, на нашу думку, цілком логічно відображає взаємовпливи соціальної групи і колективу у формуванні політичних цінностей молоді: “По-перше, це смислові і часові цілі життєдіяльності, пов’язані з фундаментальними цінностями буття. Сміслові настановлення, які відповідають рівню цілісної життєдіяльності і мають суспільне значення, ми символічно назвали компонентом “буду”. У феноменологічному плані цей компонент відкривається переживаннями естетичного порядку – медитації, екстазу, натхнення і т. ін. На рівні колективу функціонують цільові настановлення, оскільки спільна мета є його конститутивним, згуртовувальним чинником (А. В. Петровський та ін.). Умови його функціо-

нування породжують компонент “мушу”, що інтегрує морально-сміслові переживання особистості (почуття відповідальності, совість). Рівень індивідуальної діяльності забезпечується операційними настановленнями особистості і проявляється в компоненті “треба”, який реалізується в нормовідповідній поведінці і супроводжується переживаннями обов’язку, честі, провини, самоповаги, самовдоволення [3, с. 99-100]. Саме “фундаментальні цінності буття” змушують молоду людину входити у світ політичного, саме “переживання естетичного порядку” спонукають молодь гуртуватися в молодіжні громадські організації і політичні рухи, саме “переживання обов’язку, честі, провини, самоповаги, самовдоволення” виводять молодь на політичні акції. З цією позицією погоджується і М. С. Яницький, який вважає “емоційне підкріплення ... необхідною умовою внутрішнього прийняття усвідомлених завдяки оцінці соціально-політичних норм і загальноприйнятих принципів” [9, с. 76].

Вибір соціальних цінностей, на думку Д. О. Леонтьєва, є величезним, однак лише деякі з них стають чимось більшим, ніж зовнішні вимоги, вибудовуються в мотиваційну структуру особистості, стаючи особистісними цінностями. Причинами цього процесу є ідентифікація з групою, орієнтованою на цю цінність, і практична участь у спільній діяльності, мотивованій цією цінністю. Є всі підстави, аби припустити, що засвоєння індивідом цінностей відбувається у вигляді розширених кіл, від малих груп (родина та ін.) – до великих (нація, людство), причому раніше засвоєні цінності можуть стати потужним бар’єром на шляху до засвоєння протилежних їм цінностей великих груп [6].

З. С. Карпенко зазначає, що “знак є універсальним функціональним органом (за термінологією О. О. Ухтомського), або психічним знаряддям (за Л. С. Виготським), який існує в інтеріндивідному просторі як “знак-для-інших”, тобто значення і “знак-для-мене”, тобто смисл або індивідуально прочитуваний символ. Знаки як носії значення належать до загальнолюдського або властивого певній культурі коду інформації, що робить можливим продуктивну комунікацію, взаєморозуміння і взаємодію. Це означає, що знаки-значення не мають у достатній мірі свободи і вимушені “самовизначатися” в готовому світі людських цінностей” [3, с. 72]. Цілком погоджуючись із запропонованим поділом знаків, усе ж зауважимо, що “знаки-для-інших” володіють певною свободою хоча б в інтерпретації надаваних знаків цими іншими. До того ж вельми сумнівним видається наявність “готового світу людських цінностей”, оскільки ціннісна система людини, особливо людини молодшої, є динамічною, що означає як внутрішні зміни в ціннісній ієрархії особистості, так і інтеріоризацію абсолютно нових цінностей.

Підтвердженням тези щодо певної свободи “знаків-для-інших” можуть слугувати наведені Д. В. Ольшанським приклади спеціальних експериментів. Під час цих експериментів американським дітям віком 3-4 роки пропонували набір “різнокольорових картинок” – прапорів держав-членів ООН. Експериментатор просив вибрати з усього великого набору тільки дві “картинки” – “найприємнішу” і “найогиднішу”. Переважна більшість дітей з американських дитсадків як “найприємнішу” таку картинку неусвідомлено обирала свій, американський, прапор, відповідно як “найогиднішу” – картинку, де фігурував “серпасто-молоткастий” червоний прапор колишнього СРСР. Отже, діти, не розуміючи значення прапора, кількості зірочок, зображених на ньому, усе ж психологічно сприймали його як приємну картинку.

Д. В. Ольшанський вбачає у прояві такого феномену не специфічні особливості дитячого зорового сприйняття, а дію системи політичної пропаганди, яка “активно залучає політичну символіку для означення позитивних, з точки зору пропагандистів, і негативних цінностей. Причому ця символіка використовується настільки автоматично, що діє в царині несвідомого. Повірте, рядові американці не створюють особливих церемоній навколо підняття і спуску національного прапора перед своїми будинками – це просто в’їлося в кров, увійшло у звичку, стало обов’язковим елементом способу життя. Ось діти і бачать цю “картинку” над головою, повзаючи по галявині, і запам’ятовують її, асоціюючи з чистим небом і ясным сонцем. Вони ще не знають слова “прапор”, але вже переконані, що свій прапор – найкращий” [7, с. 130].

До того ж у кожної дитини було психологічно своєрідне, однак все ж приємне, сприйняття політичного прапора держави. Як зазначає З. С. Карпенко, “знак-для-мене” від самого початку особистісний, символічний, індивідуально вибіркового. Він – прямий індикатор свободи духу конкретної людини, інтенціонального змісту її свідомості і виявляється уже в немовляти. Що старша дитина і ширше коло її уподобань, то виразніше проявляються нахили, формується унікальна індивідуальність. Отже, первинно соціокультурні знаки постають перед дитиною своєю символічною (сисловою) стороною – одні її приваблюють, інші – відштовхують” [3, с. 72]. Доречно зазначити, що і в сучасній Україні весною 2014 року, майже одразу після анексії Криму Російською Федерацією, молодь почала активно розфарбовувати мости, під’їзди, зупинки громадського транспорту в кольори національного прапора, демонструючи психологічну привабливість для себе “знака-для-інших”.

На думку Д. В. Ольшанського, після досягнення дитиною шкільного віку починається нова фаза її політичної соціалізації. Під впливом спеціальних соціалізаційних інститутів відбувається не тільки кількісне накопичення знань про політику, а і їх якісна зміна. У шкільному віці починає формуватися свідоме ставлення до політики. Наступний,

юнацький, етап характеризується включенням нових елементів передавання політичних цінностей. Тут з'являються нові інструменти політичної соціалізації – неформальні молодіжні групи, уся молодіжна субкультура в цілому. Часом вони можуть відігравати альтернативну роль щодо колишніх інститутів політичної соціалізації, активно ознайомлюючи індивіда з альтернативними політичними (або аполітичними) поглядами [7, с. 130]. Тут можна навести приклад українських футбольних “фанів” – неформальні молодіжні групи, де спортивні уподобання трансформувалися в політичні дії, зокрема участь у протистоянні в Одесі 2 травня 2014 р. На нашу думку, далеко не останню роль у тому, по який бік барикад опинилися українські “фани”, зіграло психологічне сприйняття української символіки, використовуваної ними на футбольних матчах.

З. С. Карпенко уточнює деякі аспекти інтеріоризації, у ході якої “формуються соціокультурні механізми психіки та їх інтегральне вираження – знаково-символічна функція свідомості. Остання, очевидно, формується поступово, діахронічно: спочатку створюються формальні передумови розвитку комунікативних структур психіки у вигляді “знаків без значень” (“структурних знаків”), які пізніше будуть “заповнюватися” іншим змістом” [3, с. 72]. Яскравим прикладом прояву знаково-символічної функції свідомості є мотивація участі молоді в Євромайдані кінця 2013 р. Відомо, що текст “Угоди про асоціацію Україна – ЄС”, узгоджений для підписання на третьому саміті ЄС “Східне партнерство” 28 листопада 2013 р., не передбачав можливого вступу України в Європейський Союз, однак більшість протестувальників психологічно “наповнювала” її саме таким змістом.

Система ціннісних орієнтацій особистості займає проміжне положення між нормами соціально-політичного середовища і системою ціннісно-сміслових утворень, між мотиваційно-потребовою сферою і внутрішніми настановленнями на моделі політичної поведінки. Політичні ціннісні орієнтації, на думку М. С. Яницького, набувають у процесі політичної соціалізації подвійного функціонального значення. Вони є основою формування і збереження у свідомості особистості настановлень, які допомагають індивіду зайняти певну позицію, висловити свої погляди, дати оцінку. У зв'язку із цим вони стають частиною політичної свідомості та мотиваційною основою політичної поведінки. Крім того, вони виступають у перетвореному вигляді як мотиви політичної діяльності та поведінки, оскільки політичні орієнтації молодих людей неминуче співвідносяться з цінностями, світоглядом, що становлять структуру їхньої особистості. Отже, політичні ціннісні орієнтації молоді особистості виконують функцію регуляції політичної поведінки і визначення її мети [9, с. 33].

І. А. Лебедєв наголошує на важливості розрізнення реальних політичних цінностей соціуму і політичних ідеалів, сформульованих у вигляді ідеологічних конструкцій, які можуть успішно виконувати функцію консолідації та орієнтації соціальної спільноти, якщо адекватно відображають мотивацію її колективної життєдіяльності і ґрунтуються на історичній і національній основі [5].

Однак, як свідчать соціологічні дослідження, у сучасній Україні ще занадто рано порушувати питання про те, наскільки характерними є зрушення орієнтацій у бік демократичних цінностей [4, с. 25]. Можливість надійного інституційного закріплення, яке забезпечить відтворення цих цінностей на різних рівнях, у різних підсистемах суспільства, принципово залежить від того, якою мірою на ці цінності буде орієнтована реальна політика реформ.

Система політичних орієнтацій молоді мінлива, оскільки значною мірою обумовлена мінливим соціальним середовищем та актуальним рівнем розвитку особистості. Водночас особистість молодої людини ніби впорядковує себе, засвоюючи погляди суспільства на політичну систему, і стає відтак “типовою”. Під впливом складних соціально-історичних процесів складаються специфічні форми історичної та соціальної поведінки, соціально-політичні типи реакцій, уявлення про правильні і неправильні, дозволені і недозволені вчинки. До формування політичної поведінки молоді долучаються складні етнічні, побутові та інші норми, на тлі яких складається психологія групової поведінки. Архетип культури, засвоєний людиною в процесі її соціалізації, управляє її поведінкою на рівні підсвідомості. Молодій людині буває дуже важко раціонально пояснити, чим же визначається її політичний вибір, політичні орієнтації на ту чи іншу модель політичної поведінки. Значення системи політичних ціннісних орієнтацій у регуляції політичної поведінки молоді в тому, що вони допомагають індивіду помітити в потоці інформації те, що найбільш важливо для людини. Якщо позиція джерела інформації суперечить цінностям особистості, то така інформація буде неминуче ігноруватися або неувагою, або несприйняттям і, як наслідок цього, формуватимуться індиферентні моделі політичної поведінки.

Порівняльні дослідження політичної поведінки дали певні результати у вивченні змін цінностей особистості. Ідея Р. Інглхарта про зміну ціннісних орієнтацій протягом життя людини набула нині значного поширення. Американський політолог виходить з того, що “особисті ціннісні орієнтації та пріоритети індивіда відбивають ті умови, в яких проходила його соціалізація. У зв’язку із цим основні політичні ціннісні орієнтації людини формуються в ранньому віці як реакція на соціоекономічні умови, особисті та соціальні, того періоду, і, сформувавшись, ці цінності зазвичай залишаються незмінними попри всі

подальші зміни в умовах життя” [2]. Однак, на нашу думку, незмінні політичні цінності властиві саме американському, стабільному суспільству, і виражені вони в орієнтаціях на республіканську або демократичну партію. Більше того, через схожість політичних програм цих партій індивідові складно артикулювати свої політичні цінності. У країнах третього світу, до яких належить і сучасна Україна, політичні цінності надто мінливі, особливо в кризові періоди розвитку.

Сучасні дослідники звертають увагу на те, що люди вважають за краще послуговуватись інформацією, “що збігається з їхніми власними політичними уподобаннями”, і тому “політично більш досвідчені громадяни будуть намагатися отримувати упереджену, а не об’єктивну інформацію” [2, с. 244]. У контексті цього дослідження доречним видається звернутися до праць відомих учених У. Томаса і Ф. Знанецького, які розглядали поведінку особистості в суспільстві з погляду “соціальної ситуації”. Остання охоплює соціально-політичні норми та цінності, соціальне настановлення індивіда і визначення ним ситуації. “Визначення індивідом ситуації на основі відповідних настановлень, ціннісних орієнтацій дає змогу судити про його інформованість, пристосованість до соціально-політичного оточення. На цій підставі виокремлюють два типи політичної поведінки: конформістський і богемний, який характеризується нестійкими і непов’язаними ціннісними орієнтаціями” [1, с. 351]. Інший дослідник, Я. Гудечек, виділяє п’ять основних типів політичної поведінки особистості [див. 9, с. 107]. На основі цієї моделі можна визначити такі типи ставлення молоді до політичної системи сучасного суспільства залежно від ступеня внутрішнього прийняття:

- 1) активне ставлення, коли молода людина активно і вибірково сприймає декларовані цінності. Активність особистості зумовлена не тільки її інтересами, а й генезисом її мислення;
- 2) конформне ставлення, що допускає зовнішнє, пристосувальницьке вираження згоди з політичною системою;
- 3) індиферентність – байдужість, брак інтересу до політичної сфери;
- 4) незгода-критика, осуд і заперечувальна оцінка політичної системи, прагнення до її зміни;
- 5) активна протидія – внутрішнє і зовнішнє заперечення, неприйняття світу політики.

З огляду на отримані соціологічні дані можна говорити про те, що молоде покоління здебільшого зорієнтоване на плюралізм форм політичної участі [4]. Досвід участі в молодіжних політичних організаціях, у соціально-політичному житті може бути хорошою основою для адекватного розуміння проблем політики. Навчальні програми, за якими працюють ВНЗ України, доцільно використовувати як засіб утвердження патріотичних цінностей; слід подбати про відповідну подачу

епізодів історії, що прославляють минуле країни, обстоюють чинний суспільний устрій, утверджують молодь у думці про велич нації.

Однак у цьому досвіді є чимало поверхових, часом хибних, уявлень про навколишню політичну дійсність. У них відбивається невміння молодшої людини відрізнити справжні цінності демократії від негативних явищ, з якими вона часом стикається в житті. Усе це істотно впливає на сприйняття нею політики: в одних випадках сприяє засвоєнню цінностей, а в інших – створює значні психологічні перешкоди у формуванні необхідних основ політичної поведінки.

Висновки. Політичні цінності соціуму і політичні ідеали, що формулюються у вигляді ідеологічних конструкцій, можуть успішно виконувати функцію консолідації та орієнтації соціальної спільноти, якщо вони адекватно відображають мотивацію її колективної життєдіяльності і ґрунтуються на історико-психологічних та етнопсихологічних основах буття нації. Однак вирішальний вплив на формування політичних цінностей молоді мають усе ж таки сім'я, навчальний заклад і малі соціальні групи. Ознайомлення молоді з політичними цінностями суспільства – основний процес зв'язку між освітою і політичною соціалізацією, на сприйняття якого впливають, безперечно, актуальне економічне середовище і соціальний стан молоді.

Перспективи подальших досліджень. Досліджуючи політичну поведінку, слід враховувати те, як молодь формулює свої настановлення щодо основних питань політики: спочатку вони стають особистісним змістом, а потім поступово втілюються в її діях. Такий підхід, утім, ігнорує безліч інших варіантів, коли ті чи ті фактори політичної соціалізації можуть вплинути на політичні настановлення людини і змінити її політичні орієнтації щодо форм політичної діяльності. У цьому випадку теорію політичної соціалізації потрібно підкріплювати концептуальними засадами біхевіористської школи. У контексті біхевіористського вчення цікавою видається модель впливу навколишнього середовища на політичну поведінку молоді. В основі моделі лежить схема: стимул – мислення – реакція. Відповідно роль стимулів політичної поведінки покладається на фактори, агенти політичної соціалізації. За допомогою мислення молода людина буде намагатися осмислити те, що відбувається в політичному світі; потім настає реакція, тобто виробляється певний тип політичної поведінки. У розглянутій нами соціальній групі така поведінка проявляється у формі пізнавальної діяльності, інтересу до політичних подій, спостереження за політичною інформацією.

Література

1. Давыдов Ю. Н. Современная западная социология: словарь / Ю. Н. Давыдов. – Москва : Политиздат, 1990. – 432 с.

2. Карминес Э. Г. Политическое поведение: общие проблемы / Э. Г. Карминес, Р. Хакфельд // Политическая наука: новые направления. – Москва, 1999. – С. 25–262.
3. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
4. Кононов І. Ф. Звіт за результатами дослідження “Життєві світи Сходу і Заходу України” / І. Ф. Кононов, С. В. Хобта. – Луганськ – Івано-Франківськ, 2014. – 200 с.
5. Лебедев И. А. Политические ценности как сложный и многомерный объект / И. А. Лебедев // Вестник Московского университета. Серия 12. – 1999. – № 2. – С. 38–49.
6. Леонтьев Д. А. Ценности общества и ценности личности / Д. А. Леонтьев. – Москва : Изд-во МГУ, 2005. – 181 с.
7. Олшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Олшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
8. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс ; под. общ. ред. В. Ф. Чесноковой, С. А. Белановского. – Москва : Академ. проект, 2002. – 879 с.
9. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М. С. Яницкий. – Кемерово : Кузбассвуиздат, 2000. – 137 с.

References

1. Davydov, Y. N. (1990). *Sovremennaya zapadnaya sotsiologiya: slovar* [Modern Western Sociology: a Dictionary]. Moscow: Politizdat Publ. (rus).
2. Karmines, E. G., & Hakfeld, R. (1999). *Politicheskoye povedeniye: obshchiye problemy* [Political behavior: common problems]. *Politicheskaya nauka: novyye napravleniya* [Political science: new directions]. Moscow, pp. 25–262 (rus).
3. Karpenko, Z. S. (2009). *Aksiologichna psikhologhiia osobystosti* [Axiological psychology of personality]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV Publ. (ukr).
4. Kononov, I. F., & Khobta, S. V. (2014). *Zvit za rezultatamy doslidzhennia “Zhyttievi svity Skhodu i Zakhodu Ukrainy”* [Report on the results of the study “Life Worlds of the West and East of Ukraine”]. Luhansk – Ivano-Frankivsk (ukr).
5. Lebedev, I. A. (1999). *Politicheskiye tsennosti kak slozhnyy i mnogomernyy obyekt* [Political values as a complex and multidimensional object]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 12* [Bulletin of Moscow University. Series 12], 2, 38–49 (rus).
6. Leontyev, D. A. (2005). *Tsennosti obshchestva i tsennosti lichnosti* [Values of society and personal values]. Moscow Publ. House of Moscow State University (rus).
7. Olshanskiy, D. V. (2001). *Osnovy politicheskoy psikhologii* [Bases a political psychology]. Ekaterinburg: Delovaya kniga Publ. (rus).
8. Parsons, T. (2000). *O strukture sotsialnogo deystviya* [On the structure of social action]. Under the general editorship of V. F. Chesnokova and S. A. Belanovskiy. Moscow: Akademicheskii projekt Publ. (rus).
9. Yanitskiy, M. S. (2000). *Tsennostnyye oriyentatsii lichnosti kak dinamicheskaya sistema* [Values of personality as a dynamic system]. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat Publ. (rus).

Shust V. V. Formation of Political Values in the Interaction of Personality and Society

There is examined the process of internalization of the personality of socio-political values and values of small social groups, which outlines the prospects and forms of political behavior, and considered as the main channel of transformation of political values into the process of political socialization into stimuli and motives of practical political behavior. The reasons for this process are identified: identification with the group oriented on this value, and practical participation in the joint activity, motivated by this value. Attention is drawn to the fact that new, in comparison with the family and the school, instruments of political socialization – informal youth groups – play an alternative role regarding to the former institutions of political socialization. It was found out that the personality's value system occupies an intermediate position between the motivation-needs sphere and the internal settings on the model of political behavior. It is shown that the system of political orientations of youth is variable, because it is largely conditioned with the changeable social environment and the actual level of personality development, and the formation of political values of youth occurs under the influence of complex ethnic, domestic and other factors, which are the background to the forming of psychology of group political behavior. It is noted that participation in youth political organizations, educational work in higher educational institutions sometimes create misconceptions about the surrounding political reality, which reflects the inaptitude of a young person to distinguish the true values of democracy from the negative phenomena with which one sometimes encounters in life. It is concluded that all this affects the perception of politics: in some cases, it promotes the absorption of democratic values, in others it creates psychological obstacles for the process of the basic principles of political behavior forming.

Key words: political values; small social groups, axiopsychology, social mechanism.

© Шусть В. В.

Н А Ш І А В Т О Р И

Безверха Катерина Сергіївна

аспірантка факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Губеладзе Ірина Гурамівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Дишкант Олена Володимирівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту

Довгань Наталія Олександрівна

кандидат психологічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Івачевська Ольга Валеріївна

молодший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Камінська Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету

Коваленко Алла Борисівна

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Коробанова Ольга Леонідівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кривобородько Лариса Миколаївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Малхазов Олександр Ромуальдович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Осадько Олеся Юрївна

кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Полякова Віталія Іванівна

аспірантка кафедри психології управління ДВНЗ “Університет менеджменту освіти”, директор гімназії №109 ім. Т. Г. Шевченка Печерського району м. Києва

Романюк Людмила Василівна

доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ

Сила Тетяна Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент, декан факультету соціальних технологій, оздоровлення та реабілітації Чернігівського національного технологічного університету

Суська Ольга Олександрівна

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри зв’язків з громадськістю Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, завідувач лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Тодорюк Ольга Василівна

старший лаборант лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шестопалова Олена Петрівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології
Криворізького державного педагогічного університету

Шусть Василь Володимирович

кандидат педагогічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної
психології НАПН України

Щербакова Ірина Миколаївна

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри психології Сумського
державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

З М І С Т

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

<i>Васютинський В. О.</i> Структурно-логічна модель рефлексії громадянами засад ціннісного порозуміння в сучасній Україні	3
<i>Осадько О. Ю.</i> Проблема вибору особистістю способів політико-правового самовизначення в ситуації соціальних потрясінь.....	13
<i>Сила Т. І.</i> Довіра в системі професійної діяльності соціальних працівників у громаді	24
<i>Суська О. О.</i> Реконструкція особистісної ідентичності в процесах інформаційного обміну в умовах суспільних трансформацій.....	34
<i>Дишкант О. В.</i> Особливості повернення військовослужбовців до мирного життя після участі в АТО	43

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Прогнозування майбутнього і задоволеність життям	53
<i>Малхазов О. Р.</i> Теоретичні засади дослідження емоційної стійкості.....	62
<i>Камінська О. В.</i> Гендерні відмінності самосприйняття в підлітковому віці	72
<i>Коваленко А. Б., Безверха К. С.</i> Теоретичні засади визначення структури соціальної ідентичності особистості	80
<i>Романюк Л. В.</i> Методологія і досвід вивчення цінностей особистості дорослого в кроскультурному контексті.....	88

ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

<i>Губеладзе І. Г.</i> Засоби психологічної підтримки сільської молоді, яка мігрувала в місто	101
<i>Довгань Н. О.</i> Духовно-символічна поколінна єдність: Вільгельм Дільтей і Хосе Ортега-і-Гассет	115
<i>Тодорук О. В.</i> Явище політизації масової свідомості як об'єкт психологічного дослідження.....	128

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

<i>Івачевська О. В.</i> Соціальні конфлікти в сім'ї: теоретична модель	139
<i>Коробанова О. Л.</i> Особистісно-рольове моделювання молоддю активної соціальної поведінки.....	147
<i>Кривобородько Л. М.</i> Рольова взаємодія як чинник формування особистісної ідентичності старшокласників: програма емпіричного дослідження.....	157

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ
У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ**

Полякова В. І. Психологічна програма розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів	172
Щербакова І. М. Мутаційно-інмутаційні наслідки впливу реклами на дітей і підлітків.....	186
Шестопалова О. П. Реформування старшої ланки загальноосвітньої школи: прогнози та ставлення педагогів, батьків та учнів	197
Шусть В. В. Формування політичних цінностей у взаємодії особистості і соціуму	209
Наші автори	220

CONTENTS

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

Vasiutynskiy V. O. Structural and Logical Model of Citizens' Reflection of the Principles of Mutual Understanding on Values in Modern Ukraine	3
Osadko O. Yu. The Problem of Personality's Choice of The Ways of Political-and-Legal Self- Determination in the Situation of Social Upheavals.....	13
Syla T. I. Trust in the system of the social workers' professional activities in the community	24
Susska O. O. Reconstruction of Personal Identity in Processes of Information Exchange in Conditions of Social Transformations	34
Dyshkant O. V. Peculiarities of Returning of Military Personnel to the Peaceful Life after Participation in ATO	43

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Tytarenko T. M. Predicting the Future and Satisfaction With Life	53
Malkhazov O. O. The Theoretical Framework of Emotional Resilience Studying	62
Kaminska O. V. Gender Differences of Self-Perception of Teenagers.....	72
Kovalenko A. B., Bezverkha K. S. Theoretical Principles of Definition of the Structure of Social Identity of Personality	80
Romanyuk L. V. Methodology and Experience of Study of the Adult's Personality's Values in a Cross-Cultural Context	88

PSYCHOLOGY OF MASSES AND COMMUNITIES

Hubeladze I. G. Means of Psychological Support of Rural Youth Migrating to City	101
Dovhan N. O. Spiritual-and-Symbolic Unity Of Generations: Wilhelm Dilthey And Jose Ortega y Gasset	115
Todoriuk O. V. The Case of Politization of Mass Conscience as a Psychological Research Object	128

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERGROUP RELATIONS

Ivachevska O. V. Social Conflicts in the Family: Theoretical Model	139
Korobanova O. L. Personal-and-Role Modeling of Active Social Behavior by Youth	147
Kryvoborodko L. M. Role Interaction as a Factor of Personal Identity Formation in Senior Pupils: the Program of Empirical Study	157

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

<i>Polyakova V. I.</i> Psychological Program for the Development of Gender Tolerance of Teachers of Secondary Schools.....	172
<i>Shcherbakova I. M.</i> Mutational-and-Inmutational Consequences of the Influence of Advertising on Children and Adolescents.....	186
<i>Shestopalova O. P.</i> Senior Secondary School Reforming: Forecasts and Attitudes of Teachers, Parents and Pupils	197
<i>Shust V. V.</i> Formation of Political Values in the Interaction of Personality and Society.....	209
Authors	220

Наукові студії із соціальної та політичної психології :

- Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – Київ : Золоті ворота, 2017. – Вип. 40 (43). – 228 с.

Черговий випуск збірника знайомить читача з напрацюваннями в галузі методології, теорії та практики соціальної психології. Обговорюється широке коло соціально-психологічних проблем, зумовлених трансформаційними процесами в українському суспільстві, – від особистісної проблематики до проблем освіти та виховання у соціальному та політичному вимірах. Представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень з тем цінностей, ідентичності, самовизначення, гендеру, емоційної стійкості, задоволеності життям. Розглядаються концепти інформаційного обміну, реклами, політизації, реформування. Аналізуються проблеми функціонування та взаємодії окремих соціальних груп, мас і спільнот. Пропонуються прогнози та рекомендації щодо впровадження представлених напрацювань.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

The next issue of the collection introduces the developments in the field of methodology, theory and practice of social psychology. A wide range of socio-psychological problems caused by transformational processes in the Ukrainian society are discussed, from personal perspectives to problems of education in social and political dimensions. The results of theoretical and empirical research on the themes of values, identity, self-determination, gender, emotional resilience, and satisfaction with life are presented. Concepts of information exchange, advertising, politicization, reforming are considered. Problems of functioning and interaction of separate social groups, masses and communities are analyzed. Predictions and recommendations for implementation of the presented works are offered.

The edition is addressed to social and political psychologists, specialists of adjacent sciences, teachers, PhD students, and university students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації KB № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Засновано в 1995 році

Випуск 40(43)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.): *В. В. Балюта, І. Є. Боровинська,
М. С. Дворник, Н. Л. Дятел*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Н. О. Ткаченко

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 16.11.2017 р. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Золоті ворота”

Свідectво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №1333 від 12.11.2008 р.

01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 15, оф. 8
